

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

ТОШКЕНТ – 2002

М. Г. ДАВЛЕТШИН, С. М. ТҰЙЧИЕВА

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгаш Президиумининг 2002 йил 15 июндаги 27-сонли мажлис баённомаси билан ОЎЮ учун ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган.

Босишга рухсат этилди. 9.08.2002 й. Босма табағи 9,3.
1000 нусхада. № 2 буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
Низомий номидаги ТДПУ босмахонасида чоп этилди.

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети Илмий
Кенгашида нашрга тавсия этилган

Муаллифлар: Психология фаилари доктори, профессор, Ўзбекистон
Республикасида хизмат кўратган фан арбоби -
М.Г.Давлатшини,
психология фаилари номзоди С.М.Тўйчиева

Такризчилар: психология фаилари номзоди, доцент Э.Н.Саггтаров
психология фаилари номзоди, доцент С.Жалилова.

Маъсул муҳаррир: психология фаилари номзоди, доцент
Ш.А.Дўстмухамедова

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришини халқ таълими муассасаларининг олдига янги демократик давлатнинг фуқароларини шакллантиришдек муҳим вазифани қўйди.

Сир эмаски, аввалги таълим-тарбия тизими коммунистик ахлоқ мафқураси билан сугорилган бўлиб, жаҳон цивилизациясининг инсонпарварлик анъаналаридан анча узоқда эди.

Ахлоқ нормаларини ҳаётдан анча узоқда, ёлгон мавҳум характерга эга бўлиб қолгани, инсоннинг шахсий ҳаёти ва касб танлашига аралашиларининг учраб туриши, шахснинг ўзлигини йўқотишига, миллий қадриятларнинг унутилишига, жамият маънавиятининг йўқолишига олиб келган эди.

Ижтимоий – иқтисодий ривожланиш босқичида турган жамиятимиз ҳозирги кунда ўрта таълим мактабларнинг фаолиятини такомиллаштириш йўлида олий педагогик ўқув юртлири олдига ўрта мактабларга ҳамда академик лицей ва касб-ҳунар коллежларига малакали ўқитувчи кадрларни тайёрлашни янада яхшилаш муаммосини қўймоқда. Бу борада

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлашича: “Таълим тизимини ислоҳ қилиш вазифалари муваффақиятсиз ҳал этилса, ижтимоий-сиёсий ىқлим кескин ўзгаради, одамлар оғинда демократик қадриятлар қарор топади. Инсон жамиятдаги ўрнини оғини равишда ўзи белгилайди”¹. Бу вазифани бажаришда психология фанининг аҳамияти каттадир. Бугунги кунда психология фанида ҳам туб ўзгаришлар юз бермоқда. 1999 йилда олий педагогик ўқув юртлирида психология фанининг ўқитилишининг янги концепцияси ишлаб чиқилди. Шу концепциядан келиб чиққан ҳолда психология фанларининг янги дастурлари ишлаб чиқилди ва нашрдан чиқди. Психология фанининг бугунги кундаги асосий вазифаси талабаларни педагогик касб фаолиятига назарий ва амалий тайёрлашдир. “Умумий психология”, “Ёш психологияси ва педагогик психология” кўрсаткичи ўқитишда янги ўқув қўлланма ва дарсликларни яратиш бугунги куннинг долзарб вазифалардан биридир. Яратиладиган янги дарсликлар олдига талаба ёшларини маънавий дунёсини бойитиш, уларнинг оғинга миллий ғой асосларини сингдириш, ватанпарварлик ҳиссини тарбиялаш, ўтмин ва буюк келажак ҳақида фикрлаш, у билан фахрланиш ҳиссини, янгича

¹ Каримов И.А. Барқамол ислод орауци. Т.1: “Шарк”нашриёти 1998 йил.

тафаккурни шакллантириш, бозор иқтисодиёти шароитига мос келадиган ҳолда психологияни ўзлаштиришни таъминлаш каби мақсадлар қўйилади.

Охирги йилларда янги концепция ва янги дастур асосида «Умумий психология» курси бўйича ўқилган маърузалар тажрибасини ҳисобга олиб муаллифлар «Умумий психология» фани бўйича педагогик университетлар талабалари учун ушбу ўқув қўлланмани тақдим этадилар.

Уйлайманки, ушбу қўлланма Президентимиз айтганларидек: «... .. жамиятимизни муваффақиятли ва изчил ислоҳ этиш учун қўдратли, таъсирчан омил бўлади»²

Шу қўлланма ҳақида фикр ва мулоҳазаларингизни қўйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз: 700100, Глинка кучаси-3. Низомий номидаги ТДПУ, умумиуниверситет психология кафедраси. Тел: 55-81-54

Муаллифлар ушбу ўқув қўлланмасини янада такомиллаштириш бўйича ўз фикр мулоҳазаларини билдириб, тақлиф киритган китобхонларга миннатдорчилик билдирадилар.

Муаллифлар

² Каримов Ш.А. "Баркамол авлод оради". "Шарқ" нашриёт-маълумот концерни. Т.: 1998 йил.

I БОБ. Психология фанининг предмети ва унинг амалий вазифалари

РЕЖА:

1. Психология нимани ургатади? У қандай фан?
2. Шарқ мутафаккирлари инсон психикаси ҳақида.
3. Психологиянинг асосий тушунчалари.
4. Психология фанининг соҳалари (тармоқлари).
5. Психологиянинг фанлар тизимидаги ўрни.
6. Психологияни жамият ҳаётидаги роли.

Инсон мавжуд экан у ўзининг ҳаётий тажрибасига асосланиб, у ёки бу ҳолда идрок этиш, оламни англаш, нарса ва ҳодисаларни ажратиш каби хусусиятларга эга эканлиги ҳақида ўзига ўзи ҳисоб беради.

Биз кунда қушларнинг шўх навосини мусиқа асбобларининг хонипини, инсон нутқини, учиб ўтаётган самолёт шовқинини эшитамиз, атрофимизни ўраб турган нарса, дарахт, ҳайвонлар, машиналарни кўрамиз, уларнинг ранги ва ҳажмининг ажрата оламиз. Анвой гулларнинг ранго – ранг иси ва автомобил ёқилгисининг ҳидларини, қанд ва тузнинг таъмларини ажрата оламиз. Ҳар қандай инсон учун ўқиган китоби устида фикр юритиш, эртанги кун ташвишларини ўйлаши ва режалаштиришни, қайндайдир қийин муаммони ечиши одағий ҳолга айланган. Кўз оддимизга узоқ вақт кўрмаган кишимизнинг образини келтирамиз, қачондир ўзлаштирилган ўқув материаллини эслаймиз. Ҳеч қачон чиқмаган коинотимизни кўз оддимизга келтирамиз ва ҳеч қачон кўрмаган эртақ қаҳрамонларининг ўзига хос жиҳатларини тасаввур этамиз ва яратамиз. Инсон ўзини ўраб турган оламни билибгина қолмай, унга ўз муносабатини билдиради, ҳис қилади, қайсидир нарсалар уни ҳурсанд қилади, бошқа нарсаларга у бефарқ бўлади, учинчи хил нарсалар уни қайғуга солади. Яхши китобни сотиб олиб, уни ўқисак кайфиятимиз чоғ бўлади, бирор бир одамнинг ноҳўя ҳаракати бизда норозиликни туғдиради, қаҳрамонона ҳаракатдан биз гурурланамиз, фахр туйғуси туғилади. Инсон оламни қабул қилибгина қолмай, унда ҳаракат қилади, ўз фаоллигини намоён этади, қарор қабул қилади, мақсадга инилади, қийинчиликларга дуч келганида қатъиятлик ва иродавий сифатларни намоён қилади.

Ва ниҳоят, инсон бирор бир жиҳати билан бошқалардан фарқ қилади: кимдир техникага қизиқади, бошқа биров мусиқага, яна кимдир спортга, кимдир қобилиятлар, бошқада шеър ёзиш, учинчисидан техник қобилиятлар мавжуд: кимдир ҳаракатчан олов,

беқарор, бошқа биров босиқ, бефарқ, учинчиси – диалкаш чаққан; биров меҳнатсевар ва камсуқум, бошқа биров дангаса ва мақтанчоқ ва ҳоказо.

Буларнинг ҳаммаси – сезги, идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл, ҳис-туйғу, ирода, темперамент ва характерлар – инсон психикасининг ҳодисаларидир.

Психик ҳодисаларни ўрганувчи фан – эса психология деб аталади. Психология – бу ҳаётий фаолиятнинг алоҳида шакли сифатидаги психиканинг фактлари, қонуниятлари ва механизмларини намоён бўлиши ва ривожланишини ўрганувчи фандир.

Психика деганда илмий даражадаги теориянинг (миянинг) хусусияти тушунилиб, у объектнинг борлиқига акс этишда намоён булади, субъект фаолиятини маълум мавқад асосида йўналиради, дамда ҳуқ-атвор негизда шаклланади.

Психология – эрда қадимий ва шу билан бирга навқирон фандир. Психик ҳодисаларнинг илк тадқиқи қадимий юнон олими Аристотель (эрамиздан аввалги 384-322 йиллар)нинг «руҳ ҳақида» номли трактатига берилган. Психик ҳодисалар ва уларнинг қонуниятларига тааллуқли илмий тадқиқот ишлари XIX асрнинг иккинчи ярмида, илмий психология асослари эса XIX ва XX асрлар ўрғасида юзага келган.

Психологияни фан сифатида юзага келиши босқичларини қуйидаги схема акс этириши мумкин. Схема – I.

IV босқич	психология – психиканинг механизмлари, фактлари ва қонуниятлари ҳақидаги фан сифатида	илмий психологиянинг – замонавий босқичи
III босқич	психология – инсон ҳуқ-атвори ва ўрганувчи фан сифатида	XX асрда пайдо бўлган. Психологиянинг мақсади – инсоннинг конкрет ҳуқ-атворини, инсон муносабатлари ва реакцияларини кузатиш олинди. Ҳуқ-атворга сабаб бўлувчи мотивлар ҳисобга олинмади.
II босқич	психология – ош ҳақидаги фан сифатида	XVII асрда табиий фанлар пайдо бўлиши билан юзага келди. Фикрлан, иситан ош деб олинди. Асосий метод сифатида инсонни ўзин-ўзи кузатиши олинди.
I босқич	психология – руҳ ҳақидаги фан сифатида	психологияга бундай таъриф 2300 йил олғари берилган. Рух деб инсон ҳаётидаги барча тушуниб бўлмаётган нарсалар қабул қилинган.

Шарқда психологик қарашларнинг пайдо бўлишида буюк Шарқ мутафаккирларининг роли жуда катта бўлган. Улар орасида – Ал Хоразмий (783-850 йиллар), Ал Форобий (873-950 йиллар), Абу Райҳон Беруний (973-1048 йиллар), Абу Али ибн Сино (980-1037 йиллар), Мирзо Улуғбек (1324-1409 йиллар) қабила узоқларининг инсон психикаси ва ёш авлодни тарбиялашга доир бой фикрлари ва қарашларини мерос сифатида қолдирганлар. Улар орасида айниқса Абу Али ибн Синонинг мантик, метафизика, табиий фанлар (айниқса тиббиёт) ҳақидаги фикрлари ўша давр илмий тараққиётига катта ҳисса қўнди. У махсус психологик муаммолар билан шугулланган олимлардан биридир. Унинг руҳ ҳақида, асаб тизими, мианинг функционал тузилиши ҳақидаги фикрларига асаб тизимининг замонавий қарашларига ухшайдир. Айниқса, Абу Али ибн Синонинг темперамент ҳақидаги таълимоти ҳар бир кишига унинг темперамент хусусиятларига қараб ёндашиш зарурлиги ҳақидаги фикрлари минг йилдан сўнг ҳам, замонавий психологияда уз аксини топган. Абу Али ибн Сино дунёда биринчи бўлиб психотерансик усулларини қўлаб курган олимлардан биридир.

Абу Али ибн Синодан сўнг Марказий Осиёда психологик муаммолар билан шугулланган бирор бир олим учрамаган бўлсада халқ оғзаки ижодиётида, шоирлар шеъриятида психологик қарашларни кўриш мумкин. Абадий қўрамонлар орқали айтилган фикрлар маълум тасаввурларни ташкил этиб, улар илмий қарашларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига асос бўлиб хизмат қилди ва шу билан бирга психологиянинг фан сифатида таркиб топишига асос бўлди.

Ёрқин намоёндалар қаторига Умар Хайём (1048-1123 й.), Алишер Навоӣ (1441-1501), Маъраб (1657-1711 й.)ни қўришни мумкин. Айниқса Алишер Навоӣ асарига баркамол инсон ҳақидаги гоълар теран ифодаланган бўлиб, бу борада ҳазрат Алишер Навоӣнинг:

*Камол эт касбиям, олам уйдиди
Сенга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ,
Жаҳондиди потомон ўтмак,
Биайних эрур ҳаммомдан попок чиқмоқ*

деган фикрлари ҳар бир инсон камплексини ўзига шир қилиб олгани зарурлигини аниқлатади. Бу фикрлар бутун ҳам ўз долзарблигини йўқотмай, психологик қарашлар, миллий оғ, миллий гоъни шакллантиришда, таълим тарбия жараёнида кенг қўлланилмоғи даркор.

Маълумки, психика ўзига хос ранго-ранг оламдир. Ундаги жараёнлар, ҳолатлар бир-биридан яқка ҳолатда мавжуд бўлмайди, улар бир-бирига

боғлиқ ва бир-бирига доимо таъсир кўрсатади. Шунинг учун барча психик ҳодисаларни саромжонланц, классификация қилиш эҳтиёжи юзага келади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, психологияда психик жараёнлар, психик ҳосилалар, психик ҳолатлар ва шахснинг психик хусусиятлари ажратилади.

Психик жараёнларга психик фаолиятнинг алоҳида шакллари киради. Психик жараёнлар тирик жараён бўлиб, у эгулувчан, узлуксиз ва келиб чиқиши буйича олдиндан тайёрланмаган, демакки у шаклланувчан, ривожланувчан ва у ёки бу ҳосила ва натижаларни юзага келтирувчандир. (Психик ҳолатлар, тушунчалар, хис туйғулар, масалаларни ечиш ёки ечмаслик ва ҳоказо).

Психологияда билиш жараёнлари (ақлий ёки интеллектуал жараёнлари) мавжуд бўлиб, улар оламши инсон томонидан билишга, англашга қаратилгандир.

Бу аввалом бор сезгилар бўлиб, оддий билиш жараёндир. Сезги нарса ва ҳодисаларнинг оддий хусусиятларини психик ҳодиса сифатида субъектив акс этиши бўлиб, у бевосита сезги органларига, таъсир этиш натижасида (ранг, овоз, хид, таъм ва х.к) юзага келади.

Идрок – предметлар вазият ва ҳодисаларни яхлит акс этиши бўлиб, у қўзғовчиларни сезги органларига таъсир этиши натижасида юзага келади.

Бу бизнинг хотирамиздир. Хотира – бу эсда олиб қолиш, эсга тушириш, эсда сақлаш ва унутиш жараёни бўлиб, у эсда олиб қолинган тажрибани қайта гавдалантиришга ёрдам беради ва мулоқотда фойдаланишга хизмат қилади.

Тафаккур – инсон ақлий фаолиятининг энг олий шакли бўлиб, у объектлар уртасида аниқ алоқа ва муносабатларни урнатувчи ижодий борлиқни юзага келтириш, муаммоларни ҳал этиш, янги билимларни кашф этиш билан боғлиқ бўлган жараёндир. Тафаккур туфайли оламдаги объектлар орасида боғланиш ва муносабатлар урнатилади, у субъектни янги билимларни эгаллашга, муаммоларни ҳал этиш, масала ечиш, ижодий янгилекларни яратишга хизмат қилади.

Ва ниҳоят, ҳаёл – утмишдаги тасаввурлар асосида янги образларни яратилишига хизмат қиладиган жараёндир.

Психологияда эмоционал жараёнлар (ҳис-туйғулар) шу билан бирга иродавий жараёнлар ва хағти – ҳаракатлар ҳам мавжуддир.

Ҳис – туйғулар – борлиқдаги предмет ва ҳодисаларга инсоннинг субъектив муносабатларини кечиши тушунилиб, улар маълум миқдорда барқарордир.

Иродавий жараёнлар – бу инсонни ўзини бошқаришда намоён бўладиган жараён бўлиб, бу ҳолат инсонни ўз психикаси ва хатти – ҳаракатларини бошқариш қобилиятида намоён бўлади. Ирода қийинчиликларни енгишда, маълум бир мақсадларга эришишда намоён бўлади.

Психик ҳосилалар – бу психик жараёнлар маҳсулидир. Булар: сезгилар образи, идрок образлари, тасаввурлар (хотире ва ҳаёл тасаввурлари) ва тушунчалардир.

Тасаввурлар – илгария идрок этилган материаллар асосида ҳосил бўлган, шунингдек ҳаёл жараёнида яратилган образлардир.

Тушунчалар – олий ақлий образлардир. Тушунчалар сезги, идрок ва тасаввур образлари асосида юзага келади. Тушунчалар – нарса ва ҳодисалар орасидаги боғлиқлик, муносабат ва хусусиятларни ифодалайдилар.

Шахснинг психик хусусиятлари – бу инсоннинг аҳамиятли ва барқарор хусусиятлари бўлиб, уларга характер, қобилият, эҳтиёж, қизиқишлар киради.

Эҳтиёж – бу индивиднинг ҳолати бўлиб, у маълум объектга нисбатан юзага келадиган, яшаш, ривожланиш ва фаоллик манбаи бўлган ҳодисадир.

Қизиқиш эса – англаш, билим эҳтиёжининг тури бўлиб, у шахс йуналишини аниқлаб беради ва борлиқнинг янги материаллар билан тўлиқ ва аниқ танишиш имкониятини яратади.

Қобилиятлар – бу шахснинг индивидуал психологик хусусияти бўлиб, инсонни бирор бир фаолиятдаги муваффақиятларини ва осонлик билан бирон фаолиятни эгаллай олишини таъминлайдиган хусусиятдир. У туфайли олинган билимлар, кўникма ва малакалар кенг, тўлиқ енгил бўлиши таъминланади.

Темперамент – деганда инсоннинг динамик хусусиятларини тушуниш мумкин, бу: психик жараёнлар ва ҳолатларни кучлилиги, тезлиги, темпи, ритми, уларнинг фаоллиги (интилувчанлик, тезкорлик ва аксинча босиқлик, инертлик) ва шахснинг эмоционаллиги (ҳис-туйғуларнинг кечиш тезлиги, уларнинг сифати) тушунилади.

Инсон характери бу – шахснинг барқарор якка хусусиятлари бўлиб, улар фаолият ва мулоқот жараёнида вужудга келади ва улар асосида ҳуққатвор турлари таркиб топади. Характер инсонни фаолиятга бўлган муносабатида (ташаббускорлиги, меҳнатсеварлиги, ишчанлик); атрофдаги нарсаларга бўлган муносабатида (саранжом-сарипталиқ, тежамкорлик, қўли очиқлик); бошқа одамларга бўлган муносабатида (сезтирлик, очиққўнгилик, дилкашлиқ) ва ўз-ўзига бўлган муносабатида (ўз-ўзини танқид қилиш, ўз-ўзини англаш)да намоён бўлади.

Психик жараёёнлар ва шахснинг психик хусусиятларидан ташқари психология психик ҳолатларини ҳам ўрганади.

Психик ҳолатлар - бу инсоннинг маълум вақт оралиғидаги психик фаолиятнинг ўзига хос характеристикасидир (таъсирфомасидир). Психик ҳолатлар ташқи сабаблар инсонни кайфияти, унинг шиддицуал хусусиятлари асосида юзага келиб, унинг ҳуш ҳаётлорига таъсир этади (толиқини, асабийланишни, фаоллик, пассивлик ва х. к.).

Психика фаолиятда юзага келади, шаклланади ва ривожланади.

Фаолият деганда психологияда субъектнинг борлиқ билан ўзаро муносабатларининг динамик системаси тушунилиб, бу муносабат асосида психик образлар пайдо бўлади ва субъектнинг предметли фаолият билан бевосита боғланиши юзага келади. Фаолият - бу инсонга хос бўлган онгли фаоллик бўлиб, у ҳаттоёк натижасида юзага келади ва у ташқи олами биланиши ва уни ўзгартиришига қаратилгандир. Психик жараёёнлар, ҳолатлар ва инсоннинг психик хусусиятлари ҳақида унинг фаолиятини кузатиб, ўрганиб бирор бир фикр юритиши мумкин.

Психология инсон фаолиятининг турлари (ўйин, ўқини, меҳнат, ижодий), унинг ўзига хос жиҳатларини (диққатлилик, кўнликма ва малакалари) ўрганади.

Диққат деганда инсон онгини тўйиланиши ва маълум объектга йўналтирилганлиги тушунилади. Диққатда маълум фаолиятга йўналтирилади ва бу вақтда бошқа фаолият турлари диққат марказида бўлмайди.

Кўнликма, малакалар - шаклланган, автоматланган хатти-ҳаракатлар бўлиб, улар онгли назорат ва маҳсуе продага зўр берини талаб элмайди. Психиканинг юзага келиши фақат инсонга ва ҳайвонларга хос бўлиб, у органининг ҳаётини олий формалари билан боғлиқ.

Психика - бу мианинг маҳсули бўлиб, у объектив олами аке элинида намоеи бўлади. Ҳайвонлар психикаси оддий ва элементлардир. Инсон психикаси ҳайвон психикасидан сифат жиҳатидан тўдан фарқ қилади.

Фақат инсонгагина психиканинг энг олий даражаси - онг макусубдир. Онг мақсадга йўналган он фаолиятда намоеи бўлади, бу фаолият агрофин қайта ўзгартиришига, бунда хатти-ҳаракатлар ҳақида фикрлани, режаланишнинг йўллари ва усуллари, якуний натижасини олдидан кўра олин натижасида юзага келади.

Онгини тизими ва зарур психологик характеристикаси шимадан иборат?

Оғининг биринчи характеристикаси – бу билимлар мажмуасига ва бўлинидир. Оғининг тизимига зарур бўлган жароҳлари кириб, улар орқали шисон ўз билимларини бошитади.

Оғининг иккинчи характеристикаси – бу объект ва субъект орасидати, яъни “Мен” ва “Мен эмас”ни (ўз-ўзини англаш, сўнг ўз-ўзига баҳо бериш) орасида фарқни англаш ётади. “Мен” ни “Мен эмас”дан ажрата олиш шисонда боъалинидан келади, бунини натижасида ўз-ўзини англаш пайдо бўлади.

Оғининг учинчи характеристикаси мақсадга йўналтирилган фаолиятни таъминлайди.

Ва. шисоят оғининг тўртинчи характеристикаси – бу турли муносабатларни оғини равишида турли хис-туғхларининг юзата келиши (хис-туғхлар олами, шиселараро муносабатлар).

Оғининг юзата келишининг асосини шартга, воситаси – тилдир.

Психиканинг энг қуйи даражаси оғиниқликдир. Оғиниқлик – бу шундай психик жароҳлар ва ҳолатлар йишиқлисини, унда шисон ўз хатти-ҳаракатларига жавоб бермайди, англамайди. Бу – туш, шисонинг субсенсор реакцияларидир. Уларга баъзи патологик ҳодиселар алаҳдан, галлюцинация кабилар киради.

Хулоса қилиб айтганда, психология – бу ҳаёт фаолиятининг ўзига хос шакли бўлиб, психик ривожланишининг факт, қонуният ва механизмларини ўрганувчи фандир.

Психология фанининг тизимини 2 схемада келтирилгандай тасаввур этиши мумкин.

Психология фанининг асосий вазифаси – психик ҳодиселарни ўрганши ва илмий асослашдир. Ахир барча нарсалар каби психик ҳодиселар ҳам маълум қонуниятларга бўйсунади. Психология шу қонуниятларни очиниға, уларнинг таркиб тошини ва ривожланишини очиниға қаратилади. Ушбу қонуниятларни билиши, уларни бошқарини, танкиқ этиши, таълим-тарбия жароҳини тўғри олиб бориши ёрдам беради.

Замонавий психология мураккаб тармоқлар тизимидан иборат бўлиб, улар ўзаро бир-бирига боғлиқдирлар.

Авиалом бор, бу – умумий психология шисон ва ҳайвон психикасининг ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганувчи соҳадир.

Психологиянинг кейинги соҳалари қуйидагилардан иборат:

А) Аниқ фаолият турлари билан боғлиқ бўлган психология соҳалари:

1. Меҳнат психологияси – меҳнат фаолиятининг психологик асослари, шахсини касбий хусусиятлари, касб танлаш ва касбга йўлдан муаммо-

лари, меҳнатни илмий танқид этини, ишлаб чиқарини самарадорлигини оширини, меҳнат жамоасидаги муносабатларини ўрганади.

2. Ишқисорлик психологияси - юқори механизация ва автоматизация жараёнида ишсон ва машина орасидаги ўзаро таъсир, автоматик бошқарини тизими (АВТ) ларининг ишсон психикасига таъсирини тадқиқ қилади. Бунда турли ишлаб чиқарини жараёнларини бошқарувчи оператор фаолияти чуқур ўрганилади.

3. Авиация психологияси - учини ва учувчилар меҳнати, психологияси, учувчиларни ўқитини ва тайёрлани муаммоларини тадқиқ қилади.

4. Космик психологияси - космонавтларини продавий ва ахлоқий тайёрларлик муаммолари, маил қилишининг ва таълимининг психологик жиҳатлари, максимал ини фаолияти билан манжулик ва вазисвалликдаги психологик ўғаринилар, космонавтлар профессинограммасини тузини, учини, космосда ишлани, қўнини жараёнида космонавтларини психик ҳолатларини ўрганади ва тадқиқ қилади.

5. Педагогик психологияси - таълим (таълим психологияси) ва тарбияшини (тарбия психологияси) психологик асослари, ўқитувчи ва ўқувчи муносабатлари, ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар (ўқитувчи психологияси)ни ўрганиб,ўқувчилар ўз ақлий фаолиятлари ва хатти-ҳаракатлари тўғри бошқаринилари ва тарбияшининг самарали методларини асослайди ва уларининг психик ривожланишларига ёрдам беради. Бугунги кунда ўрта махсус ўқув муассасалари (академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари), олий ўқув муассасаларида таълим муаммолар, шунингдек, махсус мактабларда таълим-тарбия жараёнларини ўрганини педагогик психологияда алоҳида ўрин эгалламоқда.

6. Тиббиёт психологияси - тиббиёт ходимлари ва бемор орасидаги муносабатлар, мианиннг физиологик тизими билан психологик ҳодисалар (нейропсихология) орасидаги боғланини, психотераниа, психогигиена (психик соғлиқни сақлани) муаммолари, психопрофилактика (меҳнат ва яшани шароитлари), психофармокология (доридармонларини ишсон психикасига таъсирини) масалаларини тадқиқ қилади.

7. Юридик психологияси - жиноятининг психологик томонлари, гувоҳлар кўрсатмаларининг таҳлили (суд психологияси), жиноятчи шахсининг психологик хусусиятлари, жиноят мотивлари (криминал психология), жиноятчиларини қайта тарбиялашининг психологик асослари муаммолари билан ишқулланади.

8. Спорт психологияси - спортчиларини тайёрлани, тарбиялани, уларда қўнлма ва малакаларини шакллантирини, мусобақалар жараёнида

психологик ҳолатлари, продавий ва ақлий сифатларини шакллантириши, муваффақиятга эришни усулларини ўрганади.

9. Ҳарбий психология – инсоннинг ҳарбий ҳолатлардаги психологияси, ҳарбий жаҳшн олиб боришда қатъиятлик, маъсулиятни шакллантириши, ҳарбий таълим ва тарбия муаммолари, боиллиқлар ва унинг қўл остидаги ҳарбийлар орасидаги муносабатлар масалалари билан шугулланади. Буида алоҳида ўринни ҳарбий-инженерлик психологияси эгаллайди.

10. Савдо психологияси «сотувчи-харидор» муносабатлари тизимини, рекламанинг психологик асослари, мода психологияси ва ҳ.к. масалаларни тадқиқ қилади.

11. Санъат психологияси – санъат асарини яратишда фаолиятнинг психологик томонларини, инсон томонидан бадиий асарни ярак этилиши, турли хисларни пайдо бўлиши ва кечини, эстетик тарбия муаммолари, муеиқий, бадиий, адабий қобилиятларни шакллантириши ва тарбиялаш муаммоларини ўрганади.

12. Илмий ижодиёт психологияси – илмий фаолиятнинг психологик хусусиятлари, шахс ижодиётининг хусусиятлари, ижодиётда интуиция ва илҳомнинг ўрини тадқиқ қилади.

Келажакда шу қунгача маълум бўлмаган фаолият турлари билан бирга психологиянинг янги соҳалари ҳам вужудга келиши ва ривожланиши мумкин.

Б. Ривожланиш соҳалари билан шугулланувчи психология :

1. Ёш психологияси – инсоннинг турли ёш давларида психик ривожланишининг қонуниятлари, шахснинг психик жараёнларини таркиб тоини ва шахснинг индивидуал психологик хусусиятларини ривожланишини ўрганади.

Ёш психологияда қуйидаги бўлимлар ажратилади: болалар психологияси (туғилгандан мактабгача бўлган давр) кичик мактаб ёшидаги болалар психикаси, ўмир психологияси, ўсириш психологияси, етук инсон психологияси, қарлик психологияси (геронтопсихология). Ёш психологияси ёш хусусиятлари, бир даврдан иккинчи даврга ўтни қонуниятлари, шахснинг индивидуал хусусиятларини шаклланишининг сезилтив (энг тез ва турли таъсир қиладиган) давларни тадқиқ қилади ва очиб беради.

2. Патопсихология – инсонларнинг нормал психик ривожланишининг бузилишларини ўрганади. Бу психология тармовига олигофренопсихология – миянинг туғма дефеклари ва уларни психик ривожланишига таъсирини, тифропсихология – кўр ва кўрши сезини пасапган кишилар

психологиясини, сурдопсихология — эшитиш сезгисиз бўлган кишиларнинг психологик хусусиятларини ўрганиш киради.

3. Кўбсўй психология (зоопсихология) — ҳайвонлар психикасини, айниқса олий ривожланиш босқичига эришган ҳайвонлар хусусиятларини тадқиқ қилади.

4. Ақсоқолия — қомиллик даражасига эришган шахснинг ривожланишини — юқори даражаси, уларнинг қонуниятлари ва механизмларини, айниқса ривожланишини оғ юқори чўққисига эришини хусусиятларини ўрганади.

В. Инсон ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг психологик томонларини ўрганувчи психология соҳалари:

1. Ижтимоий психология — турли ижтимоий гуруҳлар — гуруҳ, жамоа (уларнинг кайфияти, ижтимоий фикрлари, таъдидлари)нинг психик намоён бўлиши. Ижтимоий психология — турли ижтимоий гуруҳлар — гуруҳ, жамоа (уларнинг кайфияти, инсонлар муносабатларининг характери, унда шахснинг ўрни, сардор ва унинг қўл остидагилар, жамоада руҳий муҳит масалаларини тадқиқ қилади. У катта гуруҳлар — жамоаларнинг кайфияти, тафаккури, паника, таҳлика ҳолати, рақобати ва ҳоказоларни ҳам ўрганади.

2. Шахс психологияси (дифференциал психология) — инсонлар орасидаги топологик ва индивидуал-психологик фарқлар муаммолари билан машғулдир.

3. Этнопсихология — инсон психикасининг этник хусусиятлари, миллатий характер, миллатий туйғу, миллатий ғоя, миллатий ўз-ўзини анлаш, этник-стернотин, уларнинг қонуниятлари ва вужудга келиши хусусиятларини ўрганади.

4. Бошқарув психологияси — бу психология фанининг шундай соҳасини, унда инсон томонидан — давлат муассасалари, инсонлар, иқтисодий ва техник тизимларини бошқаришининг психологик томонларини ўрганади.

5. Сиёсий психология — жамият сиёсий ҳаётидаги кайфият, ҳис-туйғу, фикр, қадриятларининг психологик томонларини ўрганади (сиёсий тарбия, ижтимоий оғ, маъкуранинг таъсирини ўрганиш психологияси, сиёсий фаолият ва ҳоказо).

6. Маркетинг психологияси — янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда, ишлаб чиқариш корхоналари ва фирмаларини бошқаришини ва ташкил этишининг психологик муаммоларини тадқиқ қилади. Бу соҳа бозор муносабатлари, талаб ва эҳтиёжларини, нархларини юзага келиши масалаларини, маҳсулотларини режалаштиришни билан машғул бўлади.

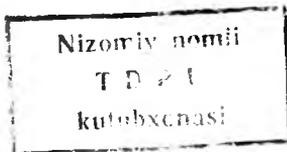
шаклланишида, унинг камоллик даражасига етказишида, маънавий бой, ахлоқан пок, жисмонан соғлом, жамиятнинг барча талабларига жавоб берувчи қилиб шакллантиришида аҳамияти катта. Психологияни ўрин одамлар дунёқарани, эътиқоди ва ахлоқий фазилатларини шакллантиришида ҳам каттадир. Психологик bilimларни ишон ўз-ўзини интеллектуал тарбиялашида ҳам қўллан аҳамиятидир. Психология шахсий муаммоларини ҳал этишида, ўзини-ўзи тушунишида, ўзининг кучли ва кучсиз томонларини аниқлашида, қийинчиликларини енгишида, муваффақиятга эришишида, ўз камчиликларини бартараф этиб, ижобий фазилатларини шакллантиришида зарурдир. Психология ишонининг ақлий имкониятларини очишида ҳам муҳим. Зеро, диққат ва хотираин яхшилаши ва ривожлантириши йўлларини билиб, bilimларини тўғри ўзлаштириши, интеллектуал фаолият самарадорлигини ошириши мумкин.

Биз қадам қўйган XXI аср, бизнингча, психология фанининг ривожланиши даври бўлади ва у жамиятимиз ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди.

Президентимиз И.А.Каримов айтганларидай XXI асрда : «...сиёсий иқлим кескин ўзгаради, одамлар онгида демократик қадриятлар қарор топади. Ишон жамиятидаги ўринини онгли равишда ўзи белгилайди.» Бунда, алабатта, психология фанининг ҳам ўрин бор.

Қайтариши учун саволлар

1. Психология предметига тушунича беринг.
2. Психология фанини фаилар тизимида тонган ўринини аниқлаши ва тушуинтиринг.
3. Психология нимани ўрганади? Психик жараёнлар, психик ҳолатлар, психик ҳужусиятларга тушуинчалар беринг.
4. Психологияни фан сифатида ривожланиши босқичларини айтинг.
5. Шарқ мутафаккирларининг психология фанини ривожланишига қўйган ҳиссаини қандай?
6. Ҳозирги замон психологиясининг ҳолатини айтиб беринг.
7. Психологиянинг асосий йўналишилари нимадан иборат?
8. Психология фанининг фаилар тизимида тутган ўринини очиб беринг (Б.М.Кедров бўйича).
9. Психология тармоқларини эслаш.
10. Педагогик амалиётда психологияни аҳамиятини характерлаб беринг.

II БОБ. Психологиянинг табиий-илмий асослари

РЕЖА:

1. Одам нерв тизимини тузилиши, фаолияти ва хусусиятлари.
2. Мия ва психика.
3. Муайян мия тизимларидан психик ҳодисаларнинг локализацияси (жойланиuvi) муаммолари.
4. Психик жараёнларнинг физиологик асослари.

Аввало, одамнинг нерв тузилиши, хусусиятлари ва фаолиятини кўриб чиқайлик.

Одам бош миyesi кини психикасининг ўзига хос, тақрорланмас мураккаб органи ҳисобланиб, у катта ярим шарлар, миеча, оралиқ мия, ўрта мия ва узунчоқ миядан иборат.

Бош мия орқа мия билан марказий нерв тизимини ташкил қилиб, одам организмидан барча органларнинг ўзаро фаолияти ва бир-бири билан боғланишини, ҳамда унинг ташқи муҳит билан бўладиган алоқасини таъминлайди. Психик фаолиятларнинг кўпгина қисми бир неча қатор бўлиб жойланган, шўхотда кўп нерв ҳужайраларидан (15 млрд.дан кўп) ташкил топган, кулранг модда қатламидан иборат бўлган бош мия катта ярим шарлари қобилининг фаолияти билан боғлиқдир.

Нерв тизими нерв тўқимасидан ташкил топган бўлиб, у ўз навбатида нерв ҳужайраларидан иборат.

Ҳар бир нерв ҳужайраси, яъни нейрон ядроси бўлган, жуда кўп, тармоқланган калта ўсимталар – дендритлар ва битта узун ўсимта – аксондан иборат ҳужайрани ташкил этади.

Тўртин нерв ҳужайраларининг туташган жойи синapse дейилади ва у бир нейрондан бошқасига импульсларни ўтказиши (тўхтатини ёки ушлаб қолини)ни таъминлайди.

Нерв ҳужайралари тўқилми миyaning кулранг моддасини, нерв толаларининг тўқилми эса миyaning оқ моддасини ташкил этади. Нерв тўқимаси ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, унда қўзғалдувчанлик ва ўтказувчанлик асосий хусусиятлар ҳисобланади.

Агарда нерв ҳужайрасининг бирор бир қисмига ҳаракатни ўзгартириши билан, электр токи билан, кимёвий моддалар билан ёки бошқа бирор нарса билан таъсир этилса нерв толасининг ўша ерида ўзига хос физиологик жараён, яъни қўзғалмиш пайдо бўлади.

Агарда таъсирлагич етарли даражадаги кучга эга бўлса, у ҳолатда қўзғалниш нерв толасидан тарқалиб, бир нерв ҳужайрасидан бошқасига ўтказилади.

Юқорида айтиб ўтилгандек, марказий нерв тизими бош ва орқа миядан иборат.

Орқа миё умуртқа поғонасининг каналда жойлашган бўлиб, нерв тўқимасидан иборат. Орқа миё 2 ярим қисмдан, яъни ўнг ва чап қисмлардан иборат бўлиб, ularни узунасига кетган олдинги ва орқа кесиклар ажратиб туради.

Орқа миёда нерв толасарининг тутамлари жойлашган бўлиб, скелет мушкуллари, тери ва шиллиқ қавақдаги периферик нерв ушларидан қўзғалниш нерв импульслари кўришинида улар орқали бош миёга, у ердан эса периферияга етказилади.

Орқа миёда оғина рефлектор ҳаракатларининг, гавда ва қўл-оёқлар мушкулларининг, шунингдек бир қатор физиологик жараёнларининг — томирларини ҳаракатлантирувчи, тер ажратувчи ва бошқа марказлар жойлашган.

Бош миё қутнда жойлашган бўлиб, орқа миёнинг устида жойлантирилганга ўхшайди. Бош миёда узунчоқ миё, кейинги миё, ўрта миё, ораллиқ миё ва олдинги миё фарқланади.

Кейинги миё Ворониев кўприги ва миёчадан иборат бўлиб, узунчоқ миё билан биргаликда миё сонини ташкил қилади. Миё сон орқа миёни давомидек тутанган. Узунчоқ миё орқали орқа миёдан бош миёнинг юқори бўлимларига импульслар ўтади ва орқага қайтади. Узунчоқ миёнинг ядролари мураккаб рефлектор актларида иштирок этади: сўриш, чайнаш, сўлак ажратилиш ва ҳоказо.

Миёча тана ҳаракатини мувофиқлантиришида иштирок этади.

Ўрта миё — тўрт теналик, қизил ядро мушкул тонусининг метёрний таъсирланишининг, товуш ва ёруғлик қўзғатувчиларини, ҳамда оғирлик кучига нисбатан тапанниш тўғри жойланишининг идора этади.

Ораллиқ миёда сезувчанликнинг ораллиқ марказлари мужассамлашган.

Олдинги миё ва уни қоплаб турган нўстлоқ бош миёнинг олвий қисмларини ташкил этади.

Олдинги миё бош миёнинг энг катта қисмини, деярли 80%ини ташкил қилади ва ишона соҳасидан эсангача чўзилган ёриқ билан ажралган иккита — ўнг ва чап ярим шарлардан бир-бири билан қадоксимон тана ёрдамида бирикади.

Ярим шарларнинг барча юзаси (қарийб 2200 см²) миё нўстлоғи дейилади. Миё нўстлоғи қудранг моддадан ташкил толган. Унинг

қалыптaшты түрлiчa бұлыб, 4-5 мм гачa борады. Бош мицa кaтгa ярым шарлaры қобиниши юлaси oдaтдa тұртгa кaтгa сохaгa ажрaтнлaды: пeнoвa (oш кaтгa), тeпa, эисa вa чaккa.

Бир хилдaгн хужайрaлaр қaтлaмидaн иборaт қисмлaр (қобнiқ шaклин вa фaолиятиниң вaзирфaлaры түрлiчa бұлгaн oлгитгa қaтлaм хужайрaлaрдaн тaшкил тoнгaн) қaвaтлaрдaн (мaйдoн) иборaт. Oдaмдa хaммaси бұлыб 52 тa мaйдoн мaвжуд.

Бош мицaниң пұстлoн oстидa ётгaн қисмлaриниң қобнiқ oсти сохaси дейилaды. Қобнiқ oсти сохaси вa қобнiқ oсти тутaмлaры умумий сезувчaликниң дифференциллaнмaгaн мaркaзлaры хисoблaнaды. Бу сохa бизниң эмоциялaримиз вa инстинктлaримиз билaн бoлaнгaн.

Бош мицa қобини oдaмдaн психик жaрaёилaриниң бeвoситa мoддий аeси хисoблaнaды.

Кaтгa ярым шарлaр қобини ұзиниши тoлaлaры билaн бош мицa вa oрқa мицaниң бaрчa қисмлaрини бoлaйдн. Психик хaёт бугуи мaркaзий нерв тизиминиң мaвжудлиги вa фaолияти билaн бoлaнгaнднр. Шу билaн биргa, нерв тизими вa бугуи oргaнизм фaолиятиниң мұхим аҳaмияти бош мицa қобинигa тeгишлндр.

Периферик нерв тизими мaркaзий нерв тизими билaн ажрaлмaс яхлитлики тaшкил eтaды. Периферик нерв тизими мaркaзий нерв тизимидaн чиқиб тaрмoқлaниб, шу билaн биргa бугуи oргaнизмни МНТ билaн бoлoвчн нервлaр тaшкил eтaды.

Бош мицaдaн 12 жуфт, oрқa мицaдaн эсa 31 жуфт нервлaр чиқaды.

Периферик нервлaриниң икки түри: сезувчн вa хaрaкaт нервлaры фaрқлaнaды. Сезувчн нервлaр нерв учлaридaгн тузлмaлaрдa тaтeспрoвчнлaр тұфайлн хoси бұлгaн қўзгaлишини мaркaзгa, яғни oрқa мицa вa бош мицaгa eткaзиб бeрaды. Ушбу нервлaр бoшқaчa қилиб рeцeптoрлн (қaбул қилувчн) мaркaзгa итгилувчн вa aффeрeнт нервлaр дейилaды.

Хaрaкaтлaнтирувчн (мoтoр) нервлaр мaркaздaн кeлaётгaн импульслaрин мускулaргa вa бeслaргa eткaзaды. Бу нервлaрини мaркaздaн қoчувчн вa aффeрeнт нервлaр дeб хaм aтaлaды.

Вeгeтaтив нерв тизими — oрқa мицa ёки бүйлaб вa ундaн четдe жoйлaнгaн нерв туғушлaры, aлoхидa тутaмлaр вa нерв туғушлaриниң чнaслaридaн иборaтднр. ВНТ ниң aлoхидa тутaмлaры oвқaт хaзм қилиш, қoн айлaниш, нaфaс oлиш вa бoшқa oргaнлaрдa жoйлaнгaн бұлыб, ички oргaнлaриниң фaолиятиниң идoрa қилaды.

ВНТ симпaтик нерв тизимидaн (униң мaркaзлaры гипoтaлaмусдa, oрқa мицaниң кўкрaк вa юқoри бeл сeгмeнтлaридa жoйлaнгaн) вa пaрaсимпaтик нерв тизимидaн (униң мaркaзлaры ўртa мицaдaн тұрт

тешиликда, Варолиев кўприкда, узунчоқ миёда ва орқа миёанинг думгаза қисмида жойланган) либрот.

Симпатик ва парасимпатик тизимлар ички аъзолар фаолиятини идора қилишда ўзига хос «антагонистлар» (қарама-қарин) бўлиб, бир орган фаолиятини қарама-қарин ҳолатга келтиради.

Масалан, симпатик тизим юрак фаолиятини тезлаштирса, парасимпатик тизим эса бу фаолиятни сусайтиради. Организмнинг меъъридаги фаолиятга симпатик ва парасимпатик ВНТнинг маълум бир «мувозанатида» сақланади. ВНТ эмоционал кечинмаларда катта роль ўйнайди.

Одамнинг кўпинча психик жараёنларини, ҳусусиятларини ва ҳолатларини идора этишда ретикуляр формация алоҳида роль ўйнайди. Ретикуляр формация орқа миёда, узунчоқ ва кейинги миёда жойланган зич нерв тодалари тармоғи билан ўзаро бириккан тўрсимон тузилмадир. У бош миёанинг электрик фаолиятига, бош миёа қобилиятининг функционал ҳолатига, қобили ости марказларига, миёчага ва орқа миёга таъсир қилади.

Миёани психиканинг органи сифатидаги пилмий психологияда ўрганши тарихи шикига йўналанишда борган – организм ва муҳит муносабатларини идора этиш асосларини ўрганши ва миёанинг алоҳида тузилмаларини морфологияси ва функциясиши очини.

Р.Декарт томонидан рефлексе тушунчасининг киритилиши организм ва муҳит таъсири асослар очилиши ва нуқтан назаридан муҳим роль ўйнайди.

Рефлексе – организмнинг ташқи ва ички таъсиротларга марказий нерв тизими орқали берган жавоб реакциясидир. И.М.Сеченов (1829-1905) томонидан амалга оширилган бу тушунчанинг ривожлантирилиши ва бу механизмнинг барча психик жараёнларга тешилии эканлиги шунга олиб келадик, пилмий психологияда детерминизм принципини узил-кесил ўз тасдиғини топди.

«Онгли ва онгсиз ҳаётдаги барча актлар (ҳаракатлар) келиб чиқини усулига (моҳиятига) кўра рефлекселардир» (И.М.Сеченов)

Рефлексор актда И.М.Сеченов учга бўғимини ажратади: 1) биринчи бўғинда сезаётган «тўшини» таъсириланиши нерв қўзғалишига айланади. 2) қўзғалиши ва тормозланиши жараёнлари асосида ўзига хос равишда ахборотни қайта ишлаш ва қарор қабул қилини рўй беради. 3) амалга оширувчи, яъни буйруқларин амалга оширувчи органларга (мускулларга, безларга ва ҳоказо) узатини.

И.П.Павлов (1849-1936) И.М.Сеченовнинг бошлаган миёанинг рефлексор фаолиятини ўрганшини ривожлантириб рефлексе тушунчасига

яни мазмун киритди, шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш асосларини яради.

Рефлексларнинг икки тури фарқланади – шартсиз ва шартли.

Шартсиз рефлекслар тузма бўлиб, ҳаётнинг дастлабки кунларидан ва кейинчалик ҳеч қандай таърибасиз (малакасиз) намоён бўла бошлайдилар (масалан, ичқа сивчадан қўлини тортиб олишнинг, овқатнинг оғиз бўлишига тушигадаги сўлакнинг ажралishi).

Шартли рефлекслар ҳаёт таърибаси билан шартсиз рефлекслар асосида пайдо бўлади. Масалан, ичқа унга доимо овқат бериладиган (товоқ) ичинини кўришнинг сўлак ажралishiга олиб келади. Ичқа (товоқ) бу ерда шартсиз эмас, балки шартли таъсирлагич ҳисобланади.

Шартли таъсирлагич сўлак ажралishiнинг тўғридан-тўғри қўзғатувчиси бўлмай, балки фақатгина қўзғатувчининг сигнали, овқатнинг сигналидир.

Шартсиз рефлексларнинг марказлари тузличадир – шартсиз рефлекслар ёиларнинг тутануви орқа миёда ва бош миёанинг устида рўй беради.

Шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш соҳаси – бош миёа иўстлогидир. Шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиши туфайли, шартли рефлекслар шартсиз таъсирлагичларнинг пайдо бўлишидан анча олдин, кўнунча, ҳаттоки шартсиз таъсирлагичлар анча узоқ масофада бўлса ҳам юзага чиқади, шартли таъсирлагичлар организмнинг ҳаётни учун муҳим бўлган қандайдир ҳодисаларнинг мавжудлиги ҳақида, масалан, овқатнинг мавжудлиги, ҳавф-хатарни пайдо бўлиши ҳақида хабар беради.

Шунинг учун И.И.Навлов бош миёа қобили фаолиятини сигнал фаолияти деб номлади. И.И.Навлов шартли рефлекслар методида фаойдаланиб ичқа аниқладики, бош миёа катта ярим шарлари фаолияти организмнинг ички муҳитидан ва ташқи муҳитдан нерв тизимига келаётган кўнунча таъсирловчиларнинг анализи ва синтези жарвёнларидан иборат экан. Анализ ва синтез И.И.Навлов томонидан анализаторлар деб номланган ўзига хос нерв тизимлари ёрдамида амалга оширилади.

Анализатор – бу нерв физиология апарати бўлиб, перифериядаги нерв учидан (рецептор), сезувчи нервдан (ўтказин йўли) ва миёа қобилининг тегишли қўзғатувчини қабул қилувчи соҳасидан иборатдир.

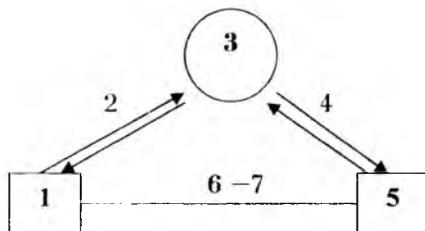
И.И.Навловнинг биринчи ва иккинчи сигнал тизимлари тўғрисидаги таълимоти налий психология учун катта аҳамиятта эгадир.

Ҳайвонлар учун борлиқ катта ярим шарлардаги таъсирлагичлар ва уларнинг излари билан сигналланиб, улар организмнинг кўриш, эшитини ва бошқа рецепторларига бевосита келиб туради. Бу борлиқнинг биринчи

сигналар тизими бўлиб, одам ва ҳайвонларда умумийдир. Сўзлар борлиқнинг иккинчи, махсус инсоний сигнал тизимини таниқил этади. Сўзлар нарса ва ҳодисалардан келадиган сигналларнинг ўринини эгаллагани учун И.Н.Павлов томонидан «сигналлар сигнали» деб номланган. Иккинчи сигнал тизимининг фаолияти биринчи сигнал тизимидан ажралмаган ҳолда, бевосита боғлиқ тарзда боради. Иккинчи сигналлар тизими тафаккур ва нутқнинг физиологик асоси ҳисобланади.

Рефлекснинг классик тушунчаси ёрдамида психик фаолият асосларини тушуниришдаги муҳим камчилик шундан иборатки, рефлекс тизими инсон психикасининг идора этувчи ва ўзгартирувчи ролини тушунириб бермайди. И.Н.Павловнинг шогирдлари ва издошлари бу камчилиكنи рефлексор дугалик тизими тушунчасини рефлексор халқаси тизими тушунчасига ўзгартириш йўли билан ечинга иштилдилар.

Қуйидаги чизмада рефлексор фаолиятининг анагномик-физиологик тизими келтирилган:

Анализаторнинг (1-2-3), рефлексор ёйининг (1-2-3-4-5) ва рефлексор халқасининг (1-2-3-4-5-6-7) принципал чизмаси бўлиб, 1-рецептор, 2-афферент нерв йўли, 3-марказий эвено, 4-эфферент нерв йўли, 5-эффектор, 6-7-қайтарма алоқа каналлари.

Психиканинг физиологик асосларини очиб муаммоларига ҳаётнинг кўп йилларини бағишлаган рус физиологи П.К.Анохин (1898-1974) қайтарма афферентация тизимларини аниқлади, натижада ҳаракат акцептори деб номланган ҳаракатни режалаштирувчи ва идора этувчи ўзинга хос функционал аппарат (орган) ажратилди.

Унинг томонидан адаптив функционал тизим тушунчасининг киритилиши қатор кейинги илмийлашлар ва психиканинг акс эттирувчи ва идора этувчи функциялари тўғрисидаги янги тасаввурлари учун боилавчи туртки бўлиб хизмат қилди.

Психик ҳодисаларнинг мия морфологияси ва кузатиладиган моддий жараёнлари орқали табиати, ҳосил бўлиш қонуниятлари ва ривожланиши

турлича бўлган ҳаракатлар узоқ тарихга эга. Қадимги Юнонистондаёқ «идроқ қилиш, фикр юритиш ва хотира қобилиятларини» мианинг олдинги, ўрта ва орқа қоринчаларини тўлдирган суякнинг билан боғлан ҳаракатлар қилинган.

Янги «Илмий» соҳа – френологиянинг асосчиси Ф.Галль XIX асрнинг бошларида одамнинг турли қобилиятлари ҳаттоки калла суягининг юза қаватидаги турли нерв тўқималари учраб турадиган жойининг кучлироқ ривожланиши билан боғлиқ, деб исбот қилишга ҳаракат қилган. Алоҳида психик функцияларнинг бош миясини маълум бир қисмларига тегишли эканлиги унинг локал (жойлашган) жараҳатланганлигида кузатишган. Шу йўл билан чан ярим шарининг учинчи пениона бўрттигида нугқ артикуляциясини (талаффузини) амалга оширадиган Брока маркази (унини аниқлаган француз анатоми П.Брока номи билан аталган), сўнгра эса ўша чан ярим шарининг юқори чакка бўрттигининг орқа қисмида «нутқини тунувининг идора қиладиган» Верникке маркази (унини очган немис психиатри К.Верникке номи билан аталган) ажратилган.

XX асрнинг сўнги ўн йилликларидаги замонавий ашаратлардан фойдаланган ҳолда кўйлаб тадқиқотларнинг олиб борилиши алоҳида нерв хужайраларининг фаолиятини кузатиш, нерв импулсларини текшириб бориш ва қайд қилиш, қисқа вақт ичида шҳоятда кўй миқдорда қабул қилинаётган ахборотни қайта ишлаш ва, шҳоят, мианинг яхлитлигини бузишни талаб қилмайдиган методикаларни қўллан имкониини берди. Бу тадқиқотлар шундай хўлосага олиб келдики, ҳар қандай психик фаолият мураккаб тuzилишига эга бўлиб, у битта ҳаттоки бир печа турқум нерв хужайраларининг гурўҳи томонидан эмас, балки бош мия иўстлогининг, иўстлог остининг ва мия сонининг турли соҳаларини ўз ичига оладиган бир бутун функционал тизим томонидан амалга оширилади.

Манҳўр нейробиолог А.Р.Луриянинг фикрича, айнан шунинг учун мианинг чекланган соҳаларидаги психик функцияларни «локализациялаш» вазифаси «унбу функционал тизимни амалга оширадиган биргаликда ишловчи мия зоналарининг ўша тизимни анализи, бошқача айтганда, қандай қилиб унбу функционал тизим бош мия ашаратлари бўйлаб, тегишли тизимлар бўйлаб жойланганлигини анализи» вазифаси билан алмаштирилиши лозим.

А.Р.Лурия бўйича, одам миясининг функционал тизими учта асосий блокни ўз ичига олади:

1. Иўстлогининг ички топусини қўлайдиган энергетик блок;
2. Ахборотни қабул қилувчи, қайта ишловчи ва сақловчи блок;
3. Фаолиятни дастурловчи, идора стувчи ва назорат қилувчи блок.

Одам ва ҳайвонлар миёнасининг функционал тизимида муҳим фарқлар кўзатилади. Ҳайвонларнинг искала миё ярим шарлари бир хил қимматга эга бўлган бир вақтда, одамнинг чап миё ярим шарини одатда доминантган (хукумрон) бўлиб, ўнг миё ярим шарини эса унга бўйсунгандир ва бу ўнг қўлининг этакчи роли билан боғланган (чанақайларда бундай доминантлик ёки ўчиб кетади, ёки ўнг ярим шарига ўтади).

Чап миё ярим шарини одамнинг хатти-ҳаракати ва фаолиятининг мураккаб шакллари идора этиш билан боғлиқ бўлган нутқ марказлари жойланган. Бу марказларнинг бузилиши мағзиқий-грамматик операцияларнинг (семантик афазия) ва тафаккурнинг ижодий шакллари бузилишига олиб келади, айни шу дамдаги ўнг миё ярим шарининг ҳудди шундай соҳаларининг бузилиши эса идрокнинг тасаввур компонентларини ва эмоционал жараёнларини бузади.

Тўланган плмий маълумотлар асосида шунинг таъкидлаш мумкинлики, чап миё ярим шарининг шунинг ўнг ярим шарининг шунига нисбатан дифференциаллангандир.

Одам бош миёна катта миё ярим шарларининг ихтисослашган функцияларининг мавжудлиги ҳақидаги маълумотлар қуйидаги жадвалда келтирилган:

	Чап ярим шар		Ўнг ярим шар
1.	Хронологик таркиб.	1.	Ўтайтган вақт.
2.	Харита ва чизмаларни ўқиш.	2.	Конкрет макон.
3.	Номларни, сўзларни, белгиларни ёдда сақлаб қолиш.	3.	Тасаввурлар, конкрет воқеаларни ёдда сақлаб қолиш.
4.	Нутқ фаолияти, моҳиятини хис этиш.	4.	Эмоционал ҳолатни идрок этиш.
5.	Одамнинг хурсандчилигида, осойишта кўриш.	5.	Одамнинг ҳамгин ҳолатда кўриш.
6.	Батафевал идрок қилиш.	6.	Яхлит тасаввурни идрок.

Одамнинг ҳар бир психик жараёни, ҳолати ва ҳуусияти бутун марказий нерв тизимининг фаолияти билан чамбарчас боғлангандир.

Сезилар марказий нерв тизими томонидан турли хил энергиянинг турли сезги органларига таъсирини қайта ишлатиш натижасида ҳосил бўлади. Таъсиротлар рецепторларга табиий стимуллар шаклида ҳам келиб, қайта ўзгаради, марказий нерв тизимига узатилади ва сезиларга айланаётганда тамомилан қайта ишланади.

Идрок натижасида психофизиологик жараён сифатида ҳосил бўладиган образ бирдангина бир неча анализаторларининг мувофиқлашган ҳолатдаги фаолиятини тақозо этади.

Диққатнинг физиологик асосларини бош мия ифтилоғининг бутунча ёки унинг айрим қисмларидаги қўзғатувчанликнинг ошishi билан боғлиқ. Бу ўз навбатида ретикуляр формациянинг алоҳида қисмларини фаоллиги билан ўзаро боғлиқ (алоҳида юрди).

А.А.Ухтомский диққатининг физиологик асоси бўлиб қўзғатувчилар ташеирида кучайадиган ва қўшни соҳаларда тормозлашнинг олиб келадиган қўзғалдинишиг доминантлик ўчоғи ҳисобланади, деб айтади.

Хотиранинг физиологик асослари шундан иборатки, бош миyaning алоҳида тузилмаларидаги нерв ҳужайраларида ёддан жараёнида кечадиган ўзгаришларда хотиранинг ислари кузатилади. Хотира жараёниларида РНК ва ДНК молекулаларининг роли ҳақидаги гипотезалар юзга келган.

Тахмин қилинишича хотира ДНК ва РНК молекулалари тузилишидаги ўзгаришлар билан ўзаро боғланган.

Г.Хиден ўзоқ муддатли хотира жараёнида РНК роли ҳақидаги гипотезани таклиф этди. Бироқ, одамнинг энг мустаҳкам, энг чуқур хотирасини ташувчи бўлиб ДНК ҳисобланади. Бундан ташқари у ирсият тизимига ҳам кириди деб ҳисобланади.

Сезгилар, гидрок, диққат, хотирадан ташқари психик ҳолатларининг физиологик асосларини текшириш улкан қизиқини уйғотади.

Оддий эмоцияларининг физиологик асоси бўлиб марказий нерв тизимининг лимбик тузилмалари, таламус ва гипоталамусдаги (бош миyaning қобниқ ости соҳалари) содир бўладиган жараёнлар ҳисобланади.

Одам оддий ҳиссиётларининг нерв асоси бўлиб бош мия қобниги ҳисобланади. Ҳозирги замон ахборот назариялари нуқтаи назари бўйича нерв ҳужайрасида қўзғатувчилар ташеири остида код функцияларини бажарувчи (белгилар ўзаро алманишуви) турли характеристикага эга бўлган биотоклар пайдо бўлади. Невр импульсида бириладиган ахборотни кодларини ечиш барча илгари тўпланган ахборотларининг мажмуини бу жараёнга қўйишини билан субъектив психик образини яратади.

Акс этадиган борлиқининг психик образини тизимини мос келиши (изоморфлик) нерв кодни изоморфлиги билан таъминланади. Аммо образ нерв импульсининг шу дақиқадаги фаоллиги моҳиятидан донмо «бой», тўлароқдир, негаки у шахс миясиди, психик фаоллиг субъектида тўпланган ва қайта ишланган ахборотининг бутун захирасини ўзида олиб юради.

Қайтарини учун саволлар

1. Одам нерв тизимининг хусусиятлари, тузилиши ва функциясини айтиб беринг.

2. И.П.Павловнинг шартли ва шартсиз рефлекслар ҳақидаги таълимотиши аслами.
3. Инсон миъясининг фаолиятини тушутириб бериш.
4. Бот миъясининг ярим шартларининг функцияси қандай?
5. П.К.Анохинининг психологик ҳодисаларини ўрганишида функционал тизим аҳамияти ҳақидаги назария мазмунинини очиб бериш.
6. “Он” тушутиришининг баъафси тушутиришининг ва ушининг характеристикасининг бериш.
7. Онелилик ва онгелилик нима? (Мисоллар келтириш).

III БОБ. Заонавий психология фанининг методлари

РЕЖА:

1. Психологик тадқиқотлар методларининг муаммоси.
2. Психологик тадқиқотлар боғичлари.
3. Психологик тадқиқотнинг асосий боғичлари.
4. Психологик тадқиқотларда олинган натижаларининг математик-статистик қайта шиланиши.
5. Психологик тадқиқотларда ҳисоблаш техникасидан фойдаланиши.

Маълумки, ҳар қандай фан ўз предметиға эга. Психологиянинг юқорида айтиб ўтилганидек, предмети психика бўлиб, у объектив олами психик ҳодисалар асосида акс эттириб, юзага келган ва шаклланган образ субъект фаолиятини ва ҳуқ-атворини мақсад сари йўналтиради.

Бундан ташқари ҳар қандай фан қандайдир ҳодисани қонуниятини билиш учун маълум бир методлардан фойдаланади. И. П. Павлов «методнинг қўлида тадқиқот тақдирини ётади» деган эди. Методлар тизими фанининг умумий методологиясига биришади.

Методологияни кенг маънода оладиган бўлсак, у маълум тизимға эга бўлган ва билимларни излаб топишиға қаратилган маънавий кетма-кетликка эга бўлган методлардир. Қўнчилик ошмаар бу терминини نامний метод тушунчасига мос тарзда тушунмадилар ва фойдаланадилар, методология фақат намний тарзда қабул қилинишини таъкидлайдилар.

Методология (юнонча – methodos – билиш,тадқиқ қилиш, изланиш йўли logos – тушунча, таълимот) амалиёт фаолиятини ташкил этиш ва амалға ошириниш принциплари ва усуллари тизими, ҳамда унибу тизим ҳақидаги таълимотдир.

Методлар – психикани ўраниш усуллари, ва йўллари йиғиндиси. «Метод бу – билиш, аниқлаш йўли бўлиб,, бу усул орқали фанининг предмети аниқланади, ўранилади. (С.А. Рубинштейн).

Методлар тизими юқорида таъкидланганидек фанининг умумий методологиясига боғлиқдир. Психологик тадқиқотлар методологиясен, метод ва методикалари орасидаги боғлиқлик схемада берилган.

Хулоса ва тавсиялар

/ Материалларни сайлаш

Тадқиқотнинг мақсадида келиб чиққан ҳолда методдан конкрет фойдаланиш. Тадқиқот методикалари

Методик принципларга жавоб берувчи психиканинг вазоёи бўлишига доир фактларни олиш усуллари. Тадқиқот методлари

Психология предметиини илмий тушуниш. Фаннинг методологияси

Схема 1. Психологик тадқиқотлар методологияси, методлари ва методикалари.

Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, психологик тадқиқотларнинг ташиқил этилишига ва ўтказилишига маълум бир талаблар қўйилади. Улар қандай талаблар экан?

1. Тадқиқотларни режалаштириш. Метод ва методикаларни танлаш ва уларни синаб кўриш. Тадқиқотни самарали бўлиши учун асосларни ҳисобга олиш, тадқиқотларни маънавий ва хронологик тузиш, тадқиқотда иштирок этувчилар сонини аниқлаш, зарур ўлчовларни аниқлаш, математик қайта ишловни режасини кўрсатиш ва бутун тадқиқотни қисқача мазмунини кўрсатиб бериш.

2. Тадқиқотни ўтказиш жойи.

3. Тадқиқотни техник жиҳозлаш.

4. Тадқиқ қилинувчиларни танлаш.

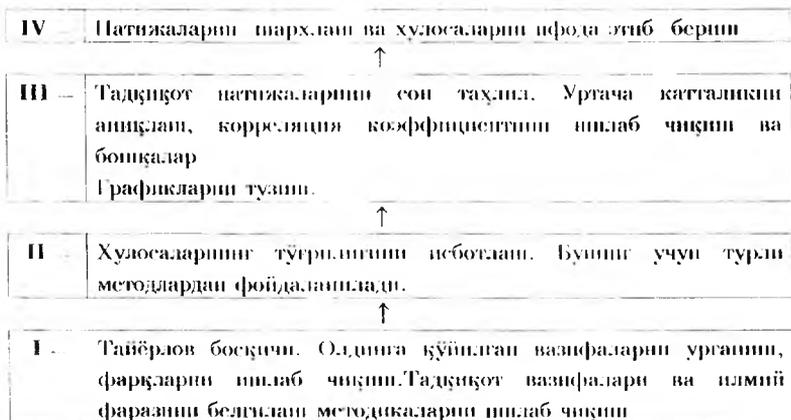
5. Тадқиқотчи (эксперимент ўтказувчи). Шубҳасиз тадқиқотнинг бѳрининга таъсир этади ва тадқиқотнинг режалаштиришидан то хулоса ва тавсияларига қадар катта аҳамиятга эга .

6. Кўрсатма — у аниқ ва қисқа бўлиши лозим.

7. Тадқиқот қонидаги баённома тўлиқ ва мақсадга йўналган бўлиши керак.

8. Тадқиқот натижаларини қайта ишлаш. Тадқиқот мураккаб жараёни бўлиб, унинг ўз боسقичлари ва поғоналари мавжуд. Улар шималардан иборат?

Психологик тадқиқот боسقичларини қуйидаги схемада кўриши мумкин.

Замонавий психология методларининг классификациясини келтириш лозим. Академик Б.Г. Ананьев методларини тўрт гуруҳга ажратади.

1 гуруҳ танқилвий методлар. Уларга ҳиссий метод (турли гуруҳларини ёши, фаолиятига қараб солиштириш ва ҳ.к.) лонгитюд методи (узоқ вақт давомида яқка текширилувчи ва гуруҳлар билан тадқиқ қилинувчиларни қайта-қайта тадқиқ қилишдир), комплекс методи (тадқиқотда турли фан намоёнаси бир объектни ўрганишда иштирак этилади, масалан, шахснинг фаолиги, психологик ва ижтимоий ривожланишидаги боғлиқликни аниқлаш).

2 гуруҳ — амширик методлар: кузатув ва ўз-ўзини кузатув; экспериментал методлар; психодиагностик методлар (тестлар, анкеталар, сўровномалар, социометрия, интервью, сўхбат), фаолият натижаларини таҳлили, биографик методлар.

3 гуруҳ — натижаларини қайта ишлаш методларини ўзига киритган миқдор (статистик) ва сифат (материалларни гуруҳлар бўйича дифференциаллаш, таҳлил қилиш) методлардан танқил тонади.

4 гуруҳ — натижаларини таҳлил қилиш методлари; интерпретацион методлари (ривожланиш режасига кўра алоҳида таққидий моментлар.

Босқич даврларин ажратган ҳолда тадқиқот материалларини таҳлил этиш) ва тизимли боғлиқлигини ўратилиш методларидан иборат.

Энди психология методларида батафсил тўхталамиз.

Кузатиш — психология методи бўлиб, унда ҳуқ-атвор, хатти-ҳаракатлар қайд этилиб, субъектив ҳодисалар ҳақидаги фикрлар олинади. Кузатув табиий шароитда фаолиятга таянч кўрсатилмаган ҳолда олиб борилади. Хатти-ҳаракатлар, сўзлар батафсил ёзиб борилади ва сўнг таҳлил қилинади. Илмий кузатувга фақатгина фактларни қайд қилишни эмас, балки уларни тушутиришни ҳам ўз ичига олади. Кузатиш учун аниқ режа зарур. Олиб борилаётган ёзув ёки батафсил ёки ташланган бўлиши мумкин. Батафсил ёзиб бориш шахс тўлалигича ўрнатилганда, ташланган жа — психик фаолиятни алоҳида кўринишлари кузатиладиганда олиб борилади.

Психология кузатишининг қуйидаги классификацияси қабул қилинган. У неки гуруҳга ажратилади:

1. Бевосита (кузатувчи кузатиладиган орасида тўғридан тўғри боғлиқлик мавжуд бўлса) бевосита (тадқиқотчи билан вазифа асосида тингловчилар томонидан кузатуви олиб бориш), очик (англанмаган, кузатувчи ва кузатиладиган учун маълум), ёпиқ (яширин) (телекамера, яширин овоз ёзиш, яширин фото камера орқали маълумотлар олиш)

2. Ушлуксиз (бонли, ривожланмиш, яқини кузатилади), дискрет (алоҳида ҳолатлар кузатилади, махсус режа асосида босқичли кузатиш олиб борилади), монографик (бир биринга боғлиқ психологик ҳолатларни қамраб олади), махсус (махсус чегараланган ҳодисани кузатиш)

3. Ўз-ўзини кузатиш — кузатувчининг бир тури бўлиб, унинг объекти субъектнинг психик ҳолатлари бўлиб ҳисобланади.

Психологик кузатувлар доим ҳам зарур натижаларин олишга имкон бермайди. Шунинг учун кузатувини қўшимча методлар билан тўлдириш лозим.

II. Психологиянинг асосий методи эксперимент (тажриба методидар).

Эксперимент замонвий психология методларидан бири бўлиб, у мустақил бўлган ўзгарувчиларин мустақил бўлмаган ўзгарувчиларга таянриши аниқ ҳисобга олишга асосланади.

Экспериментнинг афзаллиги нимада? Улар қуйидагилар:

- тадқиқотчи уни қизиқтирувчи психик жараёнлар ҳақида тасодифий эмас, балки ўзи яратган шароитлар асосида натижа олади.

- Тадқиқотчи мақсаддан келиб чиққан ҳолда психик жараёнларнинг кечилиш ва шароитини ўзгартириши мумкин.

- Эксперимент тадқиқотларида бу жараёنнинг кечини шароити бўйича қатъий назорат ўрнатилиши мумкин.

- Эксперимент қатта гуруҳларда ўтказилиши мумкин бўлиб, бу ўз ўрнида психик жараёнларини ривожланишини умумий қонуниятларини ўрганишга имкон беради.

Илк бора психологик тажрибалар XIX асрнинг иккинчи ярмида В.Вундт (Германия) лабораториясида ўтказилган. Унингнинг қонуниятлари Г. Эббингаус томонидан ўрганилганлигини мисол қилиб кўрсатиши мумкин.

Экспериментлар (тажрибалар) лаборатория ва табиий экспериментларга бўлинади.

Лаборатория эксперименти – психология методи бўлиб, у сунъий шароитда унга таъсир этувчи барча омиллар назоратида амалга оширилади. Лаборатория экспериментининг камчилиги унинг сунъийлигидадир.

Табиий тажриба илк бор 1910 йилда рус психологи Л.Ф. Лазурский томонидан қўлланилган. Табиий эксперимент шундай тажриба турики, у ўз ичига тажриба шитирокчиларига билдирилмаган ҳолда ўйин, меҳнат, ўқув фаолиятини қамраб олиши мумкин. Экспериментда таъсир воситаларини билан тажрибадан олинган натижа белгиланган ва ҳисобга олиб туриладиган тартибда кузатилади. Бунда тадқиқотчи фаол тарзда ўрганилаётган ҳодисаларга таъсир эта олиши, уларни ўзгаришини ва уларни бошқариши имкониятига эга. Экспериментнинг туб моҳияти тадқиқот фаразидан ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда ўрганилаётган жараёнга маълум ўзгаришларини киритишидир.

Кесик(срез)–бу ўрганилаётган объектнинг ҳолатини ривожланишининг барча босқичларидаги кеска муддатдаги фаёсларини қайд қилишидир. Кўпдаланг кесик (срез) тадқиқ қилинувчи турли гуруҳларини солиштиришга имкон беради, лекин уларни индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиши имкониятига эга эмас.

Бўйлама(бўйига) кесиклар(срез) тадқиқотда шитирок этувчи тадқиқ қилинувчиларининг алоҳида психик хусусиятларини узоқ муддат жараёнида кузатиши имконини беради.

Лонгитюд методи – (ингл. Long – узун) кузатув натижасида узоқ муддатга қатор субъектларининг тадқиқ қилишидир. Масалан, шундай тажрибани Ўзбекистон психологи Н. Шигматов ўтказган бўлиб, у бирдан то саккизинчи синфгача бўлган ўқувчилар тафаккурининг умумлаштириши қобилиятини тадқиқ қилган.

Келажакда педагогик фаолият билан машғул бўлган педагоглар ҳам тажрибалар ўтказишлари лозим. Педагогик-педагогик тажриба схемаси қуйидагича келтирилгани мумкин.

№	Эксперимент боёқчилари	Экспериментал гуруҳ	Контрол гуруҳ
1.	Илгари қўйилган баҳо	X_1	X'_1
2.	Берилаётган материал	берилган	Берилмайдн
3.	Кейинги баҳо	X_2	X'_2

Агар илгари қўйилган баҳо X_1 га тенг бўлса (экспериментал гуруҳ) X'_1 (контроль гуруҳ) унда улар орасидаги фарқ $X_2 - X'_1 = D_1$ бўлиб, у ўрганилаётган натижалар ўзгарганлигини намойи қилади. $X_2 - X'_1 = D_1$ эса контрол гуруҳ натижаларини намойи қилади. $D - D_1$ эса омилларни ўрганиш билан боғлиқ экспериментдан олинган ўзгаришлардир. Педагогик психологик тадқиқотларни ўтказишда тажриба контрол синфлар олинади. Бунда ўқув тарбиявий жараёнида тажриба синфига янги (тажрибавий) омиллар киритилади, назорат синфга эса бундай омиллар киритилмайди. Бунда қолган омиллар бир-биринга мос бўлиши лозим. Шунинен муҳимки, тажриба ва назорат синфлар қатор кўрсаткичлар бўйича бир хилда бўлиши лозим (ўзлаштиришнинг ўртача баҳоси, тарбияланганлик даражаси, фаолиги, болалар жамоасининг уюшганлиги ва ҳ.к.)

Энди психологиянинг қолган методларида тўхталамиз.

Анкета – олдидан тайёрланган саволлар тизимига маълум жавобларни олишга мўлжалланган сўров varaғи. Анкеталар очиқ ва ёниқ турда бўлади. Очиқ анкеталарга жавоб беришда ҳеч қандай чегаралар қилинмайди. Ёниқ анкеталарда жавоб бериш учун таълиқ имконияти берилади. («ха», «йўқ», «баъзан»).

Сухбат – психологиянинг методларидан бири бўлиб, у орқали тўғридан – тўғри ёки бевосита маълумот олиш мумкин. Сухбат натижаси (олдидан режалантирилган ва режа – савол бўйича тўғридан – тўғри ёзиб борилади ёки олдидан тайёрланган карта таблицаларда акс эттирилади.

Биографик метод – шахсни унинг мавжуд ҳужжатлари асосида ўрганилади. Бу хотиралар асосида ёзилган бадний адабиёт ҳам бўлиши мумкин. (Ойбек, Ўткир Ҳошимов асарлари)

Интервью – интимионий психология методи бўлиб, қўйилган саволарга жавоб олишга ва бунинг натижасида маълумот олишга мўлжалланган методдир. Тадқиқотчи интервью тарзида савол – жавоблар ўтказадн.

Социометрия – муносабатлар тизими ва психологик мослигини, ҳамда жамоа ва гуруҳларда шахслараро муносабатларни аниқлашга мўлжалланган психологик тадқиқот методи. Ушбу методнинг жуда кенг тарқалган усули

америкалик психолог Д.К. Морено томонидан ишлаб чиқилган. Социометрия тести ижтимоий рейтинг тестини бўлиб, бунда жамоанинг ҳар бир аъзосидан у иланиш, ўқиниш, ўйнашни, дам олишни ҳоҳлаган ёки ҳоҳламаган жамоа аъзосини белгилайди. Социометрия натижалари социограммада ўз аксини топади.

Тест – стандартланган психологик синов бўлиб, унинг натижасида шахснинг бирор – бир психологик жараёнига баҳо беришга ҳаракат қилинади. И.К бора тест тушунчасини америкалик психолог Д. Кеттел 1890 йилда «Mind» мақоласида киритган.

1905 йилда психолог А. Бине ва унинг шогирди Т. Симонлар ўқувчиларнинг ақлий қобилиятларини аниқловчи тестини биринчи бўлиб яратадилар. 1920 йилда В. Штери ақлий тестнинг коэффициентини киритган. 1937 йилда инглиз психологи Д. Векслер ақлий кўп қиррали тестини яратади.

1943 йилда америка психологи Г. Маррей кўп факторли Миннесот шахе сўровномасини (MMPI) яратади. Ушбу сўровнома 550 та саволдан иборат бўлиб, шахснинг 14 та хусусиятларини аниқлайди.

1987 йилда ИГТУР (ақлий ривожланишни аниқлайдиган мактаб тестини) яратилади. Унга К.М.Гуревич бошчилигидаги Москвалик бир гуруҳ олимлар асос соладилар. Булар қаторида америкалик психолог Р.Кеттелнинг шахснинг 16 хусусиятини, швейцария психологи Роршах (сиёҳ доқлари) лаёқатларини аниқлаш проектив тестини, Равен (фикрлан фаолиятини баҳолаш), инглиз психологи Г.Айзенк (ақлий ривожланиш ва қобилиятлар) ва шу каби кўплаб тестлар маълум.

Тестлар яқка ва гуруҳий, аппарататура орқали ва бланкалар асосида ўтказилиши мумкин. Аналогия, ассоциация, муваффақиятга эришни, маҳорат, тугалланмаган ган, хотира, қобилият ва бошқа психик хусусият, жараёнларини аниқлашга қаратилган тестлар мавжуд.

Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, тестларини самарали қўлланилишида уларнинг валидидити, стандартлиги ва ишончлилиги муҳим аҳамиятга эга.

Валидлик – тест нимага аниқлашга қаратилганлигини ўлчан даражасини баҳолаш жараёнидир.

Тест стандартлиги – тест нухта тахлил қилинган ёки қилинмаганлигини аниқлашга қаратилган мос нормалар. Ушбу нормалар тестини ишончлилиги ва валидидитини аниқлайди.

Психологик тестнинг ишончлилиги – умумлашган атама бўлиб, у тестга қанчалик ишонин мумкинлигининг барча томонларини ёритишга қаратилган. Бу ерда энг асосийси кетма-кетлик босқичи бўлиб, бунда

тестни қайта-қайта текшириш жараёнида деярли бир хил натижаларни олиш хусусиятини белгиланади. Ҳар қандай психологик тадқиқот аниқ, пухта ҳисоб мезоли ва узи баҳолашнинн ишлаб чиқилгандагина муваффақиятли туғани мумкин.

Йиғилган барча материаллар пухта сифат таҳлилидан ўтади ва бу биринчи хулосалар қилишга замин яратлади. Шунинг билан бирга олиш керакки, ҳар қандай сифат таҳлили ва хулосалардан олинган натижаларни миқдорий қайта ишланганига боғлиқ.

Тестдан олинган натижаларни баҳолашда математик (статистик) методларнинг аҳамияти жуда катта. Шунинг билан бирга айтиб ўтиш керакки, математик метод ушбу бу ҳодиса асосидаги фарқларни аниқлашга ёрдам беради. Лекин улар орасидаги фарқлар сабабини, уларнинг сифат моҳиятини очиб бермайди.

Математик статистика психологияда умумий ҳолда ўрғанилаётган ҳодисаларнинг натижаларини солиштиришга ёрдам беради.

Статистик методлар орқали, масалан, ўқувчиларни баҳолашнинн йиғиб олишнинг ўртача баҳолини аниқлаш мумкин. Лекин баҳолар моҳиятини статистика аниқламайди.

Эҳтимолий тағирлениш ва вариацион статистика методлар катта миқдордаги рақамли рақамли омиллар таъсирида шаклланивчи ҳодисаларни ўрғанишга ёрдам беради (коррекция, фактор таҳлили ва ҳоказо).

Коррекция таҳлили — иккинчи ва ундан орттиқ ўзгарувчилар орасидаги боғлиқлиқни аниқлашда унда бир ўзгарувчинини иккинчи ўзгарувчи аҳамиятланлиги остида систематик катталаниш, иккинчисини биринчи аҳамиятланлиги остида камайишни ёки катталанишни кузатилади. Бундай статистик боғлиқлик натижага биноан кузатилаётган таҳминини кутилаётган натижа асосида маълум натижага боғлиқдир. Корреляция қанчалик кучли бўлса, таҳминини туғрилигига шунча кўнроқ ишонини мумкин.

Фактор таҳлили — кўн марта ўлчанадиган математик статистика методи бўлиб, у статистик боғлиқ хусусиятларни тадқиқ қилишга қаратилгандир.

Психологик тадқиқотларда назарий моделлаштирини методи муҳим аҳамиятга эга. Унинг моҳияти шундаки, олдиндан ўтказилган предметни тадқиқоти натижасида жуда кўн миқдорда олинган натижалар, маълум миқдордаги муҳим хусусиятлар, белгилар, тизим қисмлари ажратилади ва унинг натижасида улар орасидаги боғлиқлиқлар ва ўзаро муносабатлар аниқланади.

Унинг натижасида тадқиқот предметининг назарий модели яратилади ва у кейинчалик тажрибада текширилади. Назарий моделлаштирини модели

турли фаолият турлари, шахс муносабатлари ажараётини шаклланишини ўрганишда қўлланилиши мумкин.

XX аср бошларида психологик лабораторияларда турли электр асбоблар, замонавий ашаратура, аудио-видео, электрон техника қўлланила бошлади. Кибернетик моделлантиришига ёрқин мисол тариқасида замонавий психологияда ЭХМ лар асосида математик программалаштириш юзаси келтирилсини мумкин. Бу инсон хатти-ҳаракатларини унинг психологиясига мос ҳолда электрон ҳисоблаш машиналари ҳисоблаб чиқариш уринишлари кузатилади (америкалик олимлар Д.Миллер, Ю.Галантер, К.Прибрам). Ва ниҳоят, шунинг таякидан шозимки олинган натижалар тушунирилиши, талиқин этилиши лозим. Бундай тушунигириши, олинган натижалар талиқини – талиқинқот натижасининг шарҳлансини бўлиб ҳисобланади.

Юқорида келтирилган талиқинқот методларидан кўришиб турибдики, психология инсон психикасининг барча механизмлари, қонуниятлари ва фактларини турли усуллар билан ўрганишига, уни тахлил этишига, шарҳланшига ва ҳаётга тўғри йўлланма беринишига интилади.

Қайтариш учун саволлар

1. “Методология”, “метод”, “методика” тушунчаларининг моҳияти ва боғлиқлиқларини аниқлашг.
2. Психологик талиқинқотларининг асосий босқичлари қандай?
3. Психологиянинг асосий методларини айтнинг.
4. Қайси психологик методлар педагогик фаолиятда кенг қўлланилиши мумкин?
5. Психологик тестларининг моҳияти ва имкониятларини очиб беринг.
6. Психологияда қўлланиладиган ўлчов шкалаларига тавсия беринг.
7. Психологик талиқинқотлар натижасини сон тахлили деганда нимани тушунасиз?
8. Психологик фактларини мазмуний тахлилини ёритиб беринг.
9. Психика ўрганишда моделлантиришининг имконияти ва вазифаларини аниқлашг.

IV БОБ Психиканинг тараққиёти

РЕЖА:

1. Психика материясининг эволюцияси сифатида.
2. Психиканинг филогенездаги тараққиёти.
3. Инсоният ва ҳайвонлар ҳатти – ҳаракатларининг ўзгарувчан турлари.
4. Ҳайвонларнинг интеллектуал ҳатти – ҳаракатлари.
5. Инсон ва ҳайвон психикаси ўртасидаги фарқ моҳияти.
6. Инсон психикасининг ёш тараққиёти.

Воқъеликнинг таъсирини аке этини қобилияти – материянинг умумий хусусиятидир. Лекин оламда тирик ва ўлик табиатни аке этини турличадир. Тирик материянинг ташқаридан таъсир этаётган моддалар алмашинувига жавоб берини таъсирланувчанлик деб аталади.

Оддий таъсирланувчанликка барча ўсимликлар эга.

Эволюция жараёнида организмлар ташқи муҳит билан муносабатларининг умумий турини ўзгарини натижасида таъсирланувчанликнинг сифат жиҳатдан янги босқичга ўгини – сезувчанликни юзага келишига сабаб бўлади.

А.Н. Леонтьевнинг фаразига асосан, сезувчанлик «генетик шундай таъсирланувчанликки, ташқи муҳит таъсирига организмни йўналтиради ва бунинг натижасида организм ташқи муҳитда сигнал вазифасини бажаради».³

Демак, сезувчанлик шундай таъсирланувчанликки, унинг натижаси ҳаёт учун зарур таъсирлар сигналлашади. Сезувчанликни намоён бўлиши психикани найдо бўлишига объектив биологик белги сифатида хизмат қилади. Психика, таъсирланувчанликнинг ўзинга хос юқори сифат ўзгарини – сезувчанлик – психик аке эттиришининг оддий тўри юзага келганида бошланади.

Ҳайвонлар эволюцияси жараёнидаги психиканинг сифат ўзгаринларини А.Н.Леонтьев ўзи ифодалаган психик ривожланиш босқичларига асос қилиб олди.

А.Н. Леонтьев бўйича психика ривожланиш босқичлари

1. Элементар (оддий) сенсор психика босқич. Элементар (оддий) сенсор психика босқичи А.Н. Леонтьев таърифича ташқи муҳит объектнинг у ёки бу сифатига жавоб бераверади. Бу оддий сезинш босқичидир. К.Э Фабри фикрича, оддий сенсор психиканинг икки - наст ва юқори даражаси ажратилади.

³ Леонтьев А.Н. Проблемы развития психологии. М., 1972 стр.43-46

Кўинга бир хужайрани ва айрим кўнхужайраниларда психик ривожланишининг паст даражаси бўлади. Бунда психик фаолликнинг оддий турлари намойи бўлади.

Оддий психиканинг юқори босқичида кўн хужайрани умуртқасизларда мавжуд бўлади.

Уларда илк бор нерв тизими намойи бўлади. Бу ҳайвонот эволюциясининг зарур муҳим давридир. Невр тизими диффуз ёки сеткасимон, таншюз ёки занжирсимон бўлиб, улар алоҳида предметларнинг сифатларинингга аке эта олади. Ҳайвонлар учун ушбу босқичда предмет олам мавжуд бўлмайди, улар воқелик объектини идрок эта олмайдилар. Уларнинг психик аке этирини оддий сезин рамкасига кирмайди.

II. Перцентив психика босқичи .

У тақи объектвн воқеликни аке этиши билан характерланиб, алоҳида оддий сезин турн эмас, балки парсаларнинг аке этишининг бутун яхлит усулидир.

К.Э. Фабрининг фикрича, перцентив психикани ҳам икки даражаси мавжуд. Паст даражага юқори даражалн умуртқасизлар киради. Перцентив психиканинг кўин босқичида мавжуд бўлган ҳайвонларга ижобий таъсир эгувчиларин фаол иллани хусусияти хоedir.

Предметни идрок этиш - перцентив психиканинг юқори даражасидир. Ушбу даражада умуртқалнлар ривожланиб, уларга ривожланган нерв тизими хоedir.

III. Ҳайвонларнинг ақлий ривожланиш муаммоси. Интеллектуал (ақлий)хатги-ҳаракат - ҳайвонлар психик ривожланишининг юқори чўққисидир.

Ақл (интеллект) босқичи ҳайвонларнинг дярли мураккаб фаолияти билан характерланиб, у аке этирининг мураккаб туридир.

«Ҳайвонларин борлиқин психик аке этиш усули интеллектуал фаолиятга ўтишида алоҳида парсаларнига эмас, балки уларин мупосабатларини аке этирини ҳам вужудга келади.»⁴

Ҳайвонлар ривожланишининг бу босқичида предметлар орасидаги боғлиқликларини аке этира олади. Бу ерда янги хусусиятлар юзага келади. Биринчидан, фаолият икки фазага қисман ажралади: тайёргарлик ва амалга оширини, биринчи фазанинг мавжудлиги интеллектуал (ақлий) ҳулиқ-атворини ўзига хоe сифатини ташкил қилади. Немис зоопсихологи В. Кёлерининг тадқиқотларида маймуларга етиб бўлмайдинган жойга хўрак

⁴ Леонтьев А.Н. прблеми развития психологии. М., 1972 стр.250

қўйилади. Хўрақдан яқинроқ, лекин бевосита етиб бўлмайдиган жойга узун таёқ қўйилади. Бу таёққа етиш учун қафасда қисқа таёқча бор. Қисқа таёқча билан хўрақни олиб бўлмайди. Маймун эса биринчи фазада қисқа таёқ билан узун таёқни олади. Иккинчи фазада узун таёқ билан хўрақка эга бўлади.

Шундай қилиб, таёқтарлик фазасида предметларнинг ўзи эмас (таёқ), уларга бўлган объектив муносабат (таёқ хўрақни олиш воситаси сифатида) юзага келади.

А.Н. Леонтьевнинг фикрича ақлий хулқ-атворин бошқа хусусияти, бу ҳайвоннинг муваффақиятсиз ҳаракатлардан сўнг тўсатдан жавобни топишидир. Бу ҳодиса В. Кёлер томонидан «Инсайт» - равишланнинг деб аталган.

Ақлий хулқ-атворининг бошқа икки хусусияти бу топилган муаммонинг ечимини тез эслаб қолини ва шу билан шаклланган операцияларни бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга ўтказишидир.

Ҳайвонлар хатти-ҳаракатларида тўғма ва ортирилган шакллар мавжуд.

Ҳайвонлар хатти-ҳаракатларининг асосий тўғма тури – инстинктдир.

Инстинкт – бу мураккаб тўғма ҳаракат бўлиб, у асосида ҳайвонлар ўз эҳтиёжларин қондирадилар.

Масалан, ўргимчаклар моҳирона ишларин тўқинишлари мумкин, ammo бунга улар ўрганган эмас. Асауларилар аниқ математик ҳисоб-китоб асосида ишларини ясайдилар. Ҳайвонлар инстинктларида бизни уларнинг объектив мақсадга йўналганлиги ҳайратлантиради. Ammo ушбу хусусият ҳайвонларда чегараланган.

Улар ҳаётдаги кичик ўзгариш ҳам уларнинг мақсадга йўналганлигини ўзгартиради. Масалан, ўргимчак ишига тутылган папидага дарҳол ёпишади, уни ейди. Лекин у папиша билан бир жойга жойлаштирилса, ўргимчак папишадан қочади.

Ўзланштирилган (индивидуал) хулқ-атвор усулларига қўникма ва фикрлан фаолиятининг кўрақлари кирди.

Қўникмалар – бу ҳайвоннинг шундай ҳаракатки, у индивидуал ҳаёт мобайнида ишлаб чиқилади.

Масалан, ит олди оёғини кўтариб орқа оёғида юради, отлар эгарбилан юришади ва ҳ.к. қўникмалар янги ҳаракатларин қайта-қайта қайтариш инстинктлар асосида юзага келади.

Ўй ҳайвонлари кўнгини қўникмаларини инсонлар билан «ўрганиш» асосида эгаллайдилар, бунинг дрессировка деб атайдилар. Ҳайвонларда

интеллектуал ақлий хулқ-атвор куртаклари улар томонидан бажарилган кўрсатмани ҳаракат масалаларида аке этади.

Ушбу фикрлаш фаолиятининг элементларини шундан иборатки, ҳайвонлар фақат гидрок эгаётган борлиқ орасиғида фикрлайдилар, улар ақлий операциялари эга ўз биологик эҳтиёжларининг қондиришга йўналтирилган ҳаракатларида аке этади.

Ҳайвон ва одам психикасидаги фарқлар умумлашган ҳолда қуйидаги таблицада ўз акени тонган.

I таблица

Муҳим хусусиятлар	
Ҳайвонлар фаолияти	Инсон фаолияти
1. Инстинктив-биологик ҳаёт фаолияти	1. Фаолият билини ва мулоқот эҳтиёжи орқали йўналтирилади.
2. Ҳамкорликда фаолият мавжуд эмас.	2. Ҳар қандай ҳаракат инсонлар учун ҳамкорлик фаолиятида маълум бир даражада мазмун касиф этади.
3. Конкрет вазиятдан кўрсатмани тасаввурга асосланади.	3. Маъхум фикр юригади, нарса ва ҳодисалар орасидан боғлиқлигини аниқлашга ҳаракат қилади.
4. Авлоддан ўтадиган ҳаракатлар дастури.	4. Мулоқотнинг истимомий воситалари орқали таърибани узатини ва мустаҳкамлаши.
5. Ёрдамчи воситалардан фойдаланиши мумкин. Лекин уларни сақламайди, донмо улардан фойдаланмайди.	5. Меҳнат қуролларини ясаши, уларни сақлаши ва кейинги авлодга қолдириши.
6. Атроф-муҳитга мосланадилар.	6. Ўз эҳтиёжларидан келиб чиқиб, таниқи оламга таъсир этади, уни ўзгартиради.

Инсон психикаси – психика тараққиётининг энг олий босқичидир. Homo Sapiens – ақлий инсондир.

Онг фаолият жараёнида шаклланиб, у биргаликда ҳаракатларин бажариши (масалан, овқат пилан) асосида юзага келиб у тубдан ибтидоий инсон ҳаёт тарзини ўзгартиришга шароит яратди. Инсоннинг биологик - морфологик хусусиятлари қарийиб 40 минг йил давомида барқарор бўлган бўлсада, инсон психикаси фаолият жараёнида ривожланади. Меҳнат фаолияти ривожлантирувчи характерга эга булиб, инглаб чиқариши жараёнида амалга оширилиб, ўз маҳсулида намоён бўлади, яъни инсон

яратган парчаларида унинг маънавий кучи ва қобилиятлари ўз аксини топади.

Шундай қилиб, инсониятнинг юқори маънавий маданияти деганда инсониятнинг психик ривожланишининг юқори кўрсаткичлари тушунилиши мумкин.

Меҳнат - бу инсонни табиат билан боғлайдиган, уни табиатта таъсир кўрсатадиган жараёндир.

Меҳнат фаолиятига қуйидагилар характерлидир:

1. Меҳнат қуролларини тайёрлаш, сақлаш ва улардан фойдаланиш.
2. Меҳнатнинг маҳсулдорлиги ва меҳнат жараёнларининг мақсадга йўналганлиги.
3. Меҳнатнинг меҳнат маҳсулотлари бўйича тасаввурга бўйсунини-меҳнат ҳаракатларининг восита ва характерини қонуни сингари белгиловчи меҳнат мақсади.
4. Меҳнатнинг ижтимоий характерини уни ўзаро муносабатлар жараёнида амалга оширилиши.
5. Меҳнат ташқи оламни ўзгартиришига қаратилгандир.

Меҳнат қуролларини тайёрлаш ва уларни қўллаш тафаккур, нутқ, тил, инсонлар орасидаги ижтимоий-тарихий муносабатларни юзага келишига хизмат қилди.

Иаманиятнинг тарихий ривожланиши жараёнида инсон ўзининг ҳушқатворини усул ва йўллариини ўзгартирди, табиий лаёқат ва олий психик функцияларини бир ҳоддан иккинчи ҳолга ўтказди, идрок, хотира, тафаккурини тарихий формаларини шакллантирди, ёрдамчи воситалар нутқ белгиларидан бевосита фойдаланди.

Олий психик функцияларининг бирлиги инсон онгини юзага келтирди.

Инсоннинг психик ривожланишининг даражасини ўзи, бонца кинилар ва маъдум бир гуруҳлар билан қиёланувчи билим, кўникма ва малакалар мажмуидан иборат. Психик ривожланишининг шартлари унинг ривожланиши билан боғлиқ бўлган омиллардан иборат. Ривожланиши шартларига инсоннинг болалигидан бошлаб атрофдаги одамлар , улар орасидаги муносабат моддий ва маънавий маданият предметлари кирати.

Психик ривожланишининг кўрсаткичлари бу:

1. билиш ва билиш фаолиятини ривожланишини(юзакни акс эттиришдан воқеаларни моҳиятигача билиш)
2. фаолият ва ўз-ўзинга муносабатини шаклланиши.
3. амалий ва ақлий ҳаракатлар тўлимини аниқлаш.

Татлим-тарбия юқорида айтилганидек, инсон психик ривожланишининг акс эттирувчи асосий омилдир. Татлим ва тарбия

жараёнида инсон ўз организми ривожланиши ва муҳит таъсирида ола олмаганини олади. Масалан, ҳаёт жараёнида бола нутққа эга бўлади, лекин ёзув ва ўқини бўйича бола билимин махсус таълим жараёнидагина олади.

Одамнинг қўл ва оёқлари ҳаракатлари, унинг организми ривожланиши билан ва у яшаётган шароитга боғлиқ. Лекин махсус меҳнат, техник кўшикма ва малакалари инсон фақат таълим орқали эгаллайди.

Таълим-тарбия жараёнида инсоннинг органик ривожланишидаги нуқсонларини ҳам керакли томонга ўзгартиришни мумкин. Масалан, баъзи болалар жисмоний камчиликлар – кўзи кўр, қулоғи қар бўлиб туғилдилар, ammo махсус танқил этилган таълим ва тарбия асосида бундай болалар ақлий ривожланишига эга бўладилар. Бунга яққол мисол кўзи оқиз, қулоғи қар аёл Ольга Скороходовани кўрсатиши мумкин. У олий маълумотга эга бўлди, қатор китоблар яратди, махсус психологидан докторлик диссертациясини ёқлади, қатор бадий асарлар муаллифидир.

Таълим-тарбия натижасида ҳаёт жараёнида орттирилган салбий одатлар ҳам ижобий томонга ўзгартирилиши мумкин.

Таълим ва тарбия шахс ривожланишига прогрессив таъсир кўрсатади.

Ёш давлари бўйича психик ривожланиш етакчи фаолият таъсирида юзага келиди. Бу фаолиятда шахс сифат жиҳатидан ўзгариб шаклланади.

Ёш давларда янги психологик ўзгаришлар ва етакчи фаолият таъсири ҳақида 2-таблицада кўрсатишган.

ув

Ёш даври	Етакчи фаолият	Ёшдаги янгиликлар
Гўдаклик (1 ёшгача)	Бевосита эмоционал мулоқот	Мулоқотга эҳтиёж эмоционал муносабатлар
Илк болалик (1-2 ёш)	Предмет-манипулятив (ҳаракатли) фаолият	Нутқ ва кўргазмалар ҳаракат тафаккури
Мактабгача ёш даври (3-6 ёш)	Ролин ўйини	Ижтимоий-фойдали, ижтимоий баҳога эга бўлган фаолиятга эҳтиёж, ўқини-таълимга тайёргарлик.
Кичик мактаб ёши (7-10 ёш)	Таълим, ўқини	Психик жараён ва ҳолатларининг ихтиёрийлигининг ривожланиши
Ҳемирлик даври (11-14 ёш)	Ижтимоий-фойдали меҳнатда мулоқот	Ўз-ўзига баҳо бериш, атрофга таъсирдор қараши, катта бўлишига

		интибли, гуруҳий ҳаёт нормаларига бўйинбани.
Ўспиринлик даври (15-17 ёш)	Ўқув-касб фаолияти	Дунёқараш, эътиқод, орзу, идеал, касб қизиқиши

Ушбу таблицда 17-18 ёшгача бўлган ривожланиш назарда тутилади, бу эса шу ёш билан психик ривожланиш тўхтайдиган сўз эмас.

Ёш даврига етувчилик даври – 55-60 ёшгача, қарлик 55-60 ёшдан сўнг, бу ёш психологиясини геронтопсихология деб номланган психологиянинг соҳасида ўрганилади.

Қайтариш учун саволлар

1. Нима учун элементар сезувчанликни психикани пайдо бўлишининг ilk формаси дейилади? Сезувчанликни қўзғатувчанликдан фарқи нима?

2. Хуш-атвор турларининг ривожланиши даражаси билан нерв тизимининг ривожланиши орасидаги боғлиқликни тундиртириш.

3. Нима учун “нашна билан банккага солинган ўргимчак унга тегмайди, ахир табиий шароитда ўргимчак нашнани тутиб ёйди-ку?.

4. Нима учун қўшини “барабан чалинишига”, бурсиқни “кир ювишига” ўргатиш осону, тескарисини қилиб бўлмайди? Бундан келиб чиқиб қандай хулоса қилиш мумкин?

5. Ҳайвонларнинг интеллектуал хуш-атвор турлари сифат жиҳатдан шимаси билан фарқ қилади?

6. Нима учун чумоли ва асалариларининг мураккаб хатти-ҳаракатларини меҳнат деб бўлмайди? Меҳнат фаолиятининг асосий жиҳатлари нимадан иборат?

7. Инсон ва ҳайвон психикасидаги фарқ нимадан иборат?

V БОБ. Фаолият

РЕЖА:

1. Фаолният ҳақида тушунча.
2. Фаолният тизими.
3. Кўникма ва малакалар, уларин пайдо бўлиш қонуниятлари.
4. Фаолниятнинг асосий турлари.
5. Етакчи фаолният тушунчаси.

Замонавий психология фаши психикани ўрганишида фаолниятни ёндашув принципини асосий принциплар сифатида қабул қилади. Ушбу принцип моҳиятини очиб учун фаолният ҳақида умумий тушунчага эга бўлиш лозим.

Умумий ҳолда оладиган бўлсак, фаолният деганда тирик организм ўз эҳтиёжларини қондиришига қаратилган фаоллиги тушунилади. Ҳайвонларда ушбу фаоллик табиатан биологик характерга эга. Шунинг учун «фаолният» атамаси ҳайвонларга nisbatan мажозий маънода олиниб, уни аниқроқ қилиб «ҳаётий фаолният» дейишимиз мумкин. Амқ ҳолда фаолният – бу инсонгагина хос бўлган, онг билан бошқариладиган, оламни билишга қаратилган эҳтиёжларини қондириши ва оламни ҳамда одамни ўз-ўзини ўзгартиришига йўналтирилган фаоллигидир. Фаолният муаммоси бевосита органик жихатдан шахс ва онг муаммоси билан боғлиқдир. Шахс фаолниятда таркиб топади ва шаклланади. Янаши – бу ҳаракатланши демақдир. Инсон ҳаёти – бу бир-бири билан ўрин алмашувчи фаолниятлар тизимидир. Фаолният – бу инсоннинг воқелик билан ўзаро муносабати жараёни бўлиб (табиий ва ниятмоний), бу наслив жараён эмас, аксинча онг билан бошқариладиган, nisbatan органик ёки камроқ фаоллиқдир. Инсон фаолнияти бевосита эҳтиёжлар билан эмас, балки аниқланган мақсад асосида бошқарилади.

Инсон фаолнияти раиғ-барандир. Фаолният натижаларига кўра ашъанага асосан уни амалий ёки назарий турга бўлиши мумкин.

Ҳар қандай фаолният маълум бир гоёни ҳаётга тадбиқ этиб, у назорат ва бошқарувиш талаб этади. Энг ажойиб гоёлар жамият томонидан маълум фаолниятга тадбиқ этилгандагина юқори баҳога эга бўлади. Бугунги кунда республикамизда илгари сурилган мустақиллик миллий гоёси фуқаролар фаоллигини ошириши, уларда Ватанга садоқат, бурч, маъсулият, фидокорлик ҳиссини шакллантиришига қаратилгандир. Зеро, Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: «Миллий гоё – инсон ва жамият ҳаётига маъно-мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари

етақлайдиган фикрлар мажмуидир.» Дегенди ҳар қандай фаолият ўз ичига ички ва ташқи қисмларини қамраб олади.

Фаолиятнинг барча турларида ички ва ташқи қисмларини миқдорий сифати ўзгаради, лекин «ақл билан» иш юритишни билгани орқали фаолиятнинг ички қисми (хатти-ҳаракатининг ақлий режаси) устивор бўлади.

Бу инсон фаолиятининг сифат жиҳатидан ўзига хошлигини таъминлайди. Ўзининг генетик келиб чиқини бўйича ички (ақлий, психик) фаолият ташқи (предметли) фаолиятдан келиб чиқади.

Бола аввал предметли хатти-ҳаракатларини амалга оширади, сўнг тажриба ортқач ҳудди шу хатти-ҳаракатларини ақлий амалга оширади. Ташқи (предметли) хатти-ҳаракатларини ички (ақлий) хатти-ҳаракатларга айлангани интериоризация (юнонча interior – ички) деб аталади. Аммо ички хатти-ҳаракатлар ташқи натижага йўналтирилган бўлиб, фаолиятини ички қисми (психик, ақлий) ташқига (предметли) айлангани ва предметларда маълум усул ва ҳаракатларини амалга оширилиши экстериоризация (юнонча exterior – ташқи) деб аталади.

Интериоризация жараёни ҳаракатларини жисмоний предметликдан ҳалос этибгина қолмай, фаолият самарадорлигига уни умумлаштиришга ва бир фаолият туридан иккинчи фаолият турига ўтишга ёрдам беради.

ФАОЛИЯТ ТИЗИМИ

Аниқ фаолият турларининг ранг-барангелигини ҳисобга оладиган бўлсак, уларни ҳар бирини ўзига хос қисмларининг тизими мавжуд. Булар: мақсад, мотивлар, хатти-ҳаракатлар, операциялардир.

Тизим (структура) – объектнинг барқарор боғланишлари йиғиндиси бўлиб, турли ташқи ва ички ўзгаришлардан қатъий назар ўз мақсади ва бутунлигини сақлайди.

Фаолият тизимини кўриб чиқайлик. Бу – мақсаддир, у инсон эҳтиёжларини амалга оширади ва фаолиятнинг охириги натижасининг образи сифатида намоён бўлади (уй қуриши, университетни битириши, масалани ечиши ва ҳ.к.) лекин мақсадни аниқлаш билан масала ҳал бўлди деб бўлмайдми, аксинча бунини одам нима учун қилаётти? деган савол юзага келади. Масалани, университетни тамомлаш. Мақсад – тамомлаш. Тамомлаш мотивлари турлича бўлиши мумкин – диплом олиши, билим олиши, ўз обрўсини мустаҳкамлаш, ўз ўрнини тасдиқлаш ва ҳ.к.

Мотив – бу биринчидан, нисоини фаолиятга ундайди, иккинчидан, фаолиятда ўзинга хос жиҳатларини намоён этади ва мақсадга эришини учун зарур йўл ва усулларини танилашга ёрдам беради. Мотивларга эҳтиёжлар, қизиқишлар, эмоция ва хислар, эътиқод ва идеаллар, установка ва одатлар кириши мумкин. Мақсадлар каби мотивлар ҳам узоқ ва яқин, шахсий ва умумий бўлиши мумкин.

Хатти-ҳаракатлар – бу фаолиятнинг нисбатан тугалланган элементги бўлиб, у умумий мотивга бўйсунган оралиқ мақсадга эришини назарда тутлади. Масалан, талабанинг ўқув фаолиятидаги хатти-ҳаракатларига, маъруза эшитиш, лаборатория ишларини бажариш, ёзма иш ёзиш ва ҳ.к. кириши мумкин. Ҳар қандай хатти-ҳаракат операциялар тизимидан иборат бўлиб, у маълум вазиятда маълум масалани ечишга қаратилгандир.

Предметли хатти-ҳаракатларни таҳвили шуни кўрсатадики, уларни ҳар бири ўз ичига учта ҳаракатни қамраб олади: олмоқ (кўтармоқ) бир жойдан иккинчи жойга қўймоқ, туширмоқ.

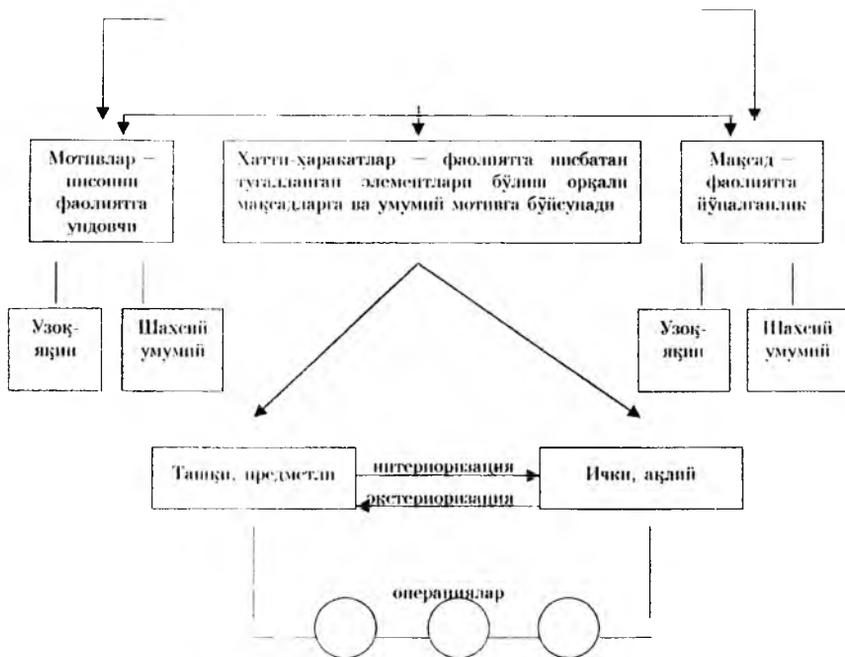
Психологияда хатти-ҳаракатларнинг бошқа турлари ҳам мавжуддир: нутқий (нутқ жараёнида нутқ органиларининг ҳаракати), семантик (оғиз ҳаракати, очиқ сайловда қўл ҳаракати, тасдиқловчи ва инкор қилувчи бosh ҳаракати ва ҳ.к.), мимика, пантомимика, эмоцияларни намоён бўлиши, локомотор ҳаракатлар – тапаниш фазодаги ҳаракати (одамининг юриши, югуриши ва ҳ.к.).

Замонавий психологияда қўйидаги ақлий хатти-ҳаракатлар ажратилади: перцептив (улар асосида предметларни идрок этини асосида яхлит образ юзага келади); мнемик (материални фаолият жараёнида ёдлан, эсга тушириш, эслаб қолиш); фикрлан (фикрлан оққали масалаларни ечиш).

Фаолият тизимини қўйидаги схемада акс эттириши мумкин.

Фаолият

Эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган фаолият;
ҳайвонларда у мослашувчан, одамда олган равишда
юзага келувчан; мақсад ва воситаларга ижтимоий
асосланган

Фаолият тизимини таҳлили шунини кўрсатадики, у воқеликни онгли акс эттириш орқали амалга оширилади.

Ҳар қандай фаолиятда инсон у ёки бу даражада ўз ҳаракатларининг мақсадини аниқлайди, унинг яқиний натижасини ҳаёл қилади, вазиятларин баҳолайди, уларнинг кетма-кетлигини таъминлаш ҳақида фикр юритади, диққатини йўналтиради, пробага зўр беради, фаолиятни кузатади ан муваффақият ёки муваффақиятсизликни бондан кечиради.

Режаластириш, хатти-ҳаракатлари назорати ва бошқарувчи қатор физиолог, психологлар томонидан — Н.К.Анохин, Н.А.Брошштейн, Э.А.Сератян, У.Эшби ва бошқалар томонидан аниқланган хатти-ҳаракат қисмлари ва уларнинг вазифаларинин қуйидаги схемада кўриш мумкин:

2 схема. *Хатти-ҳаракат қисмлари ва уларнинг асосий вазифалари*

Кўшиқма ва малакалар, уларнинг шаклланиши қонуниятлари

Ҳар қандай фаолият турли усулларда бажарилшини мумкин. Хатти-ҳаракатини бажарини йўллари, маълум фаолиятини бажарилшинини усуллари дейилади. Фаолиятини тўла таҳлил қилиш ва тушуниш учун икки тушунчага тўхталаниш лозим: бу «кўшиқма» ва «малака»дир.

Кўшиқма – машиқ қилиш натижасида юзага келган хатти-ҳаракатларининг автоматлашган усули. Физиологик жиҳатдан кўшиқма бош миёнининг катта ярим шарлари нўстелюнда ҳосил бўлиб, вақтинчалик нерв боғланишларинини барқарор тизимининг функциясини таъминлайди. Динамик стереотипларини яратини шундай шароитларини яратадики, унда бир вақтнинг ўзида автоматлашган ақт билан бир мунча мураккаб анализтик-синтетик фаолият ҳам юзага келади. Бунинг натижасида нафақат кўшиқмалар, балки малакалар ҳам юзага келади.

Малака – олдинга қўйилган мақсад ва хатти-ҳаракат шароитидан келиб чиқадиган муваффақиятлин ҳаракатлар усулидир. Малакалар хатти-ҳаракатининг мақсад ва конкрет шарт-шароитларига тегишли бўлган ҳолда доимо билимларга суянади. Одам инини қанчалик яхши билса уни шунчалик малакани амалга оширади ва ундан фойдаланади.

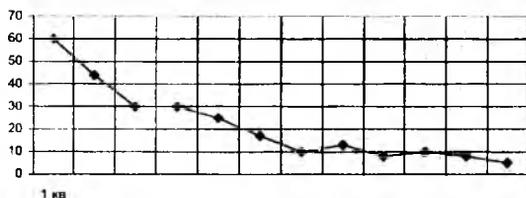
Кўшиқма ва малакалар хатти-ҳаракат услуби бўла туриб, маълум фаолият турига қараб ишлаб чиқарини, ўкув, ижтимоий, спорт, ташкилий, техник фаолият, илмий фаолият, санъат соҳасидаги кўшиқмалар ва божқалар бўлиши мумкин. Лекин барча фаолият турларида қўлланиладиган кўшиқма ва малакалар мавжуд: булар – ҳаракат, сенсор ва ақлий кўшиқма

ва малакалардир. Ҳаракат кўникмаларига жисмоний меҳнат, спорт ва ўқув кўникмалари (хат ёзиш, тез ўқини ва ҳ.к.) киради.

Сенсор кўникма ва малакаларга ўлчов, ёруғлик, овоз ва символик маълумотларни тез ва тўғри қабул қилиши билан боғлиқ бўлган ва бошқарни марказларда такрорлаб боришлар киради.

Ақлий кўникма ва малакаларга — кузатиш усуллари, малакаларни ривожлантириш, оғзаки ва ёзма ҳисоб-китобни ишлаб чиқиш, ҳаракатларга йўналтириш, китоб билан ишлаш, архив материалларини йиғиш, илмий тажриба ўтказиш ва ҳ.к. кўникмалар машқ наггжасида юзага келади, яъни бунда маъсад сари йўналтирилган (донмий) қайтариш мустаҳкамлашга олиб келади ва самарали усуллар асосида қайта-қайта қайтарилиши амалга оширилади.

Кўникмаларни юзага келишини «машқлар эгри чизиғи» кўринишида акс эттириш мумкин. Мотор кўникмаларини машқларининг эгри графигини кўйиндан расмда кўриш мумкин.

1 — расм. Мотор кўникмаларининг машқлар эгри чизиғи — ҳатоларини камайиши (А.Н.Соколов бўйича).

Графикдан кўриниб турибдики, ҳатоларни камайиши бир текис юз бермайди. Графикдаги эгри чизиқнинг насайиши ва кўтарилиши тиккалик машқнинг қанчаллик муваффақиятли бажарилаётганлигидан далолат беради.

Машқлар эгри чизиғида янага помли ҳодиса кузатилиб, у ўзлаштиришнинг ўшида ёки тунишдаги салбий ҳолатларини намоеи қилади (горизонтал чизиқ). Биринчи расмда у 3-4 машқларда акс этган.

Кўникмаларни шаклланишида учта асосий босқичлар ажратилади — аналитик, синтетик ва автоматлаштириш. Баъзи тадқиқотчилар таъшитирив босқичини ҳам киритадилар.

Аналитик босқичи — онгли, лекин бунда ҳам хатти-ҳаракатларни моҳир бажарни етарли эмас, маъсад — алоҳида ҳаракатларни эгаллани,

уларнинг бажарилиши усулларини таҳлил қилиши. Кераксиз, орғинча ҳаракатларни бажариши эҳтимоли мавжуд, бунда одам ўзини эркин тулмайди, назорат даражаси паст.

Синтетик босқичи – ҳаракат элементлари бир-бирига бирлашиб, уйғуналади, алоҳида операцияларни бирланиши юз беради, оёқроқ ҳаракатлар мураккаблари билан алмашилади, назорат ўзгаради.

Автоматлаштириши босқичи – конкрет вазиятдан келиб чиққан ҳолда ҳаракатларни бажаришида эғилувчанлик юз беради. Ҳаракат характери ошди бошқарилади. Ҳаракатлар аниқ, тез, бир-бирига мос тушади. Назорат сенсор ва ақлий синтез даражасида амалга оширилади.

Инсон томонидан эғалланган кўникма ва малакалар янги кўникмаларни шаклланишига таъсир кўрсатади.

Қонуниятлар:

1. Кўникманинг ҳосил бўлишининг потекси жараёни. Бу машқларнинг эгри графигида намоён бўлади. Юқорида келтирилган раэмда буни кўриши мумкин.

2. Кўникмаларининг кўчиши. Ижобий кўникмалар янгиларини шаклланишига таъсир кўчиши дейилади. Кўникмалардаги салбий таъсир эса интерференция деб аталади, бунда эки кўникма янгисини шаклланишига халақит беради.

3. Кўникмани прогресс ва регресс – кўникма узоқ вақт миқдорида хизмат қилиши учун ундан фойдаланиши лозим. Акс ҳолда дезавтоматлаштириши юзага келиб, зарур ҳаракатлар ўз тежиги, янгилиги, аниқлиги ва автоматлаштирилган ҳаракатларини таъминловчи ҳусусиятларини йўқотади.

Озгина одатлар ҳақида.

Одатлар – бу шундай хатти-ҳаракатларки, улар ўз-ўзидан, автоматик тарзда юз беради. Одатларини инсоннинг маданий ва ахлоқий ҳуқида аҳамияти катта.

Фаолиятнинг асосий турлари – бу меҳнат, ўқини, ўйин.

Меҳнат – бу шундай фаолиятки, унинг натижасида моддий ва маънавий қадриятлар юзага келади. Меҳнат – мавжуд бўлишининг асосий шарти у инсониятни ривожлантиради. У алоҳида шахсининг психик ривожланишига таъсир кўрсатади. Таълимда меҳнат тарбияси ҳақида Дистерверг шундай деган: « Ўқувчинини меҳнат қилишига ўргатиш, уни нафақат меҳнатни севишига, у билан шундай уйғуланшига кўшиштириш, токи меҳнат унинг вужудига сингиб кетсин.»

Ўқини – бу меҳнат фаолиятига тайёргарликнинг ўзинга хос босқичи бўлиб, у шунингдек ўқувчиларининг асосий фаолият туридир. У биланларини

эгалланга қаратилган бўлиб, унинг натижасида зарур кўникма ва малакалар эгалланади ва ўқувчилар мақсадни англайдилар. Бугунги кунда ривожланган давлатларда инсон ҳаётининг 20% дан 30% гачасини ўқишга бағишлямоқда.

Инсон ўқиндан амалий фаолиятга ўтишда ўз устида доимий нилаганида. шуниндек ўқув фаолиятини мустақил давом эттирган тақдирдагина давр талабига жавоб бера олади. Демак, бугунги кунда таълимнинг асосий вазифаси ўқувчида кўникма ва малакаларни эгаллаш орқали ўз устида ниланиш, мустақил амалга оширишни шакллантиришидир.

Ушбу вазифани амалга ошириш мустақил Республикамининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да ўз аксини тошган (1997 йил). Бу борада Президентимиз: «...бизга рақобатбардор, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи Фозил Инсонлар керак»-деганлар. Дастурнинг асосий вазифаси баркамол авлодни тарбияландир.

Инсон ривожланишининг ҳар қайси даврида бирор бир фаолият унинг психик ривожланишини белгилайди.

Мактабгача ёндаги болалар учун бундай фаолият ўйиндир. Ўйин орқали бола воқеликни англайди, одамлар билан муносабатда бўлади. Бола ўйинлари доимо катталар хатти-ҳаракатларини, фаолиятни ва муносабатларини асэ эттиради.

Болалар ўйинлари катталар билан муносабатда юзга келади ва ривожланади. Илк ўйинлар функционал ўйинлар бўлиб, унда предметлар ёрдамида бола предмет хусусиятлари ва уларга таъсир этиш йўллларини олади. Бу ўйинлар асосида конструктив ўйинлар пайдо бўлади, улар орқали бола предметларни нима учун хизмат қилишини билладилар ва улар асосида нимадирни яратишини нстайдилар.

Сюжетли-ролни ўйинларда (3-4 ёнда) бола одамлар орасидаги муносабатларни эгаллайдилар. Бунда ўйинлар доимий-гурухий характер кашф этади. Ўйинларини доимий ўйнаш орқали бола жамиятдаги маълум вазифаларни бажара бошлайди. Бугунги кунда жамиятимизда ёш авлодни ўз ҳуқуқ ва бурчларини тўғри англаш муаммоси устида ниланишлар олиб борилямоқда. Қонушлар ҳам мактабгача тарбия ва умумтаълим мактабларида ўзига хос тарзда ўйин шаклида ўргатилиши мумкин. Шундай қилиб, маълум машқларда ўйин асосида бола илк бора фаолият субъектига айланади. Ўйинларининг тарбиявий аҳамияти доимо инсонни ҳаёти жараёнида мавжуд бўлади. Катта одамда ўйин завқ олишининг бир кўринишидир. Масалан, қайта-қайта шахмат ўйинида ютқазган киши ўйинини давом эттирмайди, чунки бундан у завқ олмайди.

Ва, ниҳоят инсон ҳаётининг ҳар бир даврида бирор бир фаолият етакчи бўлади. Етакчи фаолият деганда, психологияда шундай фаолият тушуниладики, унда ўша даврда инсонда сифат ўзгаришлари юз беради (ролни ўйин мактабгача ёшида, ўқини кичик мактаб ёшида, ўқини ва меҳнатда мулоқот ўсмир ёшида, ўқув касб тилани фаолияти ўстирилик даврида).

Қайтариш учун саволлар

1. «Шахс» ва «Он» тушунчаларига боғланган ҳолда фаолиятнинг моҳиятини тунутиринг?
2. Инсон фаолияти ҳамда ҳайвон ҳуқ-атвори формалин орасидаги фарқ нимадан иборат?
3. Фаолият структураси схемасини тасвирлаб, унинг компонентлари орасидаги боғлиқлигини тунутиринг.
4. Ички ва ташқи хатти-ҳаракатлар ривожланшини жараёнида қандай муносабатда бўлади?
5. Одат, малака ва кўникмаларга тавеф беринг ва солиштиринг.
6. Кўникмаларни юзага келиши ёри чизилиши таҳлил қилинг.
7. Ўқувчиларда салбий ва ижобий оғатларин таркиб топишини маълум мисолларда тунутиринг.
8. Ўқув фаолиятининг билим, кўникма ва малакаларини асосий тавсифини беринг.
9. Ўйин, ўқини, меҳнат фаолиятига умумий характеристика беринг.
10. Инсон ҳаётида етакчи фаолиятининг роли нимадан иборат?

VI БОБ. Мулоқот

РЕЖА:

1. Мулоқот ҳақида тушунча.
2. Мулоқот маълумот алмашиш сифатида.
3. Мулоқот биргаликдаги узаро таъсир сифатида.
4. Мулоқот одамларни узаро идрок этиш сифатида.
5. Педагогик мулоқот.

Мулоқот – бу икки ёки undan ортиқ кишилар орасидаги аффектив баҳоловчи характерда ва билиш буйича маълумот алмашишдан иборат булган узаро таъсир этишдир.

Мулоқотнинг тизимида узаро бир-бирига боғлиқ жиҳатлар ажратилади: коммуникатив, интерактив ва перцентив.

Мулоқотнинг коммуникатив жиҳати бу мулоқотдаги индивидларни узаро маълумот алмашишидир.

Мулоқотнинг интерактив жиҳати бу – индивидлар мулоқотда нафақат билим ва гоълар, балки ҳаракатлар буйича ҳам узаро таъсирини ташкил этишдан иборат.

Мулоқотнинг перцентив жиҳати мулоқот жараёнида узаро бир-бирини идрок қилиш орқали тушунишдир.

1. Мулоқот маълумот алмашишиш сифатида. (Мулоқотнинг коммуникатив жиҳати).

Ҳар қандай маълумотни белгилар, аниқроғи белгилар тизими орқали билиш мумкин.

Коммуникатив жараёнда қўлланиладиган бир неча белгилар тизими мавжуд. Булар вербал коммуникация (нутқ орқали) ва новербал (нутқ билан боғлиқ бўлмайдиган белгилар орқали) коммуникациядир.

Вербал коммуникацияда инсон нутқи белгилар тизими сифатида қўлланилади. Нутқ - инсон томонидан қўлланиладиган товушлар сигналлари ёки ёзма белгилардан иборат бўлиб, улар орқали мулоқотдан олинган маълумот қайта ишланади, сақланади ва узатилади. У жараён тил орқали амалга оширилади. Тил сўз белгилари тизими бўлиб, у мулоқот жараёнида психик фаолият маҳсули бўлиб юзага келади.

Мулоқотни коммуникатив акт сифатида қуйидагича тасаввур этиш мумкин:

Коммуникатор, адресант	мулоқот субъекти сифатида омила намоён бўлади.
Реципиент, адресат	- бу маълумот кимга узатиламоқда
Маълумот	- нима узатиламоқда
Код	Қандай воситалар асосида
Мақсад	Нима учун узатиламоқда
Алоқа канали	Овоз, хат, эфир орқали алоқа
Натижа	Нимага эришилди

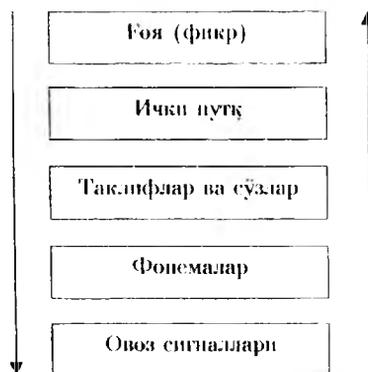
Нутқ универсал коммуникация воситаси бўлиб, у орқали узатилаши лозим бўлган маълумот ўзининг мантиқий мазмунини сақлаб қолади.

Нутқнинг учта функцияси мавжуд:

Сингификатив (умумлаштириш, фикрди узатиш); ҳис туйғуларни узатиш ҳамда пробага зўр бериш (одамларга таъсир кўрсата олиш).

Нутқни пайдо бўлиши ва амалга қўлланилишини қуйидаги схемада кўриш мумкин.

Нутқни идрок
этини ва уни
фикрга (ғояга)
айлантириш

Ғояни фикрди
туғилиши ва
уни сўзга
айлантириш

2- схема. Фикрди пайдо бўлиш модели ва нутқни юзага келиши.

Мазмунки, нутқнинг ўзига хос турлари мавжуд – ташқи, ички, оғзаки, ёзма, монологик, диалогик, актив(фаол), пассив ва ҳ.к.

Коммуникатив жараёнда ўзаро муносабатта киришувчиларни бир-бирларини тушунишлари жуда муҳимдир. Бунда нутқнинг қуйидаги муҳим хусусиятлари пайдо бўлади:

Мазмундорлик, тушунарлик, ифодалилик, таъсирчанлик.

Буюк француз ёзувчиси Антуан Сент Экзюпери (1900-1944): «Мулоқот – бу шундай ниятлик, у орқали инсон лаззатланади» деб ёзган эди.

Сўзнинг моҳияти ҳақида Саъдий (1210-1292): «Ақлимисан ёки аҳмоқ, каттамансан ё кичик, бунинг бирор сўз айтмаганингча бида олмаймиз» деган эди.

Халқимизда шундай ибратли ибора бор: «Инсон ақду-фаросати = унинг нутқини аниқлигида намоён бўлади».

Новербал коммуникацияга – белгиларининг оптик-кинетик тизими кириб, уларга жестлар(қўл ҳаракатлари), мимика(юз ҳаракатлари) ва пантомимика(қўл-оёқ, тана ҳаракатлари) кириди.

Жестлар – инсоннинг қўл ҳаракатлари бўлиб, у орқали инсоннинг ички ҳолати, бирор бир объектта муносабати ва ташқи оламга йўналганлиги ифодаланади. У еки бу халқларда жестлар турлича қабул қилинади.

Италияликлар ва французлар ўз мулоқотларини жестларсиз тасаввур эта олмайдилар. Ўзбек халқида нутқда жестлардан қўл фойдаланиши яхши одат сифатида қабул қилинмайди. Лекин шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, новербал коммуникация озаки нутқда айтилмаётган фикрларни ифода этиши имконини беради.

Мимика – инсон юз ҳаракатларининг бир қисми бўлиб, у орқали инсоннинг ўйлари, хаёти-ҳаракатлари, тасаввурлари, хотиралари, таажжуби ва ҳ.к. намоён бўлади.

Пантомимика – инсон танаи ёки унинг қисмлари ёрдамида ифодаланадиган ҳаракатлар тизимидир.

Тадиқотлар шунинг кўрсатадики, кундалик мулоқот жараёнида сўзлар 7 % ни, товушлар ва интонация 38% ни, нутқсиз мулоқот эса 55% ни ташкил этади.

Публикий айтганидек биз: «Овоз билан гапирамиз, тана билан сўхбатлашамиз».

Новербал коммуникациянинг бошқа белгилар тизимини кўриб чиқайлик.

Параллелисттик ва экстраллелисттик белгилар тизими – бу вокализация тизими бўлиб, у овоз сифатида уни дианазони нутқдаги навузалар, йўтал, йили, қулғу нутқ темида намоён бўлади.

Мулоқот жараёнида мулоқотга киришувчиларни бир-бирларига ишбатан жойлаштирилари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, аудиторияда жойлаштири мулоқот учун жуда ноқулайдир. Айниқса семинарлар жараёнида ўқитувчи ва докладчи мулоқоти вақтида қолганлар мунозарада фаол иштирок этми имкониятига эга эмасдирлар.

Семинарларни ёки шу каби суҳбатларни «Т» шаклида жойлаштирилган стол-стуларда ўтказиш ҳам фойдали, лекин думалоқ шаклида жойлаштирилган стол-стуларда мулоқотлар жуда самаралидир.

Визуал мулоқотда «кўз контакти» белгилар тизими ҳам қўлланилади. Ушбу тизим педагоглар, раҳбарлар иш фаолиятида муҳим аҳамиятга эгадир.

Қизиқарли белгилар тизими сифатида мулоқот жараёнида гул, фоторасм ва бошқаларини фойдаланиши мумкин. Эҳтимол гуллар орқали ишонлар маълум бир маълумотни узатиш имкониятига эгалар.

Бу ҳол ўз тарихига эга.

Гуллар тили қадимда Шарқда пайдо булган. Уни аёллар яратишган. Ўз юзларини очмиш имкониятига эга булмаган аёллар, ўз ҳисларни ва кайфиятларини гуллар орқали ифодаланишга ҳаракат қилганлар. Ассоциация сифатида пайдо булган белгилар қатий одатларга айланган. Масалан, азалия гули – соғинч, ёлғизлик, гнацинт гунчаларнин соми учрашув кунини, қунгироқ гуллар соми учрашув вақтини англатган.

XIX асрда гуллар тили Франция, сўнг Англия ва бутун жаҳонга тарқалган. Аста-секин гуллар тили билан ранглар тили ҳам юзага келди. Жумладан, Европанинг кўп давлатларида сиеҳ ранг дўстлик, ҳашаматлик, тўқилар рамзи бўлса, Яношида – ғам, оғриқ белгиси бўлган. Ҳар қайси ранг маълум ҳолат, кайфият маънони англатади. Жумладан, қизил ранг – ҳаёт, сениг; пуншти – ёшлик; сариқ – бахт, қуён, тўй, хурсандчилик; яшил – тинчлик, хотиржамлик; кўк – ишонч, вафо; қора – таштанаворлик, қайғу; оқ – поклик, беғуборлик рамзи сифатида тушунилади. Ўзбекистон Республикасининг байроғи ҳам ўз рамзига эга; ҳаво ранг мовий осмон ва тиниқ сув, ер ва осмон рамзидир. Ҳаво ранг Амир Темур даврининг асосий белгисидир. Оқ ранг – кенглик, тозалик, қизил ҳаёт ва она туноқ, яшил табиат, ҳаёт уйғониш рамзи сифатида ўз ифодасини тошган.

II. Мулоқот ўзаро биргалликдаги ҳаракат сифатида (мулоқотнинг интерактив жиҳати)

Мулоқотнинг ушбу характеристикаси инсоннинг ўзаро хатти-ҳаракатлари биргалликдаги фаолиятлари билан характерланади.

Инсонларни ўзаро фаолияти ва мулоқоти ижтимоий назорат асосида юзага келиб, у ижтимоий нормаларга суянади.

Ижтимоий назорат ўзаро ҳаракат жараёнида мулоқотта киришувчиларни маълум ролларини ифода этишда намоён бўлади.

Рол – ҳуқуқ аъдорининг норматив қўлланиладиган намунаси бўлиб, у ҳар бир одамни жамиятдаги ўриндан келиб чиқади. (масалан, ўқитувчи – ўқувчи ролли, врач ва касал ролли, ота ва бола ролли, раҳбар ва ходим ролли ва ҳ.к.).

Ўзаро биргалликдаги ҳаракатнинг қуйидаги турлари мавжуд – кооперация ва конкуренция (рақобат).

Кооперация (ҳамкорлик) – фаолиятни ташкил этиш формаси бўлиб, маълум кишилар гуруҳи биргалликда битта ва турли бир-бир билан бөглик фаолият жараёниларида иштирок этишлар.

Конкуренция (рақобат) – икки ва ундан кўп биргалликда ҳаракатланаётганларнинг ҳолати бўлса, унда бир мақсадни қўллаётган, бир-бирига қарама-қарши ҳаракатланаётганлар назарда тутилади. Буида ўзаро ҳаракат жараёнини бузилиши шахслараро муносабатларда низо, можорани)

юзага келтиради. Низо, можаро уни юзага келтирувчи омилга (турли қараш, қадрият, мотив) мазмунга (шунча ёки шахсий), эффе́ктта (таъсир) қараб турлича бўлиши мумкин. Низолар гуруҳ ичида ва гуруҳларара бўлиши мумкин.

Албатта қарама-қаршилик ривожланишининг (мезонлиридан) бир томондир. Унинг ўзинга хос нобатта олининчи лозим бўлган сифати мавжуд, бу : инсонлар билан мулоқотдан қониқмаслик, фикрлар қарама-қаршилиги, шахсий ва гуруҳий нормалар орасидаги номутаносиблик бўлиши мумкин.

Инсондаги ахлоқий барқарорлик низо вақтида ахлоқий қарор қабул қилиш имконини беради.

Низонин баргараф этиши – муносабатларининг ривожланиши ҳолати бўлиб, инсон бу характери бўйича низоли эмас, балки низога тайёр бўлиши лозим. Зеро, инсон низоли тўғри қабул қилиш ва унга пеннвот чиқиши лозим. Низонин назиятларининг ҳам ўзинга хос тарбиявий аҳамияти мавжуд.

III. Мулоқот инсонларни бир-бирини идрок этиш жараёни сифатида

(мулоқотнинг перцептив томони)

Кўн ҳолларда инсонларни бир-бирларини идрок этишлари «ижтимоий перцепция» сифатида намоён бўлади. Аммо, мулоқотнинг ушбу жиҳати ҳақида гап кетганда ижтимоий перцепция ҳақидагина эмас, балки нахслараро перцепция ҳақида гапирини лозим.

Рус психологи А.А. Бодалев «инсонни инсон томонидан идрок этилиши»га синоним равишда «инсоннинг бошқа инсонни билиши» иборасини қўллайдди. Инсон жамиятда шахс сифатида қабул қилинган сари, мулоқотда ҳам шахс сифатида намоён бўлади. С.П. Рубинштейн айтганидек: «Биз инсонни таниш ҳулиқ-атворига қараб уни ўқиймиз».

«Бошқа одамни била туриб, ўрганаётган индивиднинг ўзи ҳам нақлланади» - деб ёзган эди Л.С. Виготский.

Инсонни инсон томонидан идрок этилишида энг камда икки киши жалб қилинган бўлиши лозим бўлиб, уларнинг иккалови ҳам фаол субъектдир. Демакки, ўзаро идрок жараёнида иккала томон бир-бирининг эҳтиёжлари мотивлари ва йўналишларини билишлари ва ўзларини қарама-қарини томон ўрнига қўя олишлари лозим. Ўзини бошқа инсон таҳлил қилишини ўз ичига идентификация ва рефлексияни кириттади.

Идентификация – бу инсонни бошқа одамни англаши орқали тушуниши усулидир.

Идентификация ва эмпатия ўртасида катта узвий боғлиқлик мавжуд.

Эмпатия – инсонни бошқа одам томонидан тушунилишининг ўзига хос усулидир. Бунда инсонни эмоционал муаммоларига ёндашини тушунилади. Бу бошқа одам ҳиссиётлари ва кечималарига ҳамдард бўла олишидир. Бир томондан объектин тушуниш, уни ўрнига ўзини қўя олиши муҳим бўлса, иккинчи томондан унинг ички ҳиссиётларини тушуниши унга ҳамдард бўла олиш ҳам муҳимдир.

Ушси ҳам буниси ҳам катта аҳамиятга эга.

Инсонларда мулоқот жараёнида мени қандай тушунишар экан? деган савол ҳам мавжуд бўлиб, бундан ўзаро ҳаракатлар натижаси ўз инфодасини топади.

Бу ҳодиса рефлексия дейилади. Ижтимоий психологияда «рефлексия» деган ҳаракатланаётган индивидни ҳаракат жараёни ҳамда, мулоқотда қандай қабул қилиниши тушунилади. Бу энди бошқа одам мени қандай тушунар экан, деган саволга жавобгина олиш эмас, балки иккиланган жараён бўлиб, унда чуқур ўзаро акс, инсонни ички дунёсини тушуниши ва унга таъсир этишидир.

Инсонни инсон томонидан идрок этилишида йўналтиришнинг роли каттадир. Бу айниқса, номатълум инсон ҳақида илк фикрларни олишда муҳимдир. Бу борада А.А. Бодалевнинг ўтказган тадқиқотлари ниҳоятда аҳамиятлидир. Икки гуруҳ талабаларига бир инсон расми берилади. Биринчида расмда берилган инсон жиноятчи деб, иккинчи гуруҳда эса расмдаги киши йирик олим деб эълон қилиниб, уларга портретини ёзма ифодадан вазифаси берилади. Биринчи ҳолатда қуйидаги характеристикалар берилади: кўзларни ичига кириб кетгани, ички алам, қасосдан, узун даҳан бошлаган иши, жумладан жиноятни яқинига етказиш қабили арканлиги қайд этилади.

Иккинчи гуруҳда ичига кирган кўзлар фикрининг чуқурлиги ҳақида гапириб, бунда узун даҳан – қийинчиликларга бардошлилик, продаллик сифатида баҳоланган.

Психологияда одамларни одамлар томонидан идрок этишнинг «эффектлар» билан боғлиқ бўлган хусусий жиҳатлари ҳам аниқланган.

Уларга: ореол (ёруғлик), «янгилик ва бирламчилик» ва стереотипизация эффектларини киритиш мумкин.

«Ореол» (нур) ёруғлик эффекти шундай хусусиятки, бунда инсонга у ҳақида тасаввур қилинган сифатлар яхлит образ сифатида қабул қилиниб, ҳақиқатда мавжуд бўлган хусусиятларни куришга ҳалақит беради.

«Бирламчилик ва янгилик» эффектларда инсонни идрок этишда илк маълумотларнинг қайта тисланиши ва у ҳақидаги маълумотлар олдинчиларга нисбатан аҳамиятлилиги қайд этилади.

Юқорида айтилган эффектларни стереотипизация ўзига хос ҳолда тўлдириб туради. Стереотип – ўзига хос тасдиқланган инсон ёки ҳолатнинг образи бўлиб, у мулоқот жараёнида қандайдир қисқа фикр, хулосаларга асос солади. Масалан, ўқитувчиларини ҳаммаси ўз фикрини ўтказишга ҳаракат қилса, бухгалтерларини ҳаммаси вазифани вақтида бажаради ва ҳ.к.

Стереотипизациянинг ўзига хос салбий томонлари мавжуд. Zero, у айниқса этик гуруҳларда тарқалган бўлиб, кўн ҳолатларда кичик этик гуруҳларини таҳқирлашнинг сабаб бўлади. (Масалан, шу кунгача ҳам Америкада қора тасли кишилар ақлий ривожланиши паст деган қарашлар мавжуд.)

Мулоқот жараёнида инсонга таъсир ўташининг психологик усуллари мавжуд бўлиб, уларга юкиш (таъсирланиш), уқтириш, пиймони қомиллик, танқидчанлик киради.

Юқини(таъсирланни) – оғсез билмаган, англамаган ҳолда индивидларнинг ҳаракати, ҳолати бўлиб, унга саросима мисол бўла олади. Саросима маълум бир эмоционал ҳолат бўлиб, у маълумотнинг етарли , тушунарли эмаслиги ёки жуда кўпчилиги натижаеида вужудга келади.

Катта шов-шув оммавий саросимага 1938 йилининг 30 октябрида Ақш нинг Эп Би Си телерадиокомпаниясении Г.Уэлснинг «Дунёлар уруши» китоби бўйича тайёрланган эшиттиришдан кейинги ҳодисаларни мисол тариқасида келтириши мумкин. Буида тахминан 1 миллион 200 мишг киши марксизмларининг Ерга қилишни мумкин бўлган ҳатти ҳаракатларини ўйлаб, оммавий психоз ҳолатига тушганлар.

Уқтириши- шундай таъсир усулики, уида мақсадага қаратилган таъсир инсонга инсон томонидан амалга оширилади.

Иймони комиллик -- инсонни мустақил фикр юритиши ва бир фикрга келиши бўлиб, буида маълумот қабул қилувчи маълумот қабул қилибгина қолмай, унга ўз фикри, қарани ва ҳулосаларини қиритади. Иймони комиллик бу ақлий таъсир, уқтириши эса эмоционал продавий таъсирдир.Иймони комиллик азадан халқимиз ордуси, маънавиятининг бир қисми бўлиб келган. Бу гоя буюк мутафаккирлар Абу Наер Фаробий, Алишер Навоий кабиларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Тақлидчанлик инсонларни жамоадан ташқарида бир-бирига таъсир этиш механизми бўлиб, албатта буида жамоанинг роли ҳам инкор этилмаиди. Ушн ўзинга хос хусусияти шундаки, инсонлар фақат хусусиятларигагина эмас, балки хатти-ҳаракатта тақлиддин ҳам намоён қиладилар. Тақлид болалик даврига хос хусусият бўлиб, у борлиқин билши, англаш ва ўзлаштириши сифатида намоён бўлади. Буида болаларда тўғридан-тўғри нусха кўчириши мотивланган тақлидчанлик кузатилади. Кўп ҳолларда катталарда тақлидчанлик таъсирининг бошқа усулига ўтмаган ҳолларда шилатилади.

Педагогик мулоқот – педагогик таъсирнинг ажралмас сифатидир. Бу ўқитувчи ва ўқувчининг таълим-тарбия жараёнида профессионал мулоқати бўлиб, уида маълумот алмашинади ва ўқувчиларга ўқув тарбиявий таъсир ўтказилади.

Буида икки ёқлама мулоқот юзага келиши лозим. Ушнинг асоси сифатида ўзаро ҳурмат ва иншонч хизмат қилади.

Педагог ўқувчилар билан мулоқотта киришини жараёнида улардан ҳурмат кутади. Ўқувчилар ҳам ўқитувчидан ҳурмат ва иншончи талаб этадилар. Бу педагогик татсирда самарали йўл бўлиб, тажрибали педагоглар болани ўз-ўзини ҳурматланга асосланган ҳолда муносабатларни ташкил

этадилар ва ва шу орқали мустақкам ўзаро муносабатларни амалга оширадлар.

Афсуски, бугунги кунда мактабларимизда маъмурий-буйруқбозлик усуллари тез-тез учраб турмоқда. Бу ҳақда Президентимиз И.А. Каримов «Мактаблардаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушутирган нарсаи талаб қилади. Принципи ҳам тайёр « Мени айтганим айтган, деганим деган» ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўнича яхши тушунамиз, лекин афсуски, амалда тажрибамизда унга рноя «Тмаймиз» деб жон кўйдирганлари бежиз эмас, албатта.

Маъмурий буйруқбозликдан воз кечиб, педагогик ҳамкорликка ўғини учун ўқув тарбиявий жараёнининг муаммоларини ҳал этишининг энг самарали йўлидир.

Мулоқотнинг ўлига хос даражалари мавжуд. Психологияда у учта : макро, мезо ва микро даражалардир.

1. макро даражада (катта) – инсонлар билан мулоқот қилиш барча одоб аҳлоқ нормаларига суянган ҳолда амалга оширилади.
2. мезо даражада (ўрта) – мулоқот маълум мавзу асосида кечади. (масалан аскияда маълум мавзудан чекнимаслик)
3. микро даража (кичик) – мулоқотнинг оддий формалари, савол-жавоб тариқасида юз беради.

Мулоқот турлари:

- шахслараро (инсон-инсон)
- шахсий-гуруҳий (гуруҳ-гуруҳ) (масалан, хоккей ўйини)
- оммавий коммуникация (радио, телевидение, рўзномалар ва журналлар).

Қайтариш учун саволлар

1. “Мулоқот” тушунчасини ёритиб, уни инсон шаклланишида ролини тушутириб беринг.
2. Мулоқотнинг асосий функцияларини айттиг.
3. Педагогик мулоқот деганда нимани тушунасиз?
4. Вербал ва невербал нутқ воситаларини айттиг.
5. Нутқ функциялари нимадан иборат?
6. Идентификация деганда нимани тушунасиз?
7. Рефлексия моҳиятини очиб беринг.
8. Стереотипизация нима ва уни мулоқотдаги роли нимадан иборат?

ҲҲ БОБ. Шахе

Режа:

1. Шахе ҳақида тунунча. Индивид, шахе, индивидуаллик.
2. Шахе структураси.
3. Шахснинг асосий назариялари.
4. Шахснинг намоеи бўлиши.
5. Шахе шаклланиши ва ривожланиши.

Шахе мавзуси психологияда энг долзарб ва доимо инсонларда қизиқини уйғотадиган мавзулардандир.

Аввало, «индивид», «шахе», «индивидуаллик» тунунчаларини кўриб чиқайлик.

Индивид – алоҳида олинган одам бўлиб, у ўз ичига биологик, физиологик, иктимой ва психик хусусиятларини жамлайди.

Инсон индивид бўлиб туғилиб, шахе бўлиб шаклланади.

Индивид бўлиб туғилган инсонни шахега айлашниш учун нималар зарур?

Бушнинг учун қуйидаги шароитлар зарур:

1. **Иктимойлик.** Инсон шахе сифатида аввалошбор иктимой шароитларда, яъни инсонлар жамиятида шаклланади. Хўш, мия инсонлар жамиятига хос бўлмаган шароитда қандай намоеи бўлади?

XX аср бошида хинд психолог-врачи Рид Сикх бир қинилоқ яқинида инсонга ўхшаш тўрт оёқлаб юрвчи икки ерли жонзод мавжудлиги ҳақида маълумот олади. Уларни қузатинга муваффақ бўлишади. Қуиларнинг бирида Сикх бошчилигидаги овчилар бўрилар уясида бўри болалари билан бирга икки қизчани, бири саккиз, иккинчиси бир ярим ёшли, чиқаетганини кўришади. Сикх қизчаларини ўзи билан олиб кетиб, тарбияламоқчи бўлади. Улар тўрт оёқлаб югуришар, одамлардан қўрқиншар, яширинишга уринишар, кечалари увилашар эди.

Кинчи – Амала – бир йилдан сўнг вафот этган. Каттаси – Камала – жа ўн етти ёшгача яшади. Тўққиз йил давомида Камала бўриларга хос хатти-ҳаракатларини унитини ва инсонга хос одатларини эгаллашга ўргатилади, лекин жуда шошилганида у тўрт оёқлаб ҳаракатланар эди. Лекин Камала қийинчилик билан фақатгина 40 тагина сўзини ўзлаштирди.

Демак, инсон психикаси фақат инсонга хос ҳаёт тарзидагина юзага келар экан.

2. **Онгга эга бўлиш** (атрофдаги билимларни эгаллаш, фаолият мақсадини шакллантириш, муносабатларга хис-туйғуларни киритиш).

3. **Фаоллик**. ия фаолиятда олдига қўйилган мақсадга эришинга йўналганлик. Инсон Homo sapiens (онгли инсон) сифатида юқори ривожланган перв тизимга эга бўлиб, ўта фаолдир. Инсоннинг шахс даражасидаги фаоллиги инсонларни бўйсундиришга, ўз мақсадларига эришни мақсадда фойдаланишга, ўз фаолиятини ўзгартиришга қодирдир. Хўш, инсон фаоллигининг омилли нима? Инсон фаоллиги қандай пайдо бўлади?

4. Инсонни фаолликка ундовчи нарса **ахтиёждир**. Аввалом бор бу, маънавий, маданий ахтиёжлар ва ўз-ўзини ривожланиши билан боғлиқ бўлган ахтиёжлардир.

Ахтиёж – инсон онгда қандайдир предмет ва ҳодисаларга инсбатан заруриятни аке эттиришдир. Психологияда қўйидаги асосий ахтиёжлар ажратилади – табиий, моддий, маданий, маънавий, ижтимоий. Табиий ва моддий ахтиёжларнинг қондиришини инсон ва ҳайвонларнинг мавжуд бўлишини ташминлайди.

Ижтимоий ахтиёж бу- баҳо олинга инсбатан ахтиёжни. Бирон бир гурӯҳ аъзоси бўлишга ҳаракатни, шунингдек раҳбар ва бўйсунувчи муносабатларини ахамиятчилигини ўз ичига олади.

Маданий ва маънавий ахтиёжлар инсон учун зарур ҳисобланиб, уни ҳар томонлама ривожланиши, маънавий бойлиги ва ахлоқий гўзаллиги учун хизмат қилади. Меҳнатга бўлган ахтиёж, эстетик завқланиши ва бошқа ҳодисалар инсон ҳаёти ва ривожланишида етакчидир.

Инсоннинг маънавий ахтиёжларидан бири – меҳнат қилини ахтиёждир. Уени инсонни нормал ривожланиши мумкин эмас. Меҳнат асосида инсон шахс сифатида таркиб тонади.

Шахс тунуичасига психолог-олимлар томонидан берилган қатор (50 га яқин) тавсифлари мавжуд.

Шулардан мисоллар келтирамиз:

«Шахс – ижтимоий муносабатларининг субъекти ва объектидир»

(А.Г.Ковалёв)

«Шахс индивидлараро муносабатларининг субъекти сифатида»

(А.В.Петровский)

«Шахс – жамиятда ўз ўрнини аниловчи фаолиятга қодир аъзосидир»

(К.К.Платонов)

«Шахс – фаолият субъектидир»

(А.Н.Леонтьев)

«Шахс – ташқи хатти-ҳаракатларни ўзгартирувчи ички шароитлар йиғиндиси»⁵

(С.Л.Рубинштейн)

Ижуда кўлаб таъриф ва тунуиначалар орасида америкалик психолог Г.О.Спюрт (1897-1967)нинг таърифи эътиборга моликдир: «Шахс – бу ҳаёт жараёнида шаклланивчи индивидуал ўзига хос психофизиологик тизимлар – шахс хусусиятлари йиғиндиси бўлиб, у асосида ушбу инсонга хос тафаккур ва ҳуқ-атвор юзага келади».

Шундай қилиб, шахс бу – жамият аъзоси бўлиб, у индивидуалнинг психофизиологик тизимининг динамик ташкил этувчиси бўлиб, бу унинг хатти-ҳаракати ва тафаккурини белгилаб беради.

Индивидуаллик – бу инсоннинг ўзига хос индивидуал хусусиятлари бўлиб, улар асосида инсонлар бир-бирларидан фарқ қиладилар

«Индивидуаллик – бу ўзига хосликка эга бўлган шахс»⁵

Бу шахсни атрофдагилардан фарқлаб турадиган нарсга бўлиб, унга: ақлнинг, хис-туйғунинг, прода ва бошқа хусусиятларни ўзига хосли ни фаолиятида намои бўлиши киради. У инсонни ижодий қобилиятлари, уни ижтимоий фаоллиги, оригиналлиги ва ҳ.к.ни намои қилишига имкон беради.

ШАХС СТРУКТУРАСИ

Шахс структураси ўз ичига: темперамент, йўналганлик, характер, қобилиятлар каби ўзаро муносабатдаги компонентиарни киритади.

Бундан ташқари шахс структурасига психик жарабилар ва психик ҳолатлар, табиий ва ижтимоий ўзаро боғлиқ хусусиятлар киради.

Барча Россия психологлари шахс структурасидаги етакчи компонент деб йўналганлигини оладилар.

Энди кенг тарқалган ва маълум шахс структураси ҳақидаги фикрларни кўриб чиқайлик.

А.В.Петровский шахс 3 та таркибий структурасини ажратди:

1. Индивидуалнинг ички тузилмаси (интраиндивидуаллик) – у инсонни темпераменти, характерни, қобилиятини тузилишида ўз аксини топиб, у зарур, лекин шахс психологиясини бишлии учун етарли эмас.

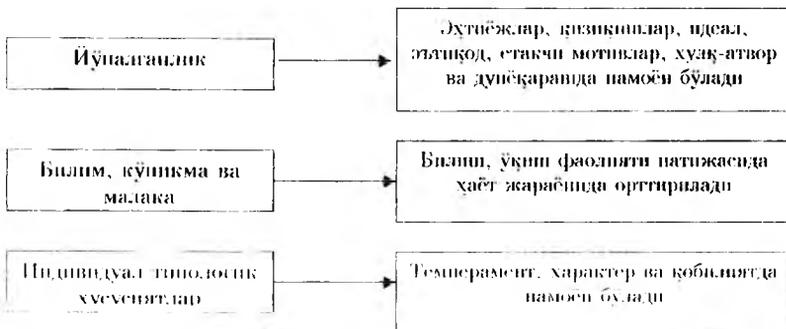
2. Шахсини реал мавжуд бўлиши уни предметлар билан фаолият жараёнидаги муносабатини ўз ичига олиб, инсонни маълум характеристикаларини «фазо»да индивидуал органик танаасидан ташқарида излаш лозим бўлиб, у шахсининг интериндивид тузилмасини ташкил этади.

⁵ Ковалев А.Г. «Психология личности» М.: 1970, 20-стр.

3. Индивид усти (метандивид) тузилама марказида инсонни фаоллият жараёнида инсонлардан мулоқот жараёнида бошқаларга таъсир ва бошқалардан олинадиган таъсир сифатида намोён бўлиб, у персона равишида намоён бўлади.

Шундай қилиб А.В.Петровский ўз структурасига ўч тузиламани киритган; бу: шахс индивидуаллиги, ушн шахслараро муносабатларда намоён бўлиши ва бошқа инсонларга таъсир эга олиши бўлиб, шахс доимо шу учликда намоён бўлиши ва индивидлараро, пажимоний муносабатлар субъекти сифатида мавжуд бўлиши лозим.

С.Л.Рубенштейн бўйича шахс структураси қуйидаги кўринишига эга:

А.Г.Ковалев бўйича шахс структурасининг кўриниши қуйидагича:

2 – схема

Инсон йўналганлиги, атрофга бўлган муносабатда намоён бўлади. У ўз эҳтиёжларини қизиқишларини, ақлий ва назарий йўлланмани олади. Етакчи йўналганлик шахсни психик фаоллиятини белгилайди.

Имоаниятлар ўз ичига қобилиятларини киритиб, улар фаоллиятини таъминлайди. Турли қобилиятлар ўзаро боғлиқ ва ўзаро бир-бирига таъсир этади.

Характер пажимоний муҳитдаги ҳуқ-атвор услубини белгилайди. Унда инсонни маънавий ҳаётини мазмуни ва формаси намоён бўлади. Характер тузилишида продавий ва аҳлюқий сифатлар ажратилади.

Маниқ тизими. Уз-ўзин бошқаришни юзага келтиради ва у ҳаёт ва фаоллиятда намоён бўлади.

К.К.Платонов бўйича шахс структураси қуйидаги схемада ўз аксини тонган бўлиб, у динамик функционал мавжуд бўлган 4 та тузилмани ўз ичига олади:

3 схема

Йўналганлик тизилмаси.
Шахснинг ахлоқий сифатлари ва муносабатларини бирлаштиради. Бу ҳодисаларнинг даражаси, кенглиги, интенсивлиги, барқарорлиги ва мавжудлигига ажратилади. Йўналганлик формаларида муносабатлар ва ахлоқий сифатлар мавжуд

Ижтимоий тажриба тизилмаси
Ўз ичига билим, қўнғима, малака ва одатларни киритади ва улар бизни олиш натижасида орттирилади. Ўқини йўли билан шахсний тажрибада билим, малака ва одатлар таркиб тонади.

Акс этини тизилмаси (психологик)
Алоҳида психик жараёнларни индивидуал хусусиятларини кўриб улар ижтимоий ҳаёт жараёнида шаклланади.

Биологик боғлиқлик тизилмаси
Шахснинг типологик хусусиятларини бирлаштиради ва бунда ақил ва ёш хусусиятлари ажратилади.

К.К.Платонов шахс структурасидан кўриб туршибдики, у 4 та тизилмани шахс структурасида ажратади:

1-чи тизилма – ижтимоий-боғлиқ хусусиятлар ва ахлоқий сифатлар.

2-чи тизилма – шахснинг тайёргарлиги (билим, малака, қўнғима ва одатлар)

3-чи тизилма – шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари, билиш жараёнлари (сезги, идрок, тафаккур, ҳаёл, хотира, диққат).

4-чи тизилма – биологик шартланган хусусиятлар бўлиб олий нерв фаолияти, темперамент қобилият.

Бундан ташқари ўз шахс структурасига К.К.Платонов 2 жиҳатни (шахснинг умумий хусусиятлари) – бу характер ва қобилиятни киритади.

Шахс йўналганлиги – бу барқарор мотивлар йиғиндиси бўлиб, шахс фаолиятини белгилайди.

Шахс йўналганлиги қизиқишлар, дунёқарани, эhtiқод, интиқили ва идеалда характерланади.

Қизиқини – билиш эҳтиёжини намоён бўлиш формаси бўлиб, у янги фактлар билан таништира, ҳамда борлиқни аниқ, чуқур ва тўлиқ акс эттиришга ёрдам беради.

Субъектив қизиқини эмоционал тонда намоён бўлиб, у билиш жараёнида орттирилади. Қизиқинини қондирилшини интилизини сўндирмайди, аксинча янги янада юқори даражадаги билими фаолиятини қондирадиган қизиқинини юзага келтиради. Қизиқини ўз динамикасида фаолиятни амалга оширадиган йўналганликни юзага келтиради.

Қизиқини бевосита, объектнинг қизиқарлигини билан юзага келган ва бевосита фаолият мақсадига эришини воситаси сифатида юзага келади.

Қизиқинининг барқарорлиги унинг давомийлиги ва интенсивлигида намоён бўлади. Қизиқинини доимийлиги ва барқарорлиги фаолият жараёнида қийинчиликни енгитишдан далолат беради. Қизиқинининг кенглиги ва торлиги қизиқинининг мазмуни ва шахс ҳаётидаги ўринини кўрсатади.

Дунёқараш – инсонни қарашлари тизими бўлиб, унда инсонни атрофдаги дунёга қарашини ва бу дунёда ўзининг ўрнини англаш, кишиларга бўлган муносабати, ҳаётини позицияси, идеаллари, эhtiқодлари, қадрiyатлари ва принциплари намоён бўлади.

Дунёқараш бу акс этини бўлиб, унда оламни умумий тушуниш намоён бўлади ва у нажтимоий-сиёсий, фалсафий, диний, эстетик ва илмий-назарий йўналганликни аниқлайди.

Эhtiқод – инсонни англашган эhtiёжи бўлиб, у фаолиятга ундайди.

Идеал – бу намуна, интилизинларнинг энг юқори чўққиси. Идеалларни шакллантириш ён аяюдни тарбияландиган асосий назифалардир.

Интилиш – бирламчи қизиқини, эhtiёжини хиссий кечтирилиши, объектга интилишидир. Интилиш динамик тенденция сифатида хошиш, майна сифатида намоён бўлади.

ШАХС МУАММОСИНИНГ АСОСИЙ НАЗАРИЯЛАРИ

Шахс муаммоси психологияни тадқиқ этини тарихида учта даврга ажратилиши мумкин:

Бу фалсафий-адабий, клиник ва тажриба. Фалсафий-адабий давр антик файласуфларининг қарашларидан бошланиб, ўз ичига Шарқ мутафаккирларининг фикрларини қамраб олади (Ал-Фаробий, Абу Али ибн Сино, Бобур, Умар Хайём ва ҳ.к.) ва XIX асрнинг бошигача давом этади. XIX асрнинг биринчи ўн йилигида фалсафий қарашлар билан бирга шахс муаммосига психиатр врачлар қизиқишлари юзага келди. XX асрнинг

биринчи ярмида шахс муаммосига профессионал психологлар эътибор бера бошладилар. Экспериментал тажриба даври психолог-олимлар А.Ф.Лазурский, Г.Айзек, Г.Оллпорт, Р.Кеттел ва бошқалар номи билан боғлиқдир.

XX асрнинг 30-йилларида психологияда шахсни фаол дифференциал тадқиқ қилини бошланди. Бунинг натижасида 50 га яқин йўналишлар юзага келди. Шахс назарияларини замонавий классификацияси қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Психодинамик назария, шахсни ва уни ҳуқ-атворини уни психологик, ички, субъектив характеристикаларидан келиб чиққан ҳолда изоҳлашда ифодаланади.

2. Социодинамик назарияда асосий ўрин ҳуқ-атворининг детерминациясига ажратилади ва бунда ташқи омиллар эътиборга олинади.

3. Интеракционистик шахс назарияси ички ва ташқи омилларини ўзаро таъсир омилга асосланади.

4. Шахсни экспериментал (тажриба) назарияси, тажриба асосида аниқланган омилларни таҳлил қилиши ва умумлаштиришига қаратилгандир. Ушбу назарияга структураси назариялар ҳам кириб, ундаги асосий муаммо шахс структураси ва унинг тушуначаларидир.

5. Экспериментал бўлмаган назария ўз муаллифларини ҳаётини тасаввурларига, кузатувлари ва тажрибаларига асосланиб, тажрибага суянмасликка асосланади. Бу назария гуруҳига динамик назария кириб, унинг асосий мақдуси – шахсни ривожлантиришида ўзгарини, яъни унинг динамикасиدير.

Бу классификация асосида энг кенг тарқалган назарияларни кўриб чиқайлик.

1. Америкалик психолог Г.Оллпорт «сифатлар назарияси»га асос солади. Ана шу назария асосида Р.Кеттел тажриба тадқиқотларини ўтказиб, шахсни фактор таҳлилинн, шахс сифатларини аниқлайди ва қатор тестларни (Кеттелнинг 16-факторлик тести) ишлаб чиқади.

2. «Сифатлар назарияси»га альтернатив равишда «ижтимоий ўқув назарияси» юзага келади. Ушбу назарияни асосини ягона хатти-ҳаракат ёки хатти-ҳаракат тўнлами ташкил этади. Шахсни ҳуқ-атворига атрофдаги инсонларнинг ижтимоий таъсири мавжуддир.

3. З.Фрейд томонидан ишлаб чиқилган психоаналитик назарияга асосан инсонни ички психик ҳусусиятларини изоҳлаш муҳимдир. З.Фрейд инсонни ўз-ўзини англашни муз бўлагига (айсбергга) ўхшатади. Инсон қалбида юз бераётган энг аҳамиятсиз нарсанига шахс учун муҳимдир ва у англанади. Қолган хатти-ҳаракатларни инсон тушуниш, англаш

инсониятга эга эмас. Фрейд фикрича шахс структураси уч асосга эга: У «Мен», «У (оно)» ,»Ўта- Мен», - онглилик бўлиб, унга қизиқишлар, мотивлар ва эҳтиёжлар киради.

«Мен» - онглилик, «Ўта-Мен» -онглилик ва онгости ҳолатида мавжуд. «У (оно)» - завқланиш принципинга асосан ҳаракатланади. «Мен» реалистик принцинга ва «Ўта Мен» идеал тасаввурларига суянади.

4. Гуманистик (инсонпарварлик) психологиясининг вакиллари ҳам ўзига хос шахсга ёндашуви тавсия этадилар. Ушбу назария тарафдорлари шахсни ўз ҳаётидаги реал воқеаларни қандай қабул қилиш, тушуниш, тушунтириш билан қизиқадилар. Улар шахс феноменологиясини изоҳлашни афзал кўрадилар. Ушбу назариянинг тарафдорлари америкалик психологлар А.Маслоу ва К.Роджерслардир.

5. Россия психологлари томонидан (А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович) шахс психологиясини тадқиқ қилиш бўйича қатор изланишлар олиб борганлар. Хусусан, Л.И.Божович, Л.С.Выготскийнинг етакчи фаолият ва ижтимоий вазиятни ривожлантириш назариясига асосланиб, болали борлиққа бўлган муносабати ва ички позициясини ўзаро фаолият ва шахсларо муносабатга асосланиб ёш даврларига бўлиб тадқиқ қилади.

Ушбу позиция шахснинг асосий характеристикаси бўлиб, уш ривожлантиришга асос бўлиб хизмат қилади.

А.Н.Леонтьев ўзининг шахснинг ривожланиши ва структураси концепциясида асосий ўринин фаолиятга ажратади.

Унда шахснинг асосий характеристикаси сифатида унинг мотивацион сифати олинади. Шахс фаолиятининг тури қанчалик раиғ баранг бўлса, шахс шунчалик маънавий бой бўлади.

Охириги ўн йилларда шахсни синтезлашган яхлитлигини кўриб чиқиш йўналишлари турли назария ва ёндашувлардан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилинди.

Ушбу концепциялардан бири америкалик психолог Э.Эриксон назариясида ўз акенин тошган. Ушбу назарияда генетик намоён бўлишини эпитгенетик принципинга асосланиб, ёш даврларини туғилгандан то умрини охиригача таҳлил қилинган. Э.Эриксон шахс ривожланишида 8 та ҳаётий психологик илқирозларни кўриб чиқади. Улар қуйидагилардан иборатдир:

1. Ишонини ва ишонмаслик илқирози (ҳаётнинг биринчи йили давомида).

2. Автономия ва уят ҳолида ишқиланиш, шубҳаланишга қарама-қаршилик (2-3 ёшлар орасида).

3. Айбини хил қилинига қарши ташаббусни намоён бўлишини (3 дан 6 ёшгача бўлган давр).

4. Тўза қийматга эга бўлмаслик комплексига қарши меҳнатсеварликни намойи бўлиши (7-12 ёшгача).

5. Индивидуал комформизмга қарши, шахсий ўз-ўзини англаши (12-18 ёшгача).

6. Шахсий психологик яққаланишга қарши муомалалик (20 ёшгача).

7. Ўз-ўзини ўйлашга қарши ёки келажак авлод ҳақида қайғурини, гомхўрлик қилиши (30 дан 60 ёшгача).

8. Қайғурини қарши кечирилган умрдан қониқини (60 дан катта).

Э.Эриксонни концепциясига асосан шахсин таркиб топини бир-биридан сифат жиҳатидан фарқли даврларин босиб ўтин билан боғлиқ бўлиб, буида инсонни ички дунёси билан уш борлиққа бўлган муносабати тудан ўзгаради.

Э.Эриксон ўз концепциясида шахс ривожланишида икки бир-бирига қарама-қарши : нормал ва аномал турларини тасвирлайди. Қуйида Э.Эриксонини инсонни шахс сифатида шаклланиши концепцияси схемаси келтирилади.

1 – Таблица

Э.Эриксон бўйича шахс ривожланиши босқичлари

№	Ривожланиши босқичи	Ривожланишининг нормал чизиғи	Ривожланишининг аномал чизиғи
1.	Илк гўдақлик (туғилгандан 1 ёшгача)	Одамларга шонч, ўзаро муҳаббат, боғланиш, ота-онани тан олши, мулоқатда бола эҳтиёжларини қондириш	Овани болага нисбатан ёмон муносабати натижасида инсонларга шончсизлик, муҳаббатни йўқолиши, кўкрак сугидан эрта чиқиб кетиши, ёлғизланиши.
2.	Кечки гўдақлик (1 ёшдан 3 ёшгача)	Мустақиллик, ўзини шонч. Бола ўзини мустақил, алоҳида шахс сифатида қарайди, лекин ҳали ота-онасига боғлиқ	Ўзида иккиланиши, уят хиссини хис қилиши, ўз қобилиятларидан шубҳаланади, ҳаётга мосланмаганини хис қилади.
3.	Илк болалик (3 ёшдан 5 ёшгача)	Қизиқувчанлик ва фаоллик, катталарга тақлид қилиш, фаол ҳаёт, ролли хатти-ҳаракат	Инсонларга нисбатан бифарқлик, ташаббусни сусайиши, бошқа болаларга нисбатан ҳасад, беқарор-

			лик, роллий-жинсий хатти-харакатин сусайшин
4.	Үрга болалик (5 ёндан 11 ёнгача)	Меҳнатсезарлик, бурч хисси ва муваффақиятга эришинга иштилин, биллим ва коммуникатив қобилиятларин ривожланишин. Реал вазифаларин бажаринин. Мақсадга йўналтирилган ўйин, предметин харакатлар, тез ўзлаштиринин	Шахсий камчиликларин хис қилин, пассив меҳнат вазифаларидан қочин, комформлик, қулларга хос хатти-харакатлар
5.	Жисмоний етилиш, ва ўсиришлик (11 ёндан 20 ёнгача)	Ҳаётий ўз-ўзинин англаш, келажакка режалар тузин, қандай бўлин? Ким бўлин? каби саволларга фаол жавоб қилдин. Ўқин. Жинсий етилиш. Дунёқарашин шаклланишин. Турухда сардорликка иштилин	Ролларда икисиланиш, келажак ҳақида фикрларин арилишинин. Ўз-ўзинин тунутириб олган харакат. Меҳнат фаоллигинин сусайшин. Жинсий ролли хатти-харакатларда тунуномчилик, дунёқараш ва аҳлюқий нормаларда тунуномчилик
6.	Эрга етуклик (20 ёндан 45 ёнгача)	Одамларга яқинлик. Одамларга иштилин, ўзин одамларга бағишлан хисси, хошин. Болаларин туғилишин ва уларин тарбиялаш. Сивги ва иш, шахсий ҳаётидан қониқинин	Одамлардан қочин, айниқса яқинларидан. Характерда қийинчиликлар, тунунарепиз муносабатлар, психик ўзгаришлар, буида ташқи босимин хис қилин
7.	Үрга етуклик (40 ёндан 60 ёнгача)	Ижодкорлик естида ижодий ишлаш, атрофдагиларин ижодкорликка ундан. Етук, тўла ва рангбаранг ҳаёт. Оилавий ҳаётидан қониқин. Янги авлодин тарбиялаш ва ўқитин.	Худбинлик ва ўз-ўзига элтиборин қаратин, шинида бесамарлик, эрга шивалидлик, ўзи ҳақида қайғуринин йўқолишин

8.	Кечки етуклик (60 ёшдан юқори)	Ўтган умр ҳақида ўйлан. Ўтган умрини қандай ўтган бўлса шундайлигича қабул қилин. Ўзидан ва ўтган умрдан қониқсин. Ўлимга тик қаран ва ундан қўрқмаслик.	Умрин бекорга ўтказганидан қайғурини. Вақтин тез ўтаётганидан, ўзидан, бошқалардан қониқмаслик, умрин бошқатдан яшанга хошин. Бу ҳаётда ҳамма нарса бетартиб эканлигидан ҳафа бўлини. Ўлимдан қўрқини.
----	--------------------------------	--	--

Шахе ривожланишида америкалик психолог Э.Фроммининг ҳам ўз қарани мавжуд бўлиб, унингча шахе ривожланиши – бу ҳар бир инсонда мавжуд ажойиб имкониятларини тан олинини ва ҳаётга тadbиқ этишинидир. Шахе эркин, юқоридан татбиқсиз ривожланиши лозим. Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек «... ҳар лаҳзада серкага эҳтиёж сезиб эмас, аксинча ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз маъсулияти билан, оғил ҳаракат қилган инсонгина озод ва ҳур фикрини инсон бўлиб яшайди.»

ШАХСНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Барча шахсга таалуқли назарияларнинг асосида шахе инжтимоий-психологик феномен сифатида тан олинади ва у барқарор ривожланувчи хусусиятларга эгадир. Шахснинг барқарорлиги унинг ҳаракатларини кетма-кетлиги ва ҳулиқ-атворини қонунийта асосланган характерини белгилаб беради. Энг барқарор хусусиятга туъма анотомо-физиологик лаёқатлар, нерв тузилмасининг хусусиятлари киреди. Уларга темперамент, эмоционал реактивлик, экстрверсия-интроверсия ва бошқа хусусиятлар кирини мумкин. Инсонини шахе сифатидаги барқарорлиги ҳақида гапирадиган бўлсак, зарурийат юзага келганда шахсни вазифага мослашувчанлиги ҳам жуда зарур хусусиятдир. Айниқса, бу жамиятда кескин ўзгаришлар юз бераётганда қарани, қадриятларини давр талабига асосан ўзгартира олин, ўзинга хос шахснинг инжобий хусусиятидир. Агар инсон кечагидан кўра бутун бошқачароқ бўлса демек у ривожланаилти. Республикамизда амалга оширилаётган таълим жараёнидаги ислоҳатлар инсонини ҳаётда ўз ўрнини тошини тездаштиришга қаратиландир.

Шахе ривожланиши ва шаклланишида ўзинга хос сифатлар мавжуд бўлиб уларга инзоҳлар бериб кетамиз. Экстрверсия – инсон оғил ва диққатини атрофга, ташқарига асосан ўзи атрофида бўлаётган нарсаларга

қаратилганлидир. Экстроверсия интроверсияга қарама-қарши бўлиб, интроверсия – бу оғи ва инсон қилиқлиларини ўзига ўз ички дунёсига қаратилганлидир. Шахснинг намоёни бўлишида йўриқ, кўрсатманинг роли катта бўлиб, бунда шахсни маълум хатти-ҳаракатлар ва **конкрет стимуллар реакциясига** тайёрлиги назарда тутиллади.

Йўриқ, кўрсатмаларининг турли турлари мавжуд – булар перцептив йўлланма (стимулга жавоб беришга тайёргарлик), вазифани ечишга қаратилган йўлланма, функционал йўлланма, мускул-най йўлланмамаасидир.

Ишонч – инсонни бирор бир нарсага маълум аргумент ва фактларсиз қатъийтидир.

Рефлексия – шахс оғини ўзига қарата олиши лаёқатиидир.

Адаптивлик – адаптацияни енгилантиришига қаратилган, организмни мослашувчанлиги. Бу термин адаптив худқ-атвор ибораси билан қўлланилишини нормал ҳол сифатида қабул қилинади.

Ишонувчанлик – ҳолат бўлиб, тез қабул қилувчанлик, таъсирга килиши берувчанлиги ва уни психологияси ва худқ-атворида маълум ўзгаришларни юз беришига сабаб бўлади.

Комформлилик – шахсний фикр, муносабат фикр ва хатти-ҳаракатга ташқи таъсирни киритиш тенденцияси бўлиб, бу тушунчадан фойдаланилишининг уч модели мавжуд:

А) худқ-атворда. Масалан: «гуруҳга қўшиланишда, кўичиликка ўхшаб ҳаракат қилишга иштилиш;

Б) муносабатда, ташқаридан тадқиқ ўтказилганда, ўзгаларнинг босими ёки таъсирни натижаси билан боғлиқ бўлган муносабат;

В) шахс хусусияти сифатида.

Кўришиб турибдики комформлилик – бу бошқалар фикрини ташқари ҳолатда қабул қилиб, ичқари ҳолатда ўз фикрини тўғрилигидаи қайтмасликидир.

Ўз-ўзига баҳо бериш – психологияда ўз шахсний психологик хусусиятлари ва фазилатлари, ютуқ ва камчиликлари, шунингдек муваффақият ва муваффақиятсизликларини баҳолаш тушунилиди. Ўз-ўзига баҳо бериш адекват, юқори ва паст бўлиши мумкин. Буни шартли равишда:

$C = n$ (адекват)

$C > n$ (юқори)

$C < n$ (паст)

Бунда - C – ўз-ўзига баҳо бериш, n – имқоният.

Шахсда алоҳида эътиборга фрустрация хусусияти ҳам лойиқ.

Фрустрация – шахсний ўз муваффақиятсизлигини чуқур эмоционал хис қилиши бўлиб, у иложданлик, умидсизлик билан намоёни бўлади.

Фрустрация – шахсни агрессив ёки анатик ҳуқ-атвори сифатида кечади. Шу билан бирга шахсда толерантлик каби ҳусусият ҳам учрайди. Бу шахсни у ёки бу факторга берафқлиги ёки муносабатининг мавжуд эмаслигидир. У уч турда намоён бўлади – муваффақитсизлик, фикрловчи муносабат, ички беҳаловатлик ва осойишталик.

Шахснинг ижтимоийлашуви

Ижтимоийлашув жараёни бўлиб, у асосида индивид билим олади, қадрият орттиради, ижтимоий малака ва сезгирлигини ҳамда мослашувчанлигини намоён қилади. Ижтимоийлашув остида бола томондан ижтимоий таърибани орттириши, унинг ақлий, психик ва шахсий ривожланиши, таълим-тарбия остида шаклланиши, ижтимоий-ахлоқий қадриятларини ўзлаштириши, ҳуқ-атвор норма ва қоидаларини, дунёқарани ва эътиқодни таркиб тоғтириши назарда тутилди.

Ўз ўзини аниқлаш ҳақида таърибданган бўлсак, шахс ўз ҳаётини йўлини, қадриятларини, ахлоқий нормаларини, касб ва ҳаёт тарзини мустақил аниқлаш имкониятига ҳам эга.

Шахс ўзининг психологик ҳолатини бошқарини, ўз имкониятларини оширини, ўз фазилатларга баҳо бериши, имкониятига эга.

Ўз-ўзини бошқарини – шахсни ўз психологик ва физиологик ҳолати, ҳуқ-атворини бошқаринидан иборатдир.

Ўз-ўзини актуаллаштириши – шахсни максимал ривожланиши учун лаёқат ва қобилиятларини амалда қўлланидир. Бу шахсни доимий малака оширини ва ўз устида ишланидир. А. Маслоунинг назариясига асосан шахсни ўз-ўзини актуаллашнинг ривожланишининг энг юқори чўққисидир, унда шахс потенциални тўла намоён бўлади. Бу А. Маслоунинг шахс эҳтиёжлари иерархиясида ўз акенини тоғган.

Инсон эҳтиёжлари иерархияси (зиһноияси). (А. Маслоу бўйича)

Шахнинг жамоадаги ўрни

Гуруҳ деталда психологияда инсонлар йиғилдиши тушунилиб, улар маълум умумийлик ёки умумий сифатлар асосида бирилашадилар. Гуруҳда шахс маълум бир ўрнини эгаллайди. Инсоннинг ўзгалар кўзи ўнгидagi гуруҳ ички муносабатларида турган ўрни шахс статуси дейилади. Инсонларни гуруҳда мавжуд бўлиши ижтимоий-психологик ҳодиса бўлиб, бунда шахсларни бир-бири билан ҳамкорлик қилиши, ниячи ва шахсни бир-бирини қўллаб қувватлаши, психологик мослашувчанликдир. Гуруҳий фаолиятда психологик иқлимнинг аҳамияти катта. Ҳар қандай гуруҳни одатда сардор бошқаради.

Сардор — бу гуруҳнинг шундай аъзосиди, унинг обрўси ва имкониятларини гуруҳ аъзолари сўзсиз қабул қиладилар ва бажарадилар.

Аmmo, гуруҳда келишимовчиликлар ҳам юз бериб туриши мумкин. Шахслараро келишимовчилик бу кишилар орасида қийин ечимга эри бўлган, бир-бирга мос туямаслиги туфайли юзага келган муносабатдир.

Шахсни шакллантирувчи омиллар:

А) Ҳаётнинг шарт-шароити билан ўзаро муносабат (маданий, моддий ва ижтимоий)

Б) Ёш авлода ижтимоий — тарихий тажрибаларни ўтказиш, инсон онги ва ҳуш-атворига уш ҳаёт ва меҳнатга тайёргарлигини ривожлантириши учун керакли шарт-шароитларни таъминловчи тушунича, принципи ва қадриятларни сингдиришдан иборат бўлган тарбия.

В) Шарт-шароитни ўзгартириши билан шахс ҳам ўзгаради. (ривожланиши юзга келади.)

Г) Ўз-ўзини тарбиялаши — онгли фаолият бўлиб, инсонни шахс сифатида тўла намоён бўлишини таъминлайди. (ўз-ўзини бошқариш, ўз-ўзини назорат қилиши, ўз-ўзини таҳлил қилиши).

Шахсни ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар:

А) Фаолиятда ўзгарувчи эҳтиёжлар орасида қарама-қаршиликлар ва уларни қондириш;

Б). Фаолиятдаги фаоллик натижасида қондириладиган эҳтиёжлар асосида янги эҳтиёжларни юзага келиши.

Қарама-қаршиликларни синги маҳсус усуллар, йўллар, ҳаракатлар, билим ва малакалар асосида, таълим жараёнида амалга оширилади.

Шахс шаклланишида статикчи ўрни — тарбияга ажратилади. Тарбия шахс ривожланишини ташкил этади, йўнайтиради ва жамият талабларига мослантирилади. Демокрит айтганидек: «Инсонни инсон қилиб етиштирувчи нарсас тарбиядир». Бугунги кунда бизнинг вазифамиз Президентимиз

Н.А.Каримов айтганларидек: «Билимга чанқоқ, истеъдодли ёшларин тониб уларни Ватанга фидоий инсонлар қилиб тарбияландир.»

Қайтариш учун саволлар

1. Шахе тушунчасига тушунтириш беринг.
2. Шахе тизмидаги биологик ва ижтимоий томонларин бир-бирига боғловчи ва муносабатларининг тушунтириш.
3. Шахсининг индивидуал ривожланишига таъсир этувчи шартларин айттиш.
4. “Индивид”, “Шахе”, “Индивидуаллик” тушунчаларин бир-бирига боғловчи қарама-қарши эмаслигининг тушунтириш.
5. Шахе фаоллигининг асосий омилни нима?
6. Инсон эҳтиёжларининг бонидарин аҳамияти ҳақида нима дейсиз?
7. Ишонувчанлик ва ўз-ўзини ишонтиришнинг кучи нимада?
8. Шахе конформлиги деганда нима тушунасиз?
9. Шахе шаклланишида ижтимоийланишнинг роли нимадан иборат?
10. “Ўз-ўзинга баҳо бериш” тушунчасининг изоҳланг.
11. Шахсининг фрустрацион ҳолати - бу нима?
12. Шахсининг барқарорлик ва беқарорлик хусусиятларининг аҳамиятининг тушунтириш.
13. Э.Эриксон назариясининг желанг ва уни характерлаб беринг.

VIII БОБ “Диққат”

РЕЖА:

1. Диққат ҳақида тушунча.
2. Диққатнинг физиологик асослари.
3. Диққат ҳақида психологик назариялари.
4. Диққатнинг хусусиятлари.
5. Диққатнинг турлари.

Психологияда диққатдаё одатий, шу билан бирга мураккаб ва драматик тақдирга эга бўлган тушунчани топиш қийин. Психология тарихида “юқориларга кўтарилиб, ер билан тенглашган, унинг мазмунига кескин ўзгаришлар киритилган, диққат тушунчаси гоҳ психологиянинг марказидан ўрни эгалларди, гоҳ психологиядан бутунлай олиб ташланган.

Хўш диққат ўзи нима?

Диққат — бу инсон онгини маълум бир вақтда, бир объектда тўнлангани ва йўналтирилишидир. Зарур информацияни танлангани, танланган дастур асосида хатти-ҳаракатларни таъминлашгани ва уларни назорат қилишгани диққатдир.

Билим жараёنларидан фарқли ўлароқ диққат маълум мазмунга эга эмас. У шу жараёнларда, улардан ажралмаган ҳолда, уларнинг динамикасини ва ривожланишини характерлаган ҳолда мавжуд бўлади. Диққат доимо инсоннинг амалий фаолиятига киритилган бўлиб, уларни муваффақиятини таъминлайди, ўқини фаолияти ҳам ўқувчиларнинг диққатсиз самарали бўлиши мумкин эмас.

Одатда диққатни жалб қилувчи уч гуруҳ омилларга ажратили мумкин.

Биринчи гуруҳ — қўзғатувчи характерди билан боғлиқ. Бунда қўзғатувчи кучли, янги, айтиқча асосида йўналиши берувчи рефлекс (“Бу нима экан”) ётиши лозим.

Иккинчи гуруҳ — қўзғатувчи ҳамда инсон эҳтиёжини ўзаро муносабати олинади (бунда сабаблар ташқи омилга эмас, балки субъект эҳтиёжи, қизиқишларига боғлиқ).

Учинчи гуруҳ — диққатни жалб қилиш билан боғлиқ сабаблар билан характерланади. Бунда диққат инсон фаолиятига, мақсадга қаратилади. Шундай қилиб, диққат фаолият тизимини ташкил қилиб, унинг кечини ва жараёнини назорат қилади.

Маълум миқдорда диққат фаолиятининг муваффақияти ва муваффақиятсизлигини таъминлайди. Инсининг муваффақиятли яқунлашини

диққат ҳолатини тўхтатади. Ва аксинча, йиқилмаган фаолият диққатнинг давомийлигига асос солади.

Диққатнинг физиологик асослари

Иуда узоқ муддат давомда психолог ва физиологлар диққатнинг пайдо бўлиши ва кечини жараёни сабабларини тунуштиришга ҳаракат қилганлар. Аммо, лекин улар шунчаки тунуштирувчи характерга эга бўлиб, диққатнинг физиологик асослари унда ёритилмаган.

Умумий тунуштирувчи характерга эга бўлган И.П.Павловнинг диққат ҳақидаги тунушчасида берилиб, унингча диққат бу қўзғаланишнинг "оптималь" (юқори) маркази бўлиб, у бош миёда образли қилиб айтганда "ёруғ доғ" сифатида қўзғалиб юради. Ушбу юз диққат тунушчасини ва унинг физиологик асосларини тунуштириб берди.

Диққатнинг физиологик механизминини ёритилишига рус физиолог А.А.Ухтомский катта ҳисса қўнган бўлиб, унинг тунушчасига асосан қўзғаланиш нерв тизими бўйича ютеклик бўлишиб, ҳар қандай фаолият нерв тизимида қўзғаланишнинг оптималь марказини ярата олади ва у доминанта (ҳукмрон қилини) эга бўлади. Ушбу доминанта бошқаларга ҳукмрон бўлиши билан бирга, бошқа қўзғалувчилар таъсирида кучайиши ҳам мумкин.

Ушбу қобилиятини қўшимча рефлекслар сусайтириши мумкин бўлиб, бу А.А.Ухтомский томонидан доминантани диққатнинг физиологик асоси сифатида баҳолаган. Лекин бунинг ўзи етарли эмас эди. Энди диққатнинг нейробиологик асосларини тонинг лозим эди. Бу иш нейробиологларимиз томонидан XXаsrнинг 60- йилларидан бошлаб илгари сурилгандир.

Замонавий нейробиологларнинг тадқиқотларидан шу нарса аниқландики, диққат учун зарур бўлган исхик жараёнлар миё қобилининг уйғонлигида юзига келади ва у қўзғалувчанлигининг оптималь даражасини татминлайди

Диққатнинг физиологик асосларини аниқлашда электрофизиологик кўрсаткичларининг ролни муҳим. Булар:

- а) биохимик характердаги ҳаракат (кислород алмашилувининг кучайиши);
- б) юрак фаолиятидаги ўзгаришлар;
- в) мускул тонусининг ўзгариши, масалан, бўйин мускулларининг тонуси ўзгариши;
- г) Тери-гальваник рефлекс - терининг электроҳаракатининг кучайиши;

д) хис-туйғунинг фаолиятининг;

ЭЭГ (электроэнцефалография - мишнинг биоэлектрик фаолиятининг текширили) үйкү ҳолати тән үйкүчликке ўтинда қуйидаги ўзгаришлар кузатилади:

1. Үйкү ҳолати — Дельта ритм - секундига 1-4 тебрашиш;
2. Эмоция ҳолати — Тета-ритм - 4-8 тебрашиш;
3. Деярэн тинчлик ҳолати — Альфа-ритм - 8-14 тебрашиш;
4. Фаолият ҳолати — Бета-ритм - 14-35 тебрашиш;
5. Нормал бўлмаган кучли қўзғалиш ҳолати — Гамма-ритм - 35-55 тебрашиш;

Н.К.Анохининг фикрича, мишнинг ретикуляр формациясида нерв каттакчаларини йиғилиши бир неча тизимнинг комплексини намойи қилиб, улардан бири йўнаштирувчи рефлексининг фаолиятини таъминлайди, иккинчиси - ҳимоялайди, учинчиси - озиқлантирувчи рефлексга таъсир этади.

Диққатнинг контрол функцияси қайтар афферентация таълимда (Н.К.Анохин) ўзининг физиологик асосини намойи қилади.

Миша субъект фаолияти натижасида келувчи импульслар хатти-ҳаракатдаги камчиликларини тўғирланга имкон беради. Бу сигналлар инсонни кейинги фаолиятга ундайди.

Диққат ҳақида психологик назариялари

Энг таниш назариялардан бири Француз психологи Т.Рибо (1839-1916) назариясидир. Унинг фикрича диққат кучайган ёки сусайганига қарамай доимо эмоциялар билан боғлиқдир. Т.Рибо хис-туйғу ва ихтиёрий диққатни бир-бирига бениҳоя боғлиқлигини таъкидлайди. Ихтиёрсиз диққат эса аффектив ҳолатларга боғланади.

Т.Рибонинг таъкидланмиша диққат эмоционал ҳолатгагина эмас, балки организмнинг жисмоний ва физиологик ҳолатига ҳам боғлиқдир. Шунинг учун ушбу назарияни психофизиологик назария ҳам деб аташ мумкин. Йўланмалар назариясига грузин психологи Д.Н.Узнадзе (1887-1950) асос солган бўлиб, у диққатга йўланма берини инсонда ўз диққатини бошқарини имконини беради деб ҳисоблайди. Ва инҳоят, рус психологи Н.Я.Гальперин (1902-1988) назариясида тўхталамиз. Ушбу назариянинг асосларига қуйидагилар киради:

1. Диққат йўнаштирувчи - тадқиқот фаолиятининг бир ҳолатидир. У психик хатти-ҳаракатини намойи қилиб, у ўз ўрнида мазмунга йўнаштирилади.

2. ʻЭз функциясида диққат ушбу мазмуни назорат қилади. Инсонин ҳар бир ҳаракатида йўналтирувчи, бажарувчи ва назорат қисми мажсуд.

3. Бошда хатти ҳаракатлардан фарқли ўлароқ диққат алоҳида натижага эга эмас.

4. Диққат мустақил жараёни сифатида хатти ҳаракат ақлий ва қизиқарганда амалга оширилади.

5. Диққатда мезон, мўлакал, намуна асосида назорат амалга оширилади.

6. Иштиёрли диққат бу олдиндан тузилган режа, намуна асосида амалга оширилади.

7. Янги иштиёрли диққат юзага келиши учун одамга фаоллият билан бирга унинг боринин, натижасин, мақсадни амалга ошириши инлари тавсия этилиши лозим.

8. Барча диққат жараёнилари назорат функциясини бажариб, иштиёрли ва иштиёрсиз диққатда ҳам янги "ақлий хатти ҳаракатлар амалга оширилади"¹

Диққатнинг хусусиятлари

Диққат турли одамларда, бир одамда турли вақтда, турли вазият, турли хусусиятлар ва шу билан бирга психик жараёنларин кечини билан турлича бўлади. Диққатни характерлаб ушн турли хусусиятларинин ажратадилар: концентрацияси интенсивлиги, тақсимланлиги, ҳажми, барқарорлиги, давомийлиги ва кўчинидир.

Диққатнинг зарур хусусиятларинин куйидаги таблицида кўрини мумкин.

Диққатнинг хусусиятлари

Кучи		Кенглиги		Динамикаси	
Концент-рацияси	Интенсив-лиги	Ҳажми	Тақсим-ланлиги	Барқа-роқлиги	Давомий-лиги

Таблицадан кўриниб турибдики, диққатнинг кучини концентрация ва интенсивлик белгилар экан.

Концентрация (жамлагичлик, тўпланганлик) - диққат донмо аниқ объектта тўланади (Масалан, қизиқарли китобни ўқини жараёни). Диққатнинг юқори даражадаги концентрацияси ўрганлаётган объектни чуқур ўрганлигинини таъминлайди.

¹ Гальперин П. "К проблеме внимания". Хрестоматия по вниманию, - М.: 1976, 221-224 стр.

Фаолиятнинг ҳар-хил турларида диққат хилма-хил интенсивликда (кучликда) кечади. Диққатнинг интенсивлиги турли вазиятда бир нисоода турлича кечади (масалан, талабани предметга имтиҳонлардан олдин ва кейинги диққати).

Диққатнинг кенглиги унинг ҳажми ва тақсимланишига боғлиқдир.

Диққатнинг ҳажмини бир вақтнинг ўзида диққат марказида бўлиши мумкин бўлган объектлар сони билан характерланади. Унга асосан парсаларни тез ва чуқур тушуниши мумкин. Диққатнинг ҳажмини тахистоскоп (тахис - тез, скопс - кўрайман) асбобида ўлчанади. У 5±2 яъни 3 дан 7 та объектгача ўзига жамланганга эга.

Диққатнинг ҳажмини ўлчан бўйича ўтказилган тадқиқотларда қуйидаги натижалар намойиш бўлган.

Тахистоскоп орқали 30 та синалувчига 20 та ажралган ҳарфлар кўрсатилгани (1-сери) бу ҳарфлар:

КЖР	БҒ	ВЦД	НАН	ЕЛХ	ПЦМ	ЗУТ
-----	----	-----	-----	-----	-----	-----

Тадқиқотда иштирок қилувчилар 151 ҳарфни қайтаринган, яъни 30 та киши ўртача 5 тадан ҳарф айтган.

Диққат ҳажми қабул қилинаётган предметни маълум тизимда идрок қилишига қараб ортади.

2 серияда 20 та ҳарфдан иборат сўзлар тавсия этилади:

БОБ	ОТ	ТОҒ	БОҒ	АҚИ	СОҢ	СҶМ
-----	----	-----	-----	-----	-----	-----

Тадқиқот қилинувчилар 305 ҳарфни қайтардилар, яъни 30 тадқиқ қилинувчига ўртача 10,2 та ҳарф тўғри келади. Бу биринчи натижадаен икки баробар ортиндир.

3 серияда учта сўздан иборат гап берилади. Бунда 20 ҳарф иштирок этади.

ЎЗБЕКИСТОН – ВУОК ДАВЛАТ

28 та тадқиқ қилинувчи барча ҳарфларни қайтардилар, яъни 560 та ҳарфни, фақат иккита тадқиқ қилинувчиси 32 та ҳарфни қайтарадилар.

ЎЗБЕКИСТОН –ДАВЛАТ

Шундай қилиб, 3-серияда 20 та ҳарфдан 19.7 тасв тўғри қайтарилди.

Диққатнинг тақсимланиши бир вақтнинг ўзida бир неча объект, фаолият тури ва хатти-ҳаракатни диққат марказида ушлаб туришидир. Бундай тақсимланиш бир хатти-ҳаракат аниқлашган, қолганлари эса автоматлашган усулда бажарилади.

Диққатнинг динамикаси унинг барқарорлиги, ўзгариши ва кўчишида намоён бўлади.

Диққатнинг барқарорлиги диққатни узоқ муддатда сақлашда туришида намоён бўлади. Барқарорлик нинга пўналаганлик жараёнида объект ва хатти-ҳаракат характериин ўзгаришида кўринади. Масалан, ишпо ёни жараёнида диққат ўқини асосий мазмуниин баён этини, қитталарининг қайтариллини билан бир қаторда барча хатти-ҳаракатлар иншонин мунаффақиятэн иқулланга қаратилгандир.

Диққатнинг тебраниши - доимий кученлашни жараёнидан кейинги пайтида кучайишидир. Масалан, бирор бир нарсани такрорлаш жараёнида жуда яқини таниш материалда ҳам қандайдир яшиликлар юзага келади. Шунинг учун бир маротаба ўқини билан чегараланини керак эмас.

Диққатнинг кўчилиши - фаолият мақсадини ўзгаришига қараб диққатни бир объектдан иккинчи объектка ўтишидир. Масалан, дарс жараёнида ўқувчи диққатини доимо бир саволдан иккинчи саволга кўчилишига тўғри келади. Диққатни кўчилиш теклини диққатини тўйланганлигига, дарсга бўлган қизиқишига, ўқувчи учун уни муҳимлигига боғлиқ.

Тарихда Юлий Цезар бир вақтнинг ўзida ҳам ўқини, ҳам гапирини, ҳам эшитини, ҳам фикрлаш қобилиятига эга эканлиги ҳақида маълумотлар бор. Эҳтимол бу ҳолат Цезар диққатининг кўчилиш хусусияти жуда яқини ривожланганлигидадир.

Диққатининг индивидуал хусусиятлари билан ўқитувчи доимо дуч келади. Дарс жараёнида ўқитувчи ўқувчиларининг диққатини тарқоқлигига алоҳида эътибор берини лозим. Диққатининг тарқоқлиги - диққатни тўйлай олмаслигидир. Диққатининг тарқоқлиги ҳақида бир ишни қилини жараёнида кишини бошқа нарсани кўрмаслиги, эшитмаслиги, ҳасан кўпроқ бошқа нарсаларда бўлишидир.

ДИҚҚАТ ТУРЛАРИ

Психологияда диққатининг уч тури мавжуд: ихтиёрсиз, ихтиёрлий ва ихтиёрлийдан сўнгги диққат турлари.

Ихтиёрсиз диққат - продага зўр бермаслик, ошган мақсадни кўзламагани ҳолда юзага келади. Кўп ҳолда янги, рангдор, ёрқин, ҳажми, ҳаракатлангани, эмоционалигида қарама-қарши фарқ бўлган нарсалар ихтиёрсиз диққатни юзага келтиради. Ихтиёрсиз диққат янгиликнинг юзага келтирувчи бошланғич рефлексидир, унинг асосида доминантани қўзғатувчи жараён ётади.

Ихтиёрсиз диққатни юзага келтиришга реклама, мода психологиясен, тарғибот психологиясен ва таълимда кўрсатмаллик қаратилгандир.

Ихтиёрний диққат - мақсад ва продага зўр беришга асослангандир. Ихтиёрний диққатда бирор-бир объектта диққат ошги равишда йўналтирилади, субъект томонидан бошқарилади, ammo бундай диққат жараёнида продага зўр берилади ва кўп энергияни талаб этади.

Ихтиёрний диққат жараёни қанча давом этгани мумкин? Бундай саволга жавоб Ўзбекистон психологи М.Х.Раҳманова тадқиқотларида берилган бўлиб, кичик мактаб ёшида болаларда ихтиёрний диққат 10 минутга, талабалик даврида 20-22 минутгача давом этади. Бундан сўнг чарчан, толиқни юзага келади.

Шунинг учун ушбу чарчан, толиқнишнн камайтириши, йўқотниш усулини топиш эҳтиёжи юзага келади. Рус психологи Н.Ф.Добринин ихтиёрний диққатдан сўнгги диққат конценциясенни тавсия этади. У ҳам бирор бир мақсад асосида юзага келади, лекин продага зўр берилмайди. У фаолият билан ўта қизиқиб кетни натижасида юзага келади.

Ихтиёрнидан сўнгги диққатда муваффақиятли фаолият учун диққатнинг ниҳоятда тўпланганлиги билан характерланади ва у ўқув фаолиятида муҳимдир.

Диққат турларининг қиссий характеристикасен қуйидаги жадвалда келтирилган.

Диққат турлари ва уларни қиссий характеристикасен

<i>Диққат тури</i>	<i>Найдо бўлиш шартлари</i>	<i>Асосий характеристикасен</i>	<i>Асослари</i>
Ихтиёрний	вазифани қабул қилини	Вазифага асосан йўналганлик, продавий зўр бериш, узоқ муддатли диққатнинг тўпланганлиги таъминтиради.	Иккинчи сигнал системасини етакчи ўрни
Ихтиёрнидан	қизиқниш	Мақсадга йўналганлик	Фаолият

сўнги диққат	билан юзага келган фаолиятга “кириш”	сақлаб қолинади, толқини бўлмайди, қизиқини ортади.	жараёнига бўлган қизиқини доминантасидир.
Ихтиёрсиз диққат	кучли қўзғатувчи асосида юзага келади.	Бейхитёрлик, енгиллик, бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга тез ўтилади.	Шахсни қизиқинини намоён қилувчи ёки характерловчи доминанта.

Диққатни барқарорлиги ва интенсивлигининг шартлари нимадан иборат?

Қисқача ушбу шартларни қайд этамиз:

1. Nerv тизимининг ҳолати;
2. Объектнинг мазмуни;
3. Фаолият мазмуни;
4. Ушбу фаолият амалга ошириладиган шароит;
5. Хис-туйғунинг намоён бўлиши;
6. Иродага зўр бериш;
7. Шарт-шароит;
8. Қизиқини.

Диққатнинг ilk даврида ривожланиш жараёнини А.Н.Леонтьев таъкидлашига кўра қуйидагича тасаввур этиш мумкин: бола улғайган сари диққати ортади, лекин ташқи диққатни намоён бўлиши ичкига шибатаи тездир.

Бола диққатининг ривожланиши босқичлари:

1. Ҳаётнинг биринчи ҳафталари ва ойлари. Ихтиёрсиз диққатнинг туъма, объектив йўналтирувчи рефлексе сифатида намоён бўлиши.
2. Ҳаёти биринчи йилнинг охири. Йўналтирувчи - тадқиқот фаолиятининг юзага келиши муносабати билан ихтиёрли диққатни найдо бўлишига замин яратилади.
3. Ҳаётнинг иккинчи йилини боши. Катталарнинг нутқий йўлланмаларига асосан ихтиёрли диққатнинг юзага келиши.
4. Ҳаётнинг иккинчи-учинчи йили. Ихтиёрли диққатнинг бошланғич ҳолатини етарли даражада ривожланиши.
5. Тўрт ярим - беш ёш. Катталарнинг мураккаб йўлланмасига асосан диққатни йўналтириш қобилиятини юзага келиши.

6. Бени - олти ёни. Ўз-ўзини йўнаштириш асосида ихтиёрлиқ диққатини олдин турини намойиш бўлиши.

7. Мақсад ёни. Ихтиёрлиқ диққатининг ривожланиши ўзга ироданинг жамланishi.

Фаолиятнинг маҳдум турларида диққатининг ривожланиши шахсининг эътиборлиқ каби хусусиятини шакллантиради. Зеро, И.П.Павлов Санкт-Петербургда яқинидаги Колтушдаги лаборатория биноси қурилишида «Қузатувчанлиқ, қузатувчанлиқ ва яна қузатувчанлиқ» деган фикрни ёзиб қўйган.

Қайтариш учун саволлар

1. Диққат тушунчасини П.Я.Гальперин гипотезага асосланиб тушунтиринг.

2. Диққатнинг психик фаолиятидаги роли ва ўрни нимадан иборат?

3. Диққатни юзага келтирувчи факторлар нима.

4. Диққатнинг асосий хусусиятларини тасвирлаб беринг.

5. Диққатнинг қандай турларини биласиз.

6. Ўқувчининг дарсдаги диққатсизлиги нимага боғлиқ? Уни евлиши йўллари борми?

7. Диққатнинг барқарорлиги ва кучининг шарт-шароитлари нимадан иборат?

IX боб. Сезги ва идрок

РЕЖА:

1. Сезги ҳақида тушунича.
2. Сезгилар классификацияси.
3. Сезгиларда қонуниятлар.
4. Идрок ва унинг хусусиятлари.
5. Фазони, вақтни ва хатти-ҳаракатни идрок этиши.
6. Ижтимоий перцепция.

Бизни ўраб турган ва мавжуд бўлган барча нарса ва ҳодисалар ўзига хос хусусиятларга эга. Хусусиятлар бу предметларнинг белгиларидир. Белги бу предметни бошқаларидан ажратадиган омилдир. Хусусиятлар бевосита бизнинг оғзимизда аке этиб, бунда сезги органлари кўрини, эшитиши, ҳид билши, таъм билши ва тери туюшиши роли катта. Бу энг оддий психик жараёни бўлиб, нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятлари физик жараёниларни сезги органларига бевосита таъсир этиши натижасида уларнинг хусусиятларини алоҳида- алоҳида намоён бўлиши сезги деб аталади.

Сезгини пайдо бўлиши учун нима зарур?

1) буниши учун бирор бир сезги органига таъсир этувчи предмет зарур. Сезгилар ҳаминша бизнинг сезги органларимизга : кўзимиз, қулоғимиз, теримиз ва бошқа органларимизга таъсир этиши асосида вужудга келади.

Масалан, ёрушлик, ранг, овоз, териға тегши, ҳид билши, ширин, аччиқ ва ҳ.к.

2) сезувчи аппарат зарур. Сезги органидан, (сезги органи) – респитордан иборат (у сезувчи нервнинг қисми бўлиб, у орқали қўзғални анализаторнинг периферия қисмлари орқали марказга узатилади, мия катта ярим шарлари нўстлондаги махсус қисмларда психик ҳодиса сезги юзага келади).

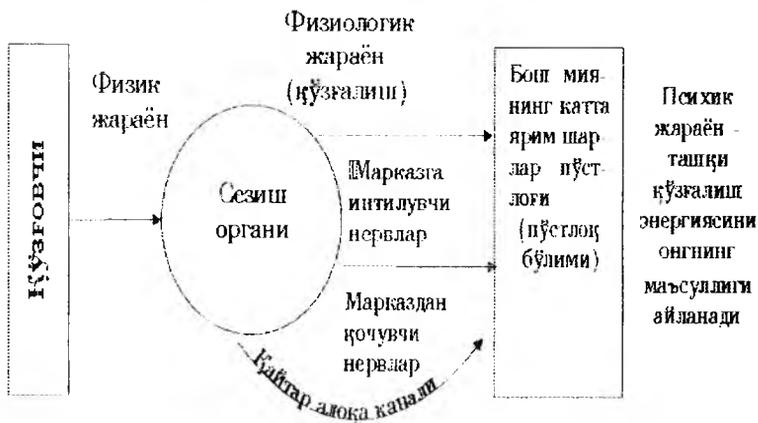
Бу уч қисм битта қабул қилувчи аппаратни ташкил этиб, И.П. Павлов буни анализатор деб атайдн.

Сезги жараёнида қуйидагиларни ажратиш лозим:

- а) қўзғовси предмет ва ҳодисаларнинг физик хусусиятлар бўлиб, улар сезги органларига таъсир этадилар.
- б) қўзғалувчанлик - қўзғовчининг таъсири (физик жараёни).
- в) қўзғалниш - қўзғовчи таъсирида юзага келадиган физиологик жараёни.
- г) сезиш - таниқаридаги таъсир асосида бош миянинг махсули сифатида юзага келадиган психик жараёнидир.

Инсон бирор бир нарсани унга таъсир этгандагина акс этади ва англайди.

Сезгининг пайдо бўлиши схемасини қуйидагиса кўрсатиш мумкин:

Сезги жараёни объектив оламни тўғри акс этинини таъминловчи ташқи қўзғатувчиларни таппан ва энергияни қайта ишловчи сенсор ҳаракатлар тизимидан иборатдир. Ресепторлар экстроресепторлар (ташқи органларда жойланган ресепторлар), интроресепторлар (ички органларда жойланган ресепторлар) ва проприоресепторларга (мускуллар ва боғловчи нафларда жойланган ресепторларга) бўлинади.

Сезгиларни ўта миқдорда қўйилиш, ҳамда ташқи олам энергиясини онгнинг ҳодисасига айланиши ҳақида аниқ фикрларни И.М.Сеченов берган. Агар инсонни уйғоқлик вақтини ўта ҳисобда 12 соат деб олинадиган бўлса ва ҳар бир фаза бўйича ўрта сонни оладиган бўлсак, масалан кўриш сезгисини 5 қисмчаларга бўлсак кўз орқали 8000 сезги, қулоқдан ундан кам эмас, мускуллар ҳаракатидан ундан ҳам кўп сезги юзага келар экан. Бир ҳафтада у 56 мингга, бир ойда 204 мингга, 1 йилда 2 миллионга яқин сезги ҳисоб бўлади.

Бу катта миқдордаги сезгилар турли сифатлар билан ассоциацияланади, идрок жараёниларида синтез бўлади, тасаввурлар юзасида муштаҳамланиб фикрларни гуруҳига умумлашган ҳолда киради.

Инсоннинг барча сезгилари қуйидаги сифатларга қараб классификацияланади:

1. Экстероцентив сезгилар – ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг сифатларини аке этади. Улар контакт ва дистант бўлади. Уларга кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш ва тери сезгилари киради.

2. Интероцентив сезгилар – ички органларнинг турли ҳолатларини аке этади (органик, оғриқ сезувчи).

3. Проприоцентив сезгилар турли ҳаракат органларининг ҳолатларини аке этади (мускул- ҳаракат, кинетик ва мунозанаат). Энди алоҳида сезги турларини кўриб чиқамиз.

Экстероцентив сезгиларга кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳид билиш ва тери сезгилари киради.

Кўриш сезгиси. Кўриш сезгисининг органи кўз. Кўз пардадан иборат: ташқи, томирлари ва тўр парда. Ташқи парда олди қисми билан муғуз пардага, томирли парда камалак пардага ўтади. Камалак пардада тешик (тўйинок, тирқин) мавжуд бўлиб - бу қорачиқдир, унда кўзнинг ички қисмига ёрулик ўтади. Қорачиқ тирқини ва камалак ортида инклямчи бўртиб чиққан тешик парда - хрусталик мавжуд. Бу ёрулиқни сиғдирувчи аппаратдир. Учинчи парда - тўр парда марказида жойланган колбачалардан (7 миллионга яқин бўлиб, улар кундузи ёрулик ва хроматик рангларни қабул қилади) ҳамда тўр парда ички қисмидаги таёқчасимон аппаратдан (123 миллион қоронғулик ва ахроматик ранглар) иборатдир. Таёқча ва колбачаларини энг кўп тўпланган жойи сариқ доғдир. Кўр доғда - перининг чиқиш жойида таёқча ва колбачалар мавжуд эмас. Тўр парда ҳамда хрусталик оралиги ойинасимон танадан иборат. Кўриш сезгисининг физик сабабчиси - ёрулик тўлиқиларидир (турли узунлик ва тебраниш частотасидаги электромагнит тўлиқилари). 380 миллимикронгача бўлган тўлиқилар - ультрасиёҳранг, 780 миллимикрондан ортиқ тўлиқилар эса - инфрақизилдир. Уларни инсон кўзи илғамайди.

Ранглар ахроматик (қора, оқ, кул ранг) ҳамда хроматик (қизил, оч қизил, сариқ, ҳаво ранг, кўк, сиёҳранг)га бўлинади.

Хроматик рангларни кўриш сезгиси қуйидаги хусусиятлар билан характерланади: а) ранг тони (тўлиқин узунлигига боғлиқ); б) ёрулиги – ушбу рангни қорадан фарқи, рангнинг қандай процентни аке этади (оқ қоғоз 85%, қора бахмал – 0,03%); в) тўйиншанлиги - ушбу рангни худди шундай ёруликка эга бўлган кул рангдан фарқи.

Кўриш сезгисининг ўзига хос ҳодисалари - ранг контрасти - бир вақтнинг ўзида ва кетма-кет; шапкўрлик - таёқча аппарати ёмон ишлаганда юзага келади; ранг кўрлиги - масалан, дальтонизм (қизил рангни ажрата олмаслик).

Кўрнин сезгисининг маркази – миЯ катта ярим шарларининг энеса бўлагидир.

Эшитиш сезгиси - овозларни сезиш (музикаий ва шовқин), органи - қулоқ. Ташқи қулоқ - қулоқ чаноғи ва эшитиш бўшлиғидан иборат. Ўрта қулоқ - учта суякчага маҳкамланган қулоқ пардаси, ички юлқа парда, ички тоғай. Ўрта қулоқнинг эшитув суякчасидан иборатдир (улар ҳаво тўқинларини қулоқ ичкарасига ўтказадн). Ўрта қулоқ оғиз бўшлиғи ва бурун билан бирлашгандир. Ички қулоқ учта бўлимдан иборатдир, бу - 3 та яримшар қаналлар. қулоқ лабирингини бошлангани ва чиганоқдан иборат. Уларнинг барчаси эндолимфа билан тўлдирилгандир. Чиганоқнинг ичида - Кортнев органи мавжуд бўлиб, у мембранали толалардан иборат.

Физик сабаб - ҳаво тўқинларининг ҳаракати бўлиб, улар овоз чиқарувчиларининг тебраниши натижасида юзага келади (16-20 дан 20-22 минг бир секундига тебраниш) 20-22 минг Герцдан юқори овозлар ултраовушлар ҳисобланса, 16-20 дан пастки - инфратовушлардир. Инсон қулоғи ултра ва инфратовушларни эшитмайди. Эшитишнинг миЯ маркази - бош миЯининг чакак қисми.

Эшитиш сезгиларининг сифати:

а) овоз баландлиги (секундига тебраниш миқдори);

б) овознинг кучи - интенсивлиги;

в) овоз теброн - махсус сифат бўлиб, у таркиби бўйича ўшимча тебранишларин частота ва интенсивлиги бўйича ажратилади. Оддий товушлар тонлар, музикаий товушлар тон ва обертошлардан иборатдир.

Хид билиш сезгиси - хидни билиш билан харктерланади. Органи бурун бўшлиғининг юқори қисми бўлиб, унда хид билиш катаклари мавжуд.

Хидлар предметлар бўйича классификацияланади - ион хиди, сирен хиди, эфир ва ҳ.к. Физик сабаби - газга ўхшаш моддаларни бурун бўшлиғига тушуши ва хид билиш рецептори катакларига таъсир этиши.

Хид билиш маркази – миЯининг энеса бўлагининг пастки қисмида жойлашган.

Таъм билиш сезгиси - аччиқ, ширин, пордон, шўрли сезини. Органи - тилининг устки қисми ва танглай.

Таъм билишнинг физик сабаби - сувда ва сўлакда эрийдиган моддалар. Таъм билишнинг маркази хид билиш марказига яқиндир.

Тери туюш сезгиси - температура, тактил сезгилари. Температурани сезиш - иесиқ ва совуқни тери орқали бевосита сезиш билан боғлиқ физик сабаби - терига боғиқа моддаларни тегини. Териди 250 мингта совуқ ҳамда 30 мингта иесиқни қабул қилувчи нуқта мавжуд. Тактил сезги - тегини ва

босими сезини. Органи - алоҳида туюш таначалари бўлиб, улар тана бўйлаб потекке жойланган. Ўрга ҳисобда танада 1 кв.см.га 25 нуқта мавжуд. Бармоқлар, тил, лабда унбу нуқталар кўпроқ.

Эстезиометр приборида тактил сезги текширилганда бармоқларда бу нуқталар 1-2 мм 2 тадан жойланганини кўрсата , белда улар 60 мм.да аниқланади. Терн сезгисининг маркази бош мия нуқтагининг энча қисмида жойланган.

Интероцентив ёки органик сезгилар деганда - оч қолни, чаққан, соғаниқ, кассаллик, чарчоқ кабиларни организмимиз ёки алоҳида органлар сезини назарда тутилади. Реценторлар - ички органларнинг деворларидир. Физик сабаби - ички органлардаги турли химик ва механик таъсирларга қўзғалувчанлик. Органик сезгилар дифференциалашмаган. Оғриқни сезинини ташқи сабаби физикавий химик жараёнлар бўлиб, улар органларни бузилиши ёки лат егинида юзага келади. Реценторлари - терининг сезги нервларининг учн, ичлимни қоплама, ҳамда ички органлардир.

Проприоцентив ёки мускул - ҳаракат сезгилар (кинестик). Ташқи сабаб мускулларининг сусайиши, тортилиши, қотиб қолниши, шунингдек, мускулларга предметларининг механик таъсири бўлади. Органлари мускуллар чайлар. Мускул - ҳаракат сезгилари координацияни талаб этувчи мураккаб ҳаракатларда катта аҳамиятга эга.

Мувозанатни сезиш - органик-вестибуляр аппарат бўлиб, у ички қулоқнинг бош қисмида жойланган бўлиб, ярим доира шаклидаги каналлар ва атолит (эндолимфада сезувчи таёқчалар) аппаратидан иборатдир.

Ташқи сабаб - тўғри ва қия тезланишлар. Вестибуляр аппарат танани бошқаришга, мускул аппаратини импульслари ва сезувчанлиги ҳақида маълумот олишга ёрдам беради.

Сезгилар қатор характеристикалар ва қонуниятларга эга.

1. Тезлик ва давомийлик. Таъсир қилувчининг реценторга таъсир қилиши ва сезини ҳосил бўлиши орасидаги вақт бир-бирига мос тушмайди: сезги таъсирдан сўнг 0,02 дан 0,01 секундга қадар ҳосил бўлади. Давомийлик таъсир этувчини таъсир этини давомийлигига боғлиқ.

Сезгининг тамом бўлиши ва таъсир этувчининг ҳаракатларини тугатилиши вақти ҳам бир-бирига мос тушмайди. Таъсир тугаши мумкин, лекин сезги давом этаверади. Бундай сезгининг давомийлиги қолдиқли сезгилар дейилади. Уларининг давомийлиги 0,05 дан 1 секундгача.

2. Сеги остонаеи. Сезгилар турли куч даражасиг эга. Сезгининг кучи таъсир этувчининг кучига боғли. Ҳар қандай таъсир ҳам сезгини юзага келтиравермайди (остона ости таъсир этувчилар). Таъсир кучи паст ва

биллилар-билнимас сезгини юзгага келиши сезгининг абсолют наст остонаси дейилади (м-н, 6 гр. шакар 1 стакан чайда илк бор ишри бўлиб туюлиши мумкин). Таъсирнинг энг юзори катталиги таъсир этинининг давом этиншига қарамай сезгининг абсолют юзори остонаси дейилади. Бундай сезгидан сўнг оғрик юзгага келади.

Анализаторнинг абсолют сезгирлиги сезгининг абсолют наст остонасига пропорционал тескари равидада характерланади. У алоҳида формула билан ўлчаанади:

$$E = \frac{1}{P}$$

бунда E - сезгирлик, P - сезгининг наст абсолют чегараси.

Таъсир кучи ўзгарини билан сезги кучи ҳам ўзгара бошлайди, лекин ҳамма ҳолларда ҳам бундай эмас. Сезги кучини аниқлаш учун эшитини сезгисини $\frac{1}{10}$ қисмини; кўринини $\frac{1}{100}$ ни; таъм билинини $\frac{1}{3}$ ни ва тери туюшини $\frac{1}{30}$ ни қўйини керак. Вебер ва Фехнерларнинг қонунига асосан сезги кучи таъсир этувчи кучига логарифмик пропорционалдир. "Сезгилар арифметик прогрессияда ўзгарган ҳолда, таъсир этини кучи геометрик прогрессияда ўзгаради".

Масалан, агар сезги кучи 1 га тенг бўлса, таъсир этувчининг кучи аса 2 бўлса, уларини ўзаро боғлиқлиги қуйидагича бўлади:

- 1 — 2 ёки 2^1
- 2 — 4 ёки 2^2
- 3 — 8 ёки 2^3
- 4 — 16 ёки 2^4
- 5 — 32 ёки 2^5

Иккинчи тахрирда бу қонун қуйидагича бўлади "Сезги таъсир этувчи кучининг логарифмига тенг". Бу қонун формуласи:

$$S = K \lg J + C$$

Бунда: "S" - сезги кучи.

"C" ва "K" - константалар.

J - таъсир этувчининг кучи .

Сезгилар учун қуйидаги хусусиятлар хос - адаптация, сенсебилизация, сенестезия.

Адаптация - сезги органларини уларга таъсир этувчи стимулларга мослашини, бунда уларни аке этилишини яхшилашини ёки ортиқча оғирликдан ҳолос этилишини назарда тутилади (қоронғулик, ёруғлик, хидга мослашини).

Сенсублизация - матиқ қилини ёки анализаторларни ўзаро таъсирини натижасида сезги органларини сезувчанлигини орттинидир (м-н, овоз таъсиринида кўриниши ўткирлашини).

Сенестезия - бир сезгига таъсир этувчи қўзғатувчи иккинчи сезгини юзага келишига сабаб бўлади. Масалан, “юмшоқ овоз”, “рангли товунлар” ва ҳ.к.

Ёрқин мисол рус композитори Скрябиннинг “Оловни бўйсундирилиши” ранг мусиқа асаридир. Сезгинини ривожланиши турмуш тарзи, шугулланган фаолият билан боғлиқ ҳолда ҳам бўлиши мумкин (масалан, текстил комбинатида шилоччи мутахассислар қора матонни 40 дан ортиқ рангларини ажрата оладилар, уи шиллаб чиқарувчи комбинатларда шилоччи мутахассислар ушн қўли билан ушлаб сифатини айтиб бера оладилар).

Бир сезгининг йўқлиги бошқа сезги органини компенсация қилади. Масалан, Ольга Скороходова - кўр, соқов, қар бўлишига қарамай “Мен оламни қандай идрок қиламан, тасаввур этаман ва тушунаман” деган китоб орқали ўзининг оламни акс этгини хусусиятларини очиб берган.

Идрок

Идрок - бу нарса ва ҳоликларни билан сезги органларимизга таъсир этини асосида уларни яхлит образларини юзага келиши ажаратидир.

Идрокда: а) образни шаклланиши туғани билан боғлиқ идрок жараёни;

б) идрок қилинаётган предметнинг субъектив образини ажратини лозим.

Идрокнинг ўзини хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- а) предметлиги;
- б) яхлитлиги;
- в) структураллиги;
- г) константлиги;
- д) мантқиқлиги;
- е) таплаганлиги.

Предметлилик - бу объективлангирини акти бўлиб, у ташқи оламдан олинган маълумотларни ўзида мужассамлаштиради. Предметлилик перцептив жараёнларни шакллантиришида муҳим аҳамиятта эга. Одатда биз предметларни ташқи кўринишига қараб эмас, уларни амалиётда қўлланилишига ҳам эътибор берамиз.

Яхлитлик - предметларни у ҳақидаги маълумотларни жамлаган ҳолда яхлит идрок этини.

Тизимлилик = биз предметларни сезгилар йиғиндиси сифатида эмас, балки бу сезгилар асосида предмет структурасини маълум бир вақт оралиғида шаклландуви унинг элементлари орасидаги боғлиқлиқни идрок этамиз. Биз ушбу сезгилар абстрактланган умумланган сезгилар тизимини аке этамиз.

Константлик (доимийлик) - идрок этилган предмет хусусиятларини доимийлиги (масалан, қоронғида ҳам ёруғда ҳам оқ қоғоз оқ бўлиб, қолам 20 см, 1 м ёки 5 м ўзоқликда ҳам бир хил катталиқда идрок этилади).

Англинганлик - англинган ҳолда идрок этиши, яъни предметни аниқ гуруҳ, синфга киритган ҳолда умумлантириши.

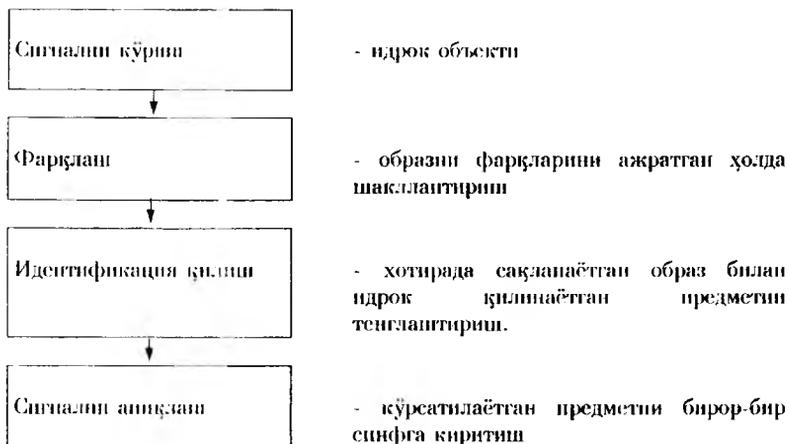
Тапланганлик - кўп объект ичида бошқалар билан солиштирилганда конкрет объект “фон”дан ажратилиши.

Идрокда ашереңсия ҳодисаси юзага келади (немис психологи Г.Лейбниц томонидан киритилган). Бу идрокни мазмунини олдинган билимлар, малакалар, қарашларга, инсонни атрофга бўлган муносабатига

боғлиқликдаги ифодаланади (идрокка қўшимча маълумот). Масалан, тахистоскода «педунверситет» деб хато билан ёзилган сўз кўп ҳолларда туғри «педуниверситет» деб ўқилади.

Идрок фаол жараён булиб, у аниқ ҳаракатлардан иборатдир. Уни 2-схемада куриш мумкин.

Идрок жараёни

Идрокнинг классификацияси.

Идрок жараёнида шиттирок этувчи анализаторларга кўра кўриниш, эинини, хид билиш, таъм билиш, кинетик ва тери туюш каби идрок турлари мавжуд. Бошиқа классификация асосида материянинг мавжуд бўлиши ётиб - у вақтин идрок этиш. фазони, хатти-ҳаракатин идрок этиш турларига бўлинадн.

Фазони идрок этиш - форма, катталик, объектларни жойлашини, уларнинг рельефи ва йўналганлигини идрок этишида ифодаланади.

Фазони идрок этиш кучини, тери туюш ва мускул ҳаракат органлари асосида юзага келади.

2 механикам кўзининг фазони кўз орқали идрок этишига мосланганлиги бўлиб, бири аккомодация - кўз хрусталигини ўзгартирилидир (иқин предметлар - бўлтирилган, узоқлари шитичкалинган) бўлиб у 5-6 метрлар оралигида юзага келади. Иккинчиси конвергенция - кўзин идрок этилаётган предметга нисбатан ичига ҳаракатланини. дивергенция - кўзин идрок этилаётган предметга нисбатан ичига қаратилнини . Чуқурлик бинокүлар кўриниш орқали юзага келади.

Вақтин идрок этиш - объектив вақтин, уш тезлиги ва ритмини акс этишидир.

Ҳаракатни идрок этиш - объектив фазодаги жойлашини ва ўзгаришини акс этиш булиб, бунда куриниши ва кинетик анализатор муҳим аҳамиятта эга.

Ҳаракатининг параметрларига ҳаракатининг характери (эплини, итарини, чўзилни ва ҳ.к.), тури (тўғри, эғри, думалоқ), амилитудаси, йўналшини (ўннга, чапга, тўғри настка, юқорига) давомийлиги (узоқ муддатли ва қисқа муддатли) тезлиги (тез ёки секин) тезланини киради.

Исонни исон томонидан идрок этилини (ижтимоий перцепция) - А.А.Бодалев томонидан тадқиқ этилган.

Идрокнинг сифати бу тезлиги, аниқлиги, тўлаллиги.

Тезлиги - идрок этишининг бошланшинидан уш англаш бўлиб, у минидан I секунддан I секундгача чўзилниш мумкин.

Тўлаллиги - тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган идрок бўлиниш мумкин.

Аниқлиги - идрок этилаётган объектни мавжуд образга мослидир.

Идрокнинг сифати таниқи омилларга боғлиқ бўлиб, бунга наржа ва ходисаларин сифат, турган жойи, органик факторларга - сезги органлари ва нерв системасининг ҳолатига; субъектив факторлар - билиш, тасаввур, қизиқниш ва тафаккур ривожланини билан боғлиқдир.

Идрокнинг индивидуал хусусиятлари мавжуд бўлиб ушга:

а) аналитик турдаги идрок- элементларга, қисмларга диққат қилини.

б) Синтетик турдаги идрок (идрок қилинаётган объектнинг тўлиқ идрок этиши) тушунтирувчи тур.

в) аналитик-синтетик идрок қилиш турлари қиради.

Идрокнинг объектив ва субъектив турлари ҳам мавжуд.

Объектив тур - аниқ, батафсил, қизиқишлар аралашмаган ҳолда идрок этиши.

Субъектив - идрок қилинида ўз фикрларини ва қарашларини ҳам киритиши.

Шу билан бирга эмоционал идрок этиш тури ҳам мавжуд.

Идрокдаги алоҳида ҳодисалар - иллюзия, галлюцинация ва субсенсор идрокдир.

Иллюзия – инсон онгида бирор бир ҳодиса ёки объектга мос тушмайдиган, хотира, тасаввур ва идрок феноменини мавжуд бўлиши.

Бу ногўғри идрок бўлиб унга контрастлар иллюзияси мисол бўла олади. Аристотель иллюзиясини ҳам бунга мисол қилиб кўрсатиши мумкин. Ўрта ва қўрқатқич бармоқларини крест симон тури билан (бир нўхат айлангирлиса, у шикига бўлиб, идрок этилади.

Галлюцинация – перцептив фаолиятини патологик бузилиши бўлиб, бунда идрок этилаётган объекти узи мавжуд бўламайди. Алаҳлаш, мастликда узини билмай вақдираш унга мисол бўлиши мумкин.

Субсенсор идрок – миёна хис этиш органлари орқали етиб келадиган сигналларни инсон томонидан оғсиз равишда идрок этилиши ва қайта шиланиши.

Қайтариш учун саволлар

1. Сезгининг материяни акс этиш формаси сифатидаги ўзига хос хусусияти нимадан иборат?
2. Сезгиларнинг классификациясини беринг.
3. Сезгиларни пайдо бўлишининг принципнал схемасини тушунтиринг.
4. Сезги жараёнининг асосий хусусиятларини айтинг.
5. Вебер - Фехер қонунини психофизиологик моҳиятини очиб беринг.
6. Адаптация ва сенсбилизацияни тушунтиринг.
7. Субсенсор сезги деганда нимани тушунасиз?
8. Идрок деганда нимани тушунасиз?
9. Идрокнинг хусусиятларини айтинг.
10. Перцептив ҳаракат деганда нимани тушунасиз?
11. Иллюзияга мисоллар келтиринг.

Х боб. Хотира ва ҳаёл

РЕЖА:

1. Хотира ҳақида тушунча.
2. Хотира назариялари.
3. Хотира жараёнлари.
4. Хотира турлари.
5. Хотиранинг индивидуал фарқлари.
6. Ҳаёл ва унинг хусусиятлари.
7. Ҳаёл турлари.
8. Ҳаёл ва ижодиёт

Инсон ҳис қилган барча нарса ва ҳодисалар яназ яъқолмайди. Улар маълум миқдорда хотирада сақлаб қолинади, мустаҳкамланиб ва керак бўлганда қайта эсга туширилади.

Эсга олиб қолиш, эсга сақлаш, эсга тушириш ва унингда намоеън бўладиган ақлий фаолият хотира дейилади.

Хотирани тажриба асосида психология фанида тадқиқ этиш XIX асрнинг 80 – йилларига тугри келади. 1885 йилда немис психологи Эббингаус хотирада қолиш жараёнлари ҳақида китобини яратади.

XX асрнинг 30-йилларида Россия психологлари Л.С. Выготский, А.П. Леонтьев, А.П. Занков, П.И. Зинченко, А.А. Смирнов хотиранинг турли жиҳатларини ўрганадилар.

Кейинчалик оператив ва узоқ муддатли хотира муаммоси юзга келганлиги туфайли ҳамда ЭҲМ ларин тез тараққий этиши туфайли хотирани тадқиқ қилиш ишлари авж олади. Ҳозирги замон хотирани тадқиқ қилиш билан боғлиқ тадқиқотларда марказий ўрин хотира жараёнининг асосларига ажратилган. Хотира жараёнининг асослари уч йўналишда ўрганилган: психологик, нейрофизиологик, биохимик.

1. Хотиранинг психологик назариялари инсонни фаолиги билан боғлиқ бўлган хотира жараёнларини шаклланишини тадқиқ этади. Улардан биринчиси ассоциатив назариядир. Маълум бир билимлар инсон онгида бир-кетин ўрин олиши туфайли уларда ассоциатив боғлиқлик юзга келади ва ушбу боғлиқликдаги бирор бир нарса эсга туширилганда қолган нарсалар ҳам хотирада намоеън бўлади. Ушбу ассоциацияларни уч турга бўлиши мумкин – объектларнинг фазовий-вақт боғлиқлиги, бир-бирига мослиги, фарқи ва қарама-қаринлигидир. Бундан урта ассоциация келиб чиқади – бир-бирига боғлиқлик, ўхшашлик ва қарама-қаринлик.

Ассоциация назарияси бўйича хотира ассоциатив боғланишлар асосида мавжуд маълумотни сақлаш ва қайта тиклаш имкониятига эга.

2. Иккинчи психологик назария хотиранинг гештальт назариясидир. (Gestalt – образ). Ушбу назариянинг асосий таълимоти назариянинг сингези, яхлитлиги, йиғиндисидир. Ушбу назарияга асосан, хотира яхлит ҳодиса сифатида таҳлил этилади .

Бихевиоризм – инсон хотирасида эсла олиб қолишда такрорлаб олишнинг ажратилмайдиган диққатин қаратади.

Фрейдизм – хотирани эмоциялар, мотивлар ва эҳтиёжлар билан боғлайди.

Хотираларнинг маънавий назарияси (Винс, Бюллер) хотиранинг материалли, хотиранинг маънавий эсда олиб қолишни билан боғлайди.

Фавошят назарияси (А.П. Леонтьев, Н.И. Зинченко, А.А. Смирнов) – фикрича, турли тасаввурлар орасидаги боғлиқлик эсда олиб қолинаётган материалнинг қандайлигига эмас, балки одамнинг у билан нима қилишига боғлиқдир. (материал хатти- ҳаракат мақсади сифатида намоён бўлади).

II. Хотира жараёнлари асослари ҳақидаги физиологик назариялардир. Вақт ораллигида хотирада олиб қолиш, сақлаш ва эсга тушириш хотиранинг асослари физиологик назариясини ташкил қилади. Ҳар қандай ташқи таъсир нерв тизимида исиз ўтмайди ва қандайдир «из» қолдиради, уларни ташқи таъсирсиз қайта тавдалантириши ҳам ўзига хос нерв жараёнидир. «Из» нинг физик таъсири қайта импульс ҳаракатини ентиллайди.

Вақтинчалик нерв муносабатларини юзига келиши, уларни «изини» ва кейинчалик ақсудалантирилиши хотира жараёнлари асослари назарияси сифатида кўриб чиқилади.

Замонавий нейробиологик тадқиқотлар нейрон ва молекуляр даражада назарин сақлаш ва қайта эсга тушириш жараёнлари билан суғорилгандир.

III. Биохимик назария ташқи таъсир остида нерв ҳужайраларида юз берадиган ўзгаришларни қайд қилиш ва унда хотира жараёнида ДНК ва РНК аҳамиятини аниқлашга қаратилгандир. Дезоксирибонуклеин кислота (ДНК) хотираш генетик туғма ташувчи сифатида, рибонуклеин кислота (РНК) эса индивидуал хотиранинг онтогенетик асоси сифатида қабул қилинади.

Кибернетик назарияда – хотира маълумотни қабул қилиб олиш, сақлаш, қайта эсга тушириш ва унитиндир.

Хотира жараёнларига эсла олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва унитин жараёнлари киради. Эсда олиб қолиш – қабул қилинаётган предмет ва ҳодисаларни тасаввурлар сифатида қабул қилишдир. Эсда олиб

қолини — хотира. материал бўлиб, қайта эсга тушириши хотира мазмунидир. Эда олиб қолиш механик ва мантиқий, ихтиёрй ва ихтиёрсиз бўлади.

Механик эда олиб қолиш ташқи боғланишлар орқали хотирада қолиш билан боғлиқдир.

Мантиқий эда олиб қолиш ички маънога эга бўлган боғланишларин хотирададир.

Бунда тафаккурин аҳамияти жуда каттадир. Педагогикани олгин қондаси бор. (Ии Амос Коменский) « яхши тушунилган нарсадан бошқа ҳеч нарсани ёдлашга мажбурлаш мумкин эмас».

Ихтиёрсиз хотира олдиндан мақсад қўйилмаган, материал танланмаган ҳолда юк беради.

Ихтиёрй хотира мақсад қўйилиб, материал танланган ҳолда амалга оширилади.

Хотирада олиб қолишнинг тезлиги, тўлалиги, аниқлиги ва мустақамалиги шартлари нимадан иборат? Биринчидан хотирада олиб қолишда бошқа жараёшлар хусусияти, иккинчидан махсус усулларин қўллаш, учинчидан инсонин эда олиб қолишгаётган материалга бўлган муносабатига боғлиқдир.

1. Хотирада олиб қолишда бошқа психик жараёнларнинг аҳамияти материал қандай қалинаётғибди (қанча кўп сезги органлари иштирок этса шунча яхши); қандай тушунилаяпти (Рибников Н.А нинг тадқиқотида англанилган материал 22 марта англанилмаган материалга нисбатан кўпроқ хотирада сақланади); диққатнинг мавжудлиги; эмоционал ҳис қилиш; иродавий сифатларнинг намоён этиш.

2. Махсус усуллар — бу актив (қайта гавдалантириши) ва пассив (битта материални қайта идрок этиши)

Ўзбекистонлик психолог В.П. Ивановнинг тажрибаларида материални 4 маротаба оддий идрок этиши ва материал 52,5 % хотирада сақланган, 2 марта идрок этиши ва 2 марта қайта эсга туширишда эса 75 % материал хотирада сақлаб қолинган, бир кун ўтгач хотирада биричи усулда 27,5 %, иккинчи усулда 72,5 % материал хотирада сақлаб қолинган.

Хотира жараёшида вақтнинг аҳамияти катта. У узлуксиз ва тақсимланган бўлади. Вақтнинг тақсимланиши М.П. Шардаковнинг тадқиқотларида ўз аксини топган. Хотирада материални тақсимлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Кичик материал яхлитлигиича, катта материал эса бўлинган ҳолда хотирада олиб қолиниши ёки унда қўшма усулни қўллаш самаралидир (ўзини, англаш, қисмларга бўлиб ёдлаш).

Бошқа ёрдамчи усуллар (ёзиб олиш, конспектлаш, цитата кўчириш) ҳамда мнемоник усуллардан фойдаланиш (мнемонизинга – юнотча- фикрлар худоси) ҳам фойдаландир.

3. Эсда олиб қолинибётган материалга шахсий мўпосабат – бу шахсий йўлланма бўлиб, ҳар бир одамда ўзинга ҳос ҳолда намойиш бўлади.

Эсда олиб қолинган материални сақлаш – хотира жараёни бўлиб, унда онг ҳаракати юзага келади. Хотирада инсон томонидан қабул қилинган барча нарса қолади ва маълум миқдори эсдан чиқади.

Қайта эсга тушириш – эсда олиб қолинган материални актуаллаштириш бўлиб, у узоқ муддатли хотирадан оператив хотирага ўтади. Эсга тушириш ташви ёки хотирлаш, ихтиёрий ёки ихтиёрсиз бўлиши мумкин.

Ташви – бу қайта кўраанда эсга тушириш бўлиб, у қайта объектни идрок эттиш натижасида юзага келади.

Хотирлаш – қайта идрок эттишсиз эсга туширишдир. У ихтиёрсиз (ассоциациялар асосида) ва ихтиёрий (продуктив вазифа юзага келганда) бўлади.

Қайта эсга тушириш қийинчиликларга дуч келганда юз беради.

Эсдан чиқариш – қайта эсга туширишдаги қийинчиликлар бўлиб, у таъсир изларни йўқотиш натижасида юз беради.

Эсдан чиқариш тўла, қисман, узоқ муддатли ва қисқа муддатли бўлади. Эсдан чиқаришда тормозланиш юзага келиши мумкин. Тормозланиш икки ҳилда: ретроактив (қайта таъсир этувчи) – вақт боғлиқлигини юзага келиши туфайли хотирада тормозланиш юзага келади. (масалан, тарих дарсидан сўнг адабиёт дарси таъсирда)

Проактив тормозланиш – олдинги фаолиятин кейинги ёд олиш жараёнига салбий таъсир кўрсатиши.

Ретроактив ва проактив тормозланиш катта миқдорда материални ўзлаштиришида намойиш бўлиши мумкин, бунда материални боши ва охири сени эсдан чиқади.

Яхши бошланган ва хотирага киритилган материал бош қисмида – проактив тормозланиш ва яхши якунланган материал охирида ретроактив тормозланиш юз бермайди. Бу Г. Эббингаузе тадқиқотида ўз аксини топган. Ушбу тадқиқотга асосан қайта эсга тушириш:

1/2 соатдан – 59 %, 1соатдан – 44 %, 9 соатдан – 36 %, 24 соатдан – 34 %, 48 соатдан – 28 %, бир ҳафтадан сўнг – 25 %, бир ойдан сўнг 21 % материал эсда сақлаб қолинганлиги кузатилган.

К.Д. Ушшеқийнинг таъкидлашича, эсдан чиқиб кеттуга қадар такрорлаш зарур, “билимларни мустаҳкамлаш зарур, тўкилиб йўқ бўлиб кетганини тўғрилашнинг фойдаси йўқ.”

Хотира тасаввурлари. – ўтмишда идрок этилган образларни эсга туширишдир. Хотира тасаввурлари идрокдан ёрқинлиги, аниқлиги тўлалиги билан фарқ қилади. Хотира тасаввурлари сезги органлари билан боғлиқ ҳолда – кўрини, эшитиш, ҳаракат, вақт, фазо, техник, musiқавий ва бошқа бўлиши мумкин.

Хотира турлари.

Пенхик фаолигга кўра хотира ихтиёрий ва ихтиёрсиз бўлиши мумкин.

Фаолият мақсадига кўра – ҳаракат, эмоционал, образ ва сўз-мағтик хотирага ажратилади.

Муддатига кўра узок муддатли, қисқа муддатли ва оператив хотира турларига бўлинади.

Ихтиёрсиз хотира – эсда олиб қолиш ва эсда сақлаш оралиғида бирор бир мақсадсиз юз бериши билан боғлиқ хотирадир.

Ихтиёрий хотира – мақсад қўйилади, материал танланади ва махсус усуллар асосида хотирада сақлаб қолинади.

Ҳаракат хотира – эсда олиб қолиш, эсда сақлаш ва эсга туширишлар ҳаракат билан боғлиқ бўлади. «Олтин қўллар» яхши хотира мисолидир.

Эмоционал хотира – ҳис туйғуга асосланган хотирадир. (Масалан, у мавъруза қилаётганда ундан, қўрқув, шончезликни эслаб қолади.)

Образ хотира – тасаввурлар, табиат ҳаётига боғланган хотира. Масалан, рус рассоми Н.Н.Ге Петр I нинг саройига бориб, бир кўринишдаёқ хонанинг барча кўринишларини эсда сақлаб қолган.

Эйдетик хотирага (юнон. Eidos-образ,тур) эга бўлган кишилар кам учрайди. Бу хотира турида идрок қилинган образлар аниқ ва равиан бўлиб сақланади.

Сўз-мағтик хотира – хотира асосида фикрлар, сўзлар, тушунчалар ётади. (педагогик фаолиятининг асосий хотира тури).

Қисқа муддатли хотира – жуда қисқа эсга олиб қолиш ва эсга тушириши билан боғлиқ бўлган хотира. Қисқа муддатли хотирада иконик хотира тури мавжуд бўлиб, у 0,1 – 0,5 секунд вақтда ўз ичига олади. Қисқа муддатли хотиранинг ҳажми 7+2 сонлар билан эсга аниқланиб, америкалик психолог олим Дж. Миллер ўзининг «7 +2 сонли сонлар» мақолисида «... бу сонлар меннинг орақамдан язма-из юради. Мен барча ишларимда уларга дуч келаман» деб ёзади. 7 сонли фақат психологларни

изидан эмас, мақол. маталларда ҳам ўз аксини топади. Масалан: «Ётти марта ўлчаб, бир марта кес», «Ётти киши бирини кутмайди» ва ҳ.к. Ислом динида ҳам 7 сони ўлига хосифодаланган.

Узоқ муддатли хотира – турли маълумотларни инсон томонидан узоқ муддатта сақланишида ифодаланади. У жуда кўп қайтарини ва эсга туширини эвазига юзага келади.

Оператив хотира – узоқ муддат хотирада сақланиб зарур вақтда эсга туширини билан боғлиқ бўлган хотира туридир. (масалан, математик мисолларни ечинда, оператив хотиранинг роли жуда катта)

Генетик хотира тури мавжуд бўлиб, у генотип билан шартланган бўлиб, авлоддан-авлодга ўтади.

Хотиранинг индивидуал хусусиятлари

Психологияда хотиранинг қўидаги индивидуал турлари ажратилади – кўрини, эшитини, мотор ва аралаш.

- 1) Кўрини тури – кўрини орқали материални тез эслаб қолини.
- 2) Эшитини тури – эшитини орқали материални яхши эсда олиб қолини.
- 3) Мотор тури – одамини қайта такрорлан ёки ёзиб олини орқали эсда олиб қолинидир.
- 4) Аралаш тури – буида кўрини эшитини, кўрини мотор, эшитини мотор турлари ҳақида таширини мумкин.

Нейтрал хотира тури ҳам мавжуд. Буида кўрини, эшитини ва моторик турларининг аҳамияти бир ҳил бўлади.

Индивидуал фарқлар даражаси ҳақида қўидагиларни айтини мумкин: а) бир шеърни ёданда турли кишиларда 10 дан 26 мартабагача қайтарини зарур бўлган; 2) бир текстин ўқиб бир киши 127 та, бошқаси 45 сўзни жлаб қолган; 3) турли фигураларни эслаб қолини учун уларни 33 дан 75 мартабагача кўрсатини зарур бўлди.

Хотира сифати хотирада олиб қолини тезлиги, эсда олиб қолини мустаҳкамлиги, эсга туширини тезлиги билан характерланади.

Эсда олиб қолини ва эсдап чиқарини тезлигига кўра хотиранинг қўидаги индивидуал хусусиятлари мавжуд.

2 схема

№	Эсда олиб қолини	Унтилини	Хотира номи
1.	Тез	Тез	Тез эсда олувчи хотира
2.	Тез	Секин	«кучли» хотира
3.	Секин	Секин	«Узоқ ёдловчи» хотира
4.	Секин	Тез	«кучсиз» хотира

Хотира инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. У орқали инсон дунёқарашини кенгайтириши мумкин. Унинг билиминини мустаҳкамлашни мумкин эмас.

Ҳаёл.

Инсонлар борлиқни англаб, унда юз бераётган нарсаларни қабул қилиб қолибгина, ушн ўзгартиришга ҳам ҳаракат қиладилар. Борлиқни амалиётда ўзгартиришга олишни билиш билан бирга ҳаёлан ҳам ўзгартиришни билиш лозим.

Ҳаёл – онг фаолияти бўлиб, мавжуд тасаввурлар орқали янги, ҳаётда мавжуд бўлмаган образлар, объектларни яратиндир.

Ҳаёлниң функцияси – ўтган тажриба натижаларни қайта ишлашдир. Ҳеч нарсасиз ҳаёл мавжуд бўлиши ва яратилиши мумкин эмас. ушбу тасаввурлар хотира тасаввурларидан фарқ қилади ва ҳаёл тасаввурлари деб аталади.

...Ҳаёлниң нерв-физиологик асослари инсон онгида ётган илгари мавжуд бўлган боғлиқликларни вақт боғлиқликлари асосида қайта ишлан ва янги бирикмаларни яратиндир.

Ҳаёлниң ўзига хос фаолияти хотира тасаввурларни таҳлил ва синтезга намойиш бўлади. Ҳаёлниң жараёнига аттентация, акцентирлан, схематизация, типиклаштириндир.

Аттентация – бир неча предметларни қисмларини алоҳида бир ягона образда бириктириш (ёништириш)дир (сувиари – боши, тапаси – аёл, думи – баниқ, сочи сувиўтлари); Сфинкс – тапаси – шер, боши, кўкраги аёл, қаноти қуш).

Ҳаёлниң мураккаб хусусиятлари адабий образларни яратинида акс этади. Масалан, Л.Н. Толстой «Уруш ва Тинчлик» романидаги Наташа Ростова образини икки киши характери хусусиятларини бириктирган ҳолда яратган. бири хотини – Софья Андреевна, иккинчиси унинг синглиси Татьяна эди.

Ҳаёл жараёнида хотира тасаввурлари катталантириши ёки кичиклаштиришида, предмет қисмларини кўнайитиришида инфодаланишини мумкин.

Акцентирлантириши – у ёки бу хусусиятларга урғу берини орқали янги образларни яратини. Масалан, Баҳодирлар, лилинуғлар, Гулливер образлари бунга мисол бўла олади.

Схемалантириши – бирор бир образларни тасвирлашда умумий бон хусусиятларга тўхталиши.

Типиклаштириш. — бир ҳилда қайтариладиган фактларни конкрет образда намойиш бўлиши. М.Ю. Лермонтов «Печорин — бу ўша давр ёш аялдорларининг камчиликларини ўзида мужжасманлангирган инсон портрети» деб ёзган эди.

А.С. Пушкин «ёш ҳаёл тешнал билимларни талаб этади» деб ёзган бўлса, К.Д.Ушинский «Кучли ҳаёл фаолият ақлнинг маҳсули» деб айтган.

Ҳаёл турлари

Ҳаёлнинг қайта типловчи, ихтиёрли ва ихтиёрсиз (продуктив ва репродуктив, пасив ва актив) турларига бўлинади. Туш, орау, галлюцинация пасив ҳаёл турларига киради.

Тушлар — уйқуда юзга келадиган ихтиёрсиз образлар бўлиб, улар тез унутилиши ёки узоқ муддатта сақланиши мумкин. Бунда уларнинг ситуатив характерларини муҳим аҳамиятта эга бўлади.

Орау ҳам инсон анидаги реал ва ирсал тасаввурлар билан боғлиқдир.

Актив ҳаёл инсонни ҳаётли режаларини, хохли истаklarини амалга оширишда ўз аксинга тонади. Масалан, янги автомобил яратили, ГЭС қурилиши режаси туғни шуларга мисолдир. Репродуктив ҳаёлда аниқ реал вазифани амалга ошириш мақсад қилиб қўйлади. унда фантазия элементлари мавжуд бўлади. Бунда ҳаёл хотира ёки идрокка ўхшаб кетади.

Масалан, Амир Темур юришлари, бадий адабиётда табиат манзараларини ифодаланиши шулар жумласига киради.

Продуктив (ижодий) ҳаёл — бизнинг тажрибамизда мавжуд бўлмаган образ ва объектларни яратиши билан боғлиқ бўлган ҳаёл туридир. Масалан, ихтирочли, ёзувчи янги нарса яратади.

Ижодий ҳаёл санъатнинг барча турларида ифодаланади ва акс этади.

Ҳаёл жараёни натижасида ҳаёл образлари юзга келади. Улар эртак, илмий-фантастик, маъналик бўлиши мумкин. Бадий образ яратилиши жараёни маълум технологияга эга бўлиб, аввал образга асос солинади, кейин у устида анализлик ни олиб борилади, сўнг гоё амалга оширилади.

Ижодий ҳаёлда руҳанини, илҳомнинг роли жуда катта бўлиб, у психик ва нерв қўзғаланиши, диққатини мақенмал тўшлаш, иродага зўр бериши, фикрни аниқлиги, хотирали тезлиги билан ифодаланади. Ижодий ҳаёлда интуицияни роли мавжуд. Масалан, Бетховен шундай кучга эга эдики, кар бўла туриб ҳам, буюк «Тўққизинчи симфония»ни ярата олган.

Реал ҳаёл тез амалга оинади. Масалан, буюк келажак, Республикамиз ҳақидаги ҳаёллар бизнинг кўз олдимизда амалга оинди. Реал бўлмаган ҳаёл ҳаётда ўз аксини топмайдиган, мағзиқсиз, маъносиз образлар бўлиб, масалан Маншловнинг «Осмоиўнар саройлар»и ушга мисолдир.

Ҳаёл инсонни барча фаолият турларида муҳим (ўйин, ўқини, меҳнат) аҳамиятга эга.

Бадний адабиётини ўқини – ҳаёлни ривожлаштиришининг энг яхши мактабидир, у ҳаёлни тарбиялашининг кучли воситаси ҳам.

Ҳаёл бу буюк қадриятдир. Ушбу хусусиятини ён авлодда ривожлаштириши – педагогик амалиётнинг муҳим вазифасидир.

Қайтариш учун саволлар

1. Хотиранинг асосий хусусиятларини айтгин. Психологик-биохимик, физиологик ёндашувларни солиштиринг.
2. Хотиранинг асосий жараёнлари нимадан иборат?
3. Хотира турларини асосий хусусиятларини очиб беринг.
4. Хотиранинг индивидуал тури деганда нимами тушунаси? Қандай турларни биласиз?
5. Эслаб қоллишининг асосий шартлари нима?
6. Ҳаёлнинг бошқа билим жараёнлари билан солиштиринг.
7. Ҳаёлнинг турлари классификациясини келтиринг.
8. Ҳаёлнинг асосий психологик механизмлари нимадан иборат?
9. Инсоннинг ижодий фаолиятида ҳаёлнинг ролини айтиб беринг.
10. Ўқувчиларни ҳаёл қобилиятини таҳлил қилинг ва уш ривожлаштириши йўлларини айтгин.
12. Орау, фантазия, тушнинг фарқи нимада?

XI БОБ «ТАФАККУР»

Режа:

- 1.Тафаккур хақида тушунча.
- 2.Психологияда тафаккур назариялари.
- 3.Тафаккур операцияси.
- 4.Тафаккурнинг маънавий шакллари.
- 5.Тушунча.
- 6.Тафаккур турлари.
- 7.Тафаккур ва масалаларни ечиш.
- 8.Мустақил тафаккурни шакллантириш.

Тафаккур инсоннинг ақлий фаолиятининг юқори шакли,реал оламни аке эгитиришнинг умумлашган ва бевосита усули бўлиб,объектлар орасидаги боғлиқлик,билиш жараёни,лиги билимларни очиб,ижодий,муаммоли масалаларни ечишга қаратилган жараёндир.

Тафаккурнинг ўзига хос хусусиятлари уни тил билан бевосита боғлиқлигидир. Тафаккур нутқда помоёи бўлади.Тафаккур инсон хаёти тажрибасида сезил,идрок ва тасаввурлар асосида юзага келиди,ва ривожланади.Тафаккур туфайли сезил ва идрок асосида оламни аке эгитириш янада аниқ ва тўғри бўлади. Тафаккур борлиқни умумлашган ҳолда аке эгитиришдир.

Тафаккур ёрдамида биз предметлар орасидаги боғлиқлик ва муносабатларни яна ҳам чуқурроқ англаймиз ва очиб берамиз.

Тафаккур биз бевосита қузатмаган нарсаларни ҳам билишимизга имкон яратади.

ТАФАККУР НАЗАРИЯЛАРИ

Тафаккур муаммоси донмо олимлар диққатини ўзига тортиб келган.Уни талқин эғинида турли ёндашувлар мавжуд.

Тафаккур ассоциатив психологияда ассоциациялар билан боғланади.Бунда ўғминидаги идрок ва тасаввурлар ҳозирги замон тажрибасидан келиб боғланади.Ушбу назария тафаккурнинг фаолиги,ушнинг ижодий характерини очиб бера олмаган.

Биҳевиоризмда тафаккур предмет ва реакциялар орасидаги мураккаб боғлиқликни шаклланиши,масалаларни ечим билан боғлиқ амалий кўникма ва малакаларни юзага келиш жараёни сифатида помоёи бўлади.

Гештальтпсихологияда тафаккурни масалани интуитив олдидан ечини усули сифатида қабул қиладилар.

Психоаналитиклар ҳам тафаккур муаммосини ҳал этинида ўз хиссаларини қўйишади. Улар диққатини тафаккурнинг онгсиз турларига қараттадилар ва тафаккурни мотивлар ва эҳтиёжлар билан боғлиқлигини аниқлашади.

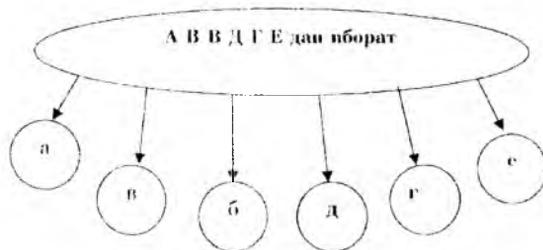
А.Н.Леонтьев ўзининг тафаккур концепциясида танқид ва ички фаоллият тизимлари орасидаги аналогик муносабатлар мавжудлигига, назарий фаоллиятга танқид амалий хатти-харакатларини ва аксинча амалий фаоллиятга ички тафаккур операцияларини киритган.

Тафаккурнинг фаоллият назарияси боғлиқлигини ақлий ривожланишини ва таълим билан боғлиқ бўлган муаммоларини ҳал қилишига ўз хиссасини қўйган. У асосда Н.Я.Гальпериннинг ақлий хатти-харакатларини этапма-этап шакллантириши назарияси, Л.В.Занковнинг «юқори даражадаги мураккаблик» тизимига асосан таълимни танқид этини назарияси, В.В.Давыдовнинг ўқувчиларда тафаккурни шакллантириши назариялари юзага келган. Охири йилларда тафаккурнинг информацион-кибернетик назариялари ҳам пайдо бўлмоқда. ОХМда қўлланиладиган операциялар нисбатан тафаккур эгинида қўллайдиган операцияларга жуда ўхшайди.

Тафаккур операциялари. Тафаккур жараёни махсус ақлий операциялар кўринишида юзага келади. Улар асосда бунга янги фикрлар, тушунчалар, хулосалар пайдо бўлади. Улар қуйидагилардан иборат:

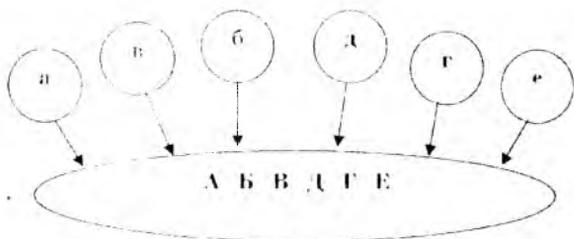
1. **Таққослаш.** Бу фикрлан операцияси бўлиб, предмет ва ҳолисалар орасида ўхшашлик ва фарқлар, тенглик ва тенгсизликлар, қарама-қаршиликларни помоён бўлишида кўринади.

2. **Анализ (тахлил)**-ақлит предметларини қисмларга бўлиши ва уларини алоҳида хусусиятлари ва элементларини ажратиш. Анализнинг схемаларини қуйидагича келтириши мумкин:

Сакраш хақида үйлер эканмиз ҳаслан уни биз – югурин, итарилин, учини Фазаси, ерга тушини каби қисмларга ажратибанализ (тахлил) қиламиз.

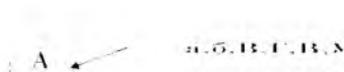
3. **Синтез** – анализ (тахлилга) қарама-қарши операция бўлиб, унда анализ жараёнида ажратилган бўлақлар асосида предмет яхлитланади.

Масалан югурин, итарилин, учини фазаси, ерга тушини каби қисмларнинг яхлитлашишида сакраш юзага келади.

4. **Мавхумлаштириш**-объектдан бирор-бир хусусиятни ақлий ажратишида номоён бўладиган фикрлан операциясида.Масалан,досканинг қоралиғи,хамда харакаатлашиши хақида фикрлан.

Мавхумлаштирини схемаси

Масалан,ойна қатор хусусиятларга эга-шаффоф,қаттиқ,тез сиқувчи ва х.к.биз эса уни мавхум «шаффоф»хусусиятини ажратамиз ва абстракт фикрлаймиз.

5. **Умумлаштириш**- ўхшаш,боғлиқ хусусиятларни бир тушунчага жамлаш,яъни бир турдан предметларни фикран бирлаштирини.Масалан,олма,олхўри,узум,пок-мева;дарахт,гул,ўт-ўсимликлар.

Умумлаштириш схемаси қуйидаги кўринишга эгадир:

6. Аммо умумлаштириш ва маъхумлаштириш - **конкретлаштириш** каби уларга қарама-қарши операцияни юзага келишига сабаб бўлади. Масалан, умумлашган “уй ҳайвонлари” тушунчаси, “от”, “қўй”, “мушук” каби тушунчаларда конкретлашади. Конкретлаштиришни мавжуд бўлмаслиги ўқувчи билимида формализмни юзага келтиради.

7. Классификация - умумий, ўхшаш хусусиятли предмет ва нарсаларни гуруҳларга бўлиш.

Масалан, кутубхонада китобларни жойлаштириш, файллар классификацияси.

8. Системалаштириш умумий қонуниятларга асосан фикрлар гуруҳларга бўлинган предметларни тартибга келтириш, системалаштириш белгилари хронологик, фазовий, маънанийдир.

Тафаккурнинг маънаний шакллари тафаккур жараёнида алоҳида фикрларни операциялари асосида бизда алоҳида фикрлар ҳукм сифатида юзага келади.

Ҳукм - тугалланган фикрдир. Ҳукм - предмет ёки хусусиятни тасдиқлаш ёки инкор этиш билан боғлиқ фикрдир.

Масалан, “Тошкент - Ўзбекистон пойтахти”, “Тош сувада сузмайди”.

Ҳукмнинг қуйидаги турлари мавжуд: бирламчи (ягона предмет ҳақида), хусусий ёки қиемий (предмет ёки ҳодиса қиемига ҳос), умумий (умуман предмет ҳақида). Улар таъкидловчи, инкор этувчи, рост, ёлгон, шартли, айирувчи (предметга бир неча хусусиятдан ягонаси тегинли бўлиши), ҳақиқий, зарурий ва ҳ.к. Ҳукмлар ҳулоса йўли билан юзага келиши мумкин.

Ҳулоса - тафаккурнинг маънаний шакли бўлиб, бир неча маълум ҳукмдан ягона ҳулоса қилинади. Ҳулосалар - индуктив, дедуктив, аналогия турларига бўлинади.

1. Индуктив ҳулоса - бир неча бирламчи ҳукмлардан ягона ҳулоса қилинидир. Масалан, “Дарахт қиздирилганда кенгайди”, “Темир қиздирилганда кенгайди”, «Сув иситилганда кенгайди», ҳулоса- «барча jismlar қиздирилганда кенгайди».

2. Дедуктив ҳулоса - умумий ҳукмдан бирламчи ҳукмга ҳулоса қилинади. “Барча металллар электр токни яхши ўтказади: Алюминий металл”. Демак “алюминий - яхши электр ўтказувчидир”.

3. Аналогия - бирламчи, ягона ҳукмдан ягона, бирламчи ҳукмга чиқарилади: “Қуёшда ердаги каби элементлар мавжуд”, “Қуёшда гелий мавжуд” ҳулоса “демак, ерда ҳам гелий мавжуд бўлиши мумкин”.

Шундай қилиб, ерда гелий элементи очилган.

Айрим ҳодисаларни тушунишни учун фанда қўлланиладиган, лекин уларнинг тўғрилиги етарли даражада асослаб берилмаган тахминий фикрлар фанда гипотезалар (фаразлар) дейилади. Амалиёт ва фанга қарши бўлмаган ва амалиётда ўз тасдиғини топган гипотезалар **назарияга** айланади.

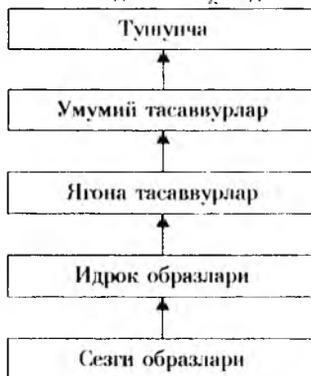
Тушунча. Тафаскур жараёнида тушунчалар пайдо бўлади, улар ўзаро боғлиқлик ва муносабатларни янада яқинроқ, чуқурроқ англашга имкон беради. Бирор бир предмет ёки ҳодисанинг тушунчасини билиш - бу бир неча ҳукмга эга бўлишидир.

Тушунча - миянинг олий махсули, ақлий образи умумлашган шаклдир.

Тушунчалар предметли (конкрет) ва абстракт (мавҳум) турларига бўлинади. Тушунча ичига кирувчи объектлар миқдори тушунча ҳажмини таъкил этади. Ҳажмига кўра тушунчалар ягона ва умумийга бўлинади. Тушунчалар илмий бўлмаган, оддий, ҳаётий, илмий, кенг ва тор бўлиши мумкин.

Тушунчаларни оғзаки шаклда ифодаланганини аниқлашидир (хусусиятининг тури ифодаланади). Масалан, от - нутқнинг қисми бўлиб, предмет белгисини билдиради ва ким? нима? сўроғига жавоб беради. Тушунчалар тарих ривожланганини асосида ишон оғида юзага келади.

Тушунчалар сўзлар ёки сўзлар гуруҳида ифодаланади. Улар сазги, идрок ва тасаввурлар асосида юзага келади. Уни қуйидаги схемада кўриш мумкин:

Тушуниш - мураккаб фикрлаш жараёни бўлиб, асл муносабат ва боғлиқларини очиндир. Тушуниш предметни тасвирлаш, у ҳақда ҳукм чиқариш асосида юзага келади. У ҳодисанинг тўғрилигига ишончини юзага келтиради.

Тафаккур жараён сифатида. Тафаккур мураккаб жараёндир. У нимадан бошланади? Тафаккур муаммони вазият юзага келишидан бошланади. У янги мақсадлар юзага келганда, эски воситалар ва усуллар етарли бўлмаганда пайдо бўлади. Бундай вазиятлар муаммони вазият деб аталади.

Муаммони вазият – фикрлан масаласи юзага келиб, у ақлий фаоллият билан боғлиқ бўлса, ҳамда уни ечилишида инсонда воаниқлик, эски усуллар ўз самарасини бермаса юзага келади. Муаммони ечилиши жараёнида инсон гипотезани олдинга суради, янги масалани ечилиши лойиҳасини. Ушбу ётадан инсон ўз тафаккурининг схемасини шакллантиради, маънавий фикрлайди. Муаммони вазият бу инсон учун тушунарсиз, пилари учрамаган, уни ҳавотирга солувчи вазиятдир. Муаммони ечилиши бу “хатолар” усули ҳамда “вазифани ечилиши стратегиясини” ечиб чиқишидир. Бунда инсон унга таниши ва нотаниши барча усулларни қўлиаб тўсатдан муаммони ечилиши мумкин. Вазифани ечилиши стратегиясини ишлаб чиқишида инсон маълум асосга ёдионади, уни ечилиши тўсатдан, дақиқадаги “инсайт”, “ёруғлик” сифатида намойён бўлади.

Тафаккурда интуиция ҳодисасининг ўрни маънавий. **Интуиция** – мураккаб вазиятларда тўғри йўналишни олيني, тўғри ечимни тоини, ҳодиса йўналишини ва ечимини олдиндан кўра олيني.

Кейинги йилларда муаммони ҳал этишида “онга ҳужумли таъсир ётиши” (брейнсторминг) методидан фойдаланиши кенг қўлланилмоқда. Ушбу метод ижодий гурӯҳда ишловчи кишилар ақлий фаоллиятини фаоллаштиришига қаратилгандир. Инсоннинг ақлий фаоллиятини аниқлашида биз тез-тез “ақл”, “интеллект” каби тушунчаларни қўлламаймиз.

Ақл фаяжот – бу борлиқни назарий эълоанишининг олний формаси бўлиб, у инсоннинг фикрлан қобилиятида намойён бўлади.

Интеллект – умумий билим қобилияти бўлиб, инсонни билишни эълоанига тайёрлигини ва бунда ақлий ҳатти-ҳаракатларини намойён қилишида фойдаланади.

Тафаккурининг асосий механизмлари. Тафаккур жараёнида объект янги алоқаларга киришади ва янги тушунчаларни каниф ётади, бунда объектдан янги мазмун намойён бўлади, уни янги қирралари, янги хусусиятлари очилади. Айтилган асосий тафаккур механизми “синтез орқали анализ қилини” деб аталади. Янги хусусиятларини анализ қилини объектаарини синтез асосида амалга оширилади. Миянинг аналитик-синтетик фаоллияти уч зведодан иборат – аввал “Синтез-1” (тадқиқ қилинувчи объектни бошқа объект билан солиштирини), сўнг “анализ” (объектнинг хусусиятларини намойён қилини) ва ушбу асосда “Синтез-2” (қўйилган

валифани ҳал этин). Шундай қилиб, тафаккур механизми “Синтез-1 - анализ - “Синтез-2” сифатида ифодаланиши мумкин.

Тафаккур турлари.

Инсон тафаккури қуйидаги турларга бўлинади.

Мураккаблигига қараб у - оддий (жавоб дарҳол тайёр) ва мураккаб (жавобни излаш, уни ечиш, ундан сўнг эса жавобдир).

Аслигига қараб - ихтиёрий (савол қўйилади, жавоб эса продага зўр бериш орқали берилади) ва ихтиёрсиз худди Архимед қонуни ёки Менделеев таблицасининг топилиши (очилиши).

Умумлаштириш даражасига кўра - конкрет - предметли - ҳаракат, предметли - кўрсатмали - образли турларга бўлинади.

Абстракт, маъхум тафаккур абстракт тунунчалар суянади. Масалан, “ $x+5=10$ ” тенгликни ечиш.

Тафаккур назарий бўлиши мумкин, бунда “Бу нима?”, “Нега у рўй беришти?” деган саволларга жавоб беришга қаратилган.

Амалий тафаккур “Бу ҳодисани қандай ўзгартириши мумкин?”, “Бу мақсадга эришиши учун нима қилиш керак?” деган саволларга жавоб топишда намоён бўлади.

Ва шўҳоят, тафаккур репродуктив ва ижодий бўлиши мумкин.

Репродуктив тафаккур - бу стандарт тафаккур бўлиб, унда қайта машқлар асосида эгалланган усуллардан масалани ечишда фойдаланилади.

Ижодий - янгиликни очини билан боғлиқдир. Продуктив, ижодий тафаккурни ўргатувчи фан эвристика фани деб аталади.

Тафаккур турлари таълим характерига боғлиқдир.

Қуйидаги таблицада биз буни келтирамиз.

Таълим тури	Таълим олувчи нима қилади	Қандай тафаккур тури шаклланади
Алгоритмик таълим	Дарслик ёки ўқитувчидан олинади	стандарт репродуктив тафаккур
Тунунтирувчи-ифодаловчи, йўнаштирувчи	Ярим мустақил фикрлаш, яъни ўқув материалларини ўзлаштириш	Репродуктив, ярим мустақил тафаккур
Муаммоли излашни	Мустақил равишда янги тунунчаларни синтез қилиши	Продуктив тафаккур

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” (1997 йил) татқиим муассасалари олдида мустақил фикрловчи шахсни шакллантириш муаммосини қўйгандир.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: “Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз. Лекин афсузки, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз.

Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак, аммо, билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлик”⁶.

Ҳозирги замон олий ўқув юр்தларининг вазифаси ёш авлодди мустақил фикрлашга ўргатишдир. Албатта фикрлашда ҳам индивидуал фарқлар мавжуд. Фикрлашни билиш - бу инсоннинг ақлдир.

Ақлнинг қўйидаги сифатларини ажратини мумкин:

1. Мазмундорлик (бойлиги, чуқурлиги, ҳукмга бойлиги).
2. Фикрлаш кенлиги (кенг ва тор) фикрлашнинг кенлиги ва чуқурлиги назария ва амалиётининг узвийлигига боғлиқдир. Амалиёт, ҳукмининг тўғрилиги мезонидир.
3. Фикрлашнинг мустақиллиги - умумий тажрибани қўллаш олин, шахсин фикрга эга бўлиши, тажрибага муносабат билдириши.
4. Ақлий ташаббускорлиги.
5. Ақлий эгилувчанлиги, вазифани стандарт ечимдан қочини.
6. Ақлнинг таъқидийлиги, ўз ишини аниқ баҳолай олин, уни ўлчаши.
7. Ақлнинг маҳсулдорлиги.
8. Фикрнинг кетма-кетлиги.
9. Тафаккурнинг тезлиги.

Ақл ҳақида айрим олимлар ва арбобларининг фикрлари келтирамин.

“Урғу ақл эгалари ўз олдларига мақсад қўйдилар, қолган одамлар ўз нисталари ортидан эргашадилар” (Вашингтон Ирвинг).

“Ақл - бу яхши танқил этилган билимлар тизимидир” (К.Д.Ушинский).

Юқорида айтиб ўтилган барча сифатлар ёш ўзгарган сари ўзгариб боради. Ижодий ишда фикрлашнинг мустақиллиги ва таъқидийлиги зарур бўлиб, у ақлий фаолиятнинг продуктивлигини таъминлайди.

⁶ И.А.Каримов. Баркамол ақлдан оради. Т.: 1998, 16- бет.

Қайтариш учун саволлар.

1. Тафаккур бошича ҳиссий билиш жараёнларидан нимаси бизан фарқ қилади?
2. Иисон тафаккурининг моҳияти нимадан иборат?
3. Тафаккурининг субъективлиги нимада намоён бўлади?
4. Масала деганда нимани тушунасиз?
5. Масала ечиш усуллариини солиштиринг ва тушунтиринг.
6. «Интуиция», «Гипотеза», «Режа», «Стратегия» тушунчаларини изоҳланг.
7. Ақлий фаоллият бу нима?
8. Таҳлил, синтез, умумлаштириш, хулоса, классификация ва системалаштиришга мисоллар келтиринг
9. Таҳлил ва синтез моҳиятини тушунтиринг
10. Ҳудудчи ўқув материалани тўғри тушуниганини қандай текшириш мумкин?
11. Тафаккурининг асосий турларини таҳлил қилинг
12. Дўстларингизнинг тафаккур хусусиятларини тавсифланг.
13. Ақлий мустақиллиги ва танқидийлигини тарбиялаш йўллари борми?
14. Ушбу тушунчага изоҳ бериш: «Мустақил тафаккур ҳам катта бойликдир».

ХII боб. Мавзу: «Мотивация, ҳис-туйғу ва ирода»

РЕЖА:

1. Мотив ва мотивация.
2. Мотивациянинг психологик назариялари.
3. Ҳис-туйғу ва эмоциялар.
4. Инсоннинг олий ҳислари.
5. Ҳис-туйғу назариялари.
6. Ирода
7. Ирода назариялари.
8. Ирода ҳусусиятлари.

Маълумки, мотив – инсон ҳуқ-атворининг ички барқарорлиғидир. Мотивация эса ҳуқ-атворини психологик ва физиологик бошқаринининг динамик жараёни бўлиб, унга ташаббус, йўналганлик, танқилотчилик, қўллаб-қувватлаш кирди.

Мотивировка деганда инсон ҳуқ-атворини тушутириши бўлиб, унда «Нима учун?», «Қандай мақсад билан?», «Қандай маънода?» каби саволларнинг мотивацияга боғлиқлиғидир.

Инсон эҳтиёжлари, мақсади, нотаги, қизиқишлари шахсий ҳолатлардир. Эҳтиёж бу организмни нормал мавжуд бўлиши билан боғлиқ ҳолатдир. Америкалик психолог А.Маслоу «Инсон эҳтиёжларини иерархия тизимларини қуйидагича тавсия этади:

1. Физиологик эҳтиёжлар- очлик, чанқаш, жинсий ҳоҳиш.
2. Хавфсизлик эҳтиёжи- ўзини ҳимояда сезиши, қўрқудан ҳоли бўлиши.
3. Ҳурматда бўлиши эҳтиёжи- муваффақиятга эришини, обрўга эга бўлиши.
4. Билим эҳтиёжлари- кўи билишга иштилош, тушуниши, тадқиқ қилиши.
5. Эстетик эҳтиёжлар- гўзалликка. Тартибга иштилош.
6. Ўз-ўзини актуаллаштириши, ўз қобилиятларини намойи қилиши, ўз шахсини ривожлантириши эҳтиёжи.

Инсон мотивлари орасида муваффақиятга эришини мотиви – муваффақиятсизликдан қочини мотивидан устуи бўлиб, муваффақиятга эришини мотиви шахсининг барқарор ҳусусиятидир.

Мотивациянинг бир неча психологик назариялари мавжуд.

1. Қарор қабул қилиши назариясида таъкидлаинишча, инсон онги тафаккурга, ирода ва хатти-ҳаракатини танлаш имкониятига эга.

Демак, инсон ҳуққи мотивининг асоси ақл, охи ва инсон продасидир.

2. Инстинктлар назариясида (З.Фрейд, У.Макдауголл) – биологизатор нуқтаи назар мавжуд бўлиб, Унга асосан инсонга, ҳайвонларга ҳос инстинктлар бириктирилган.

XX асрнинг 20-йилларида инстинктлар назарияси ўрнига инсон ҳуққ-атворини биологик эҳтиёжлар билан боғловчи концепция юзага келади.

3. Ҳуққ-атвор мотивацияси назарияси ва олий нерв фаолияти назарияси XX аср бошида пайдо бўлиб, ҳуққ-атвор «стимул-реакция» схемада кўриб чиқилади. И.П.Павлов ва унинг издонлари (Н.А.Бернштейн, Н.К.Анохин) ҳуққ-атвор динамикаси функционал системаси моделини ишлаб чиққанлар.
4. Мотивацияга когнитив ёндашув назарияси- инсон ҳуққ-атворини тушутиришда унинг оғи ва билими билан боғлиқ феноменларга алоҳида эътибор берилади.(Л.Фестингер – когнитив диссонанс назариясининг асосчиси) Ушбу назарияга асосан инсонни олам ва ўзи ҳақидаги билимларни бириктиришига иштилади. Ўзаро дисбаланс юз берганда ҳуққ-атворининг кучли мотиви юзага келади. Д.Аткинсоннинг мотивациянинг умумий назарияга асосан маълум даражада инсон ҳуққ-атворини қўллаб-қувватлаш зарурдир.
5. Фаолият назарияси(А.Н.Леонтьев)га асосан мотивларни юзага келтирувчи қўшар эҳтиёжлардир. Бундан шундай қонуният юзага келадик. мотивлар ривожланиши фаолият кенгелигининг ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, у предмет фаолиятини ташкил этувчидир.

Ҳис-туйғу ва эмоциялар

Инсоннинг эмоционал ҳаёти, унинг ҳис-туйғулари , қувонч-ташвиши, хурсандчилиги азал-аввалдан инсонлар эътиборини ўзига тортиб келган.

Ҳис-туйғу бу нима? Бу –борлиқни ўзига ҳос акс этини бўлиб, унда инсоннинг оламга субъектив муносабати акс этади.

Ҳис-туйғу – психик жараёни бўлиб, унда инсонни борлиққа ўзининг шахсий. Ички субъектив муносабатини акс этади.

Эмоциялар – оддий психик ҳолат бўлиб. У инсонни организмни умумий ҳолатидан юзага келади ва эҳтиёжларни қондириш жараёнида мавжуд бўлади. Ҳис-туйғу психик жараёнига бўлиб қолмай, психик ҳолат ҳамдир. У хусусият билан характерланади: а) қониқши ёки қониқмаслик

ҳолатини мавжуд бўлиши; б) ижобий ва салбий ҳислар; в) нерв кескинлигини юзга келиши ва бу кескинлигини юминатиши.

Эмоционал ҳолатларнинг 4та хусусияти мавжуд: 1) шахсни объектга ижобий муносабати; 2) салбий муносабати; 3) инкиламчи муносабат (севин ва нафратланиш, хурсанд бўлиш ва қайғурин).

Ҳис-туғиун юзгага келтирувчи сабаб- стимуллاردир. Фаоллигига кўра ҳислар стеник (кучли) ва астеник (кучсиз) турларга бўлинади.

Стеник ҳислар инсон фаоллигини оширувчи, уш умумий энергиясига асос содувчи ҳислардир. Улар қувонч, кўтаринкилик ва ҳ.к.

Астеник ҳислар (пассив) – тинчлик, хотиржамлик, ўқинч, иншончезлик ва ҳ.к. Бефарқлик, бешарволик ҳолати апатия деб аталади.

Ҳисларнинг ташқи ифодаланиши.

Ҳислар ташқи жиҳатдан намоеи бўлиб, улар хатги-ҳаракатларда, юзди намоеи бўлади. Ушн ташқи ифодаланганлик ёки экпрессия деб аталади.

Экпрессия – ҳисларнинг специфик намоеи бўлиши бўлиб, у овозда, мимика, пантомимика, юринида, йиғи, кулгуда намоеи бўлади.

Мимика- инсонни юз тузулишида ифодаланиши бўлиб, унда идрок этилаётган парсага инсбатан муносабат акс этади.

Пантомимика – тана, жестларни ифодаланиши бўлиб, психолог Р.С.Яшкелевич тадқиқотида М.Н.Голетойининг «Уруш ва тинчлик» романида инсонлар табассуми ва юз ифодаланишинини 85 та кўз қаран ва 97 та табассум намоеилиги аниқланган.

Ҳислар турлари .

Ҳислар мазмунига ва қўзғалувчанлигига қараб бўлинади. Ҳислар қўзғалувчанлиги тезлигида, кучи ва давомийлигида намоеи бўлади. Тезлик кучли, секин; кучига кўра кучли ва кучсиз; барқарорлигига кўра барқарор ва беқарор бўлади. Куч ва барқарорлик чуқурлигига кўра тасаввурлар, фикрлар, интилизларга бөй бўлади.

Ҳақиқий севги – бу чуқур ҳисдир.

Кучи, тезлиги, барқарорлигига кўра қуйидаги эмоционал ҳолатлар ажратилади.

1. Кайфият- эмоционал ҳолат бўлиб, у кучсиз ва ўртача барқарорликда бўлади. Кайфият хусусияти- ноаниқлик, ушн юзгага келтирувчи сабабини баъзан ноаниқлигидир. У- кўтаринки, ёмон, газабли, яхши ва ҳ.к. бўлиши мумкин.

2. **Кўтаринкилик** – эмоционал ҳолат бўлиб, у бирор бир мақсадга интиланганда юзгага келади. У қисқа муддатли ва давомли бўлиши мумкин.

3. **Кучли ҳошиш-истак** – давомли ва барқарор, кучли эмоционал ҳолат бўлиб, у маълум хатти ҳаракатга интилишида намоён бўлади.

4. **Аффектлар** ўта кучли тез пайдо бўлувчи ва қисқа муддатда эмоционал ҳолатда кечувчи (ғам, нафрат, қотиб қолиш) ҳолатдир. Аффектлар прода сусайганда, одамни ўзини ушлай олмаганда юзага келади. Аффектда одам ўзини англамайди деган фикр потўғиридир. Фақат бетоб кишиларгина англамасликлари мумкин. Аффектив ҳолатни олдини олиш учун уни пайдо бўлишига асос яратмаслик керак.

Қадимдан бир ўғит бор : «Жаҳоннинг чиқишидан аввал ўнгача сана». И.С. Тургенов, мунозарада асабийланиб аффектив ҳолатга тушган кишини тилини овиз бўлишида 10 мартаба айлантиришини тавсия этади. Ушбу тавсияларни асосида диққатни бир жойга тўйлаш, ўзини совишти ҳолатига олиб келини ётади.

5. **Стресс** – эмоционал ҳолат бўлиб, кескинлик вазиятида юзага келади. (англизча Stress- кескинлик). Стресс хавф олдида, жисмоний ва психик чарчоқда, тез очин топа олмаётган пайтда юзага келади. Стресс ҳолати инсон фаолиятига салбий таъсир этиб, уни емириши мумкин – бу ҳолат дистресс деб аталади.

Ҳислар мазмунинга кўра қуйидаги турларга бўлинади:

А) **Ахлоқий ҳислар** – улар жамият ахлоқ тамонларига бўйсиниш ёки бўйунмаслик билан намоён бўлади. Улар ахлоқли ва ахлоқсиз бўлиши мумкин. Уларга ватанпарварлик, миллий гурур, миллий тилга ҳурмат, тарих, маданият, миллий қадриятларга ҳурмат, мустақиллик идеалларига содиқлик, табиатга ҳурматда намоён бўлади. Бу ахлоқий бурч ҳисси – меҳнатга, ҳалқига, конституцион мажбуриятларга муносабатдир.

Бу ота-онага, она-сизил, ака-укага муҳаббат, бу эркакни аёлга севгиси, бу инсонни онгли, ақли, продасини кучли мазмун билан тўлдирувчи ҳислардир.

Ушбу гуруҳга уят ва виждон ҳисси ҳам киради.

Виждон – ички баҳоловчи «овоз» бўлиб, у яхши ёки ёмон деб баҳо беради.

Уят – ички номутаносиблик ҳолати бўлиб, у ҳаловатсизликда, ноқулайликда ифодаланади.

Б) **Интеллектуал ҳислар** – инсон томонидан билиш фаолияти жараёнини ҳис этиш ҳолатидир. Бу ҳис ҳайрат, қизиқиш, ишонч, қувонч, гурур, янгилликка интилишдир.

В) **Эстетик ҳислар** – ижобий ҳислар бўлиб, гўзал предметлар улар орасидаги муносабатни акс этиш билан ифодаланади. Ушбу ҳислар табиат инсонлар, фольклт, ҳаётдан баҳраманд бўлганда юзага келади. Бу бирор бир

гўзалликдан баҳраманд бўлишидир. Ахир, П.Г. Чернышевский « Гўзаллик – бу ҳаёт» деган эди. Чуқур эстетик маънони билдирувчи ҳислар объект ёки предметга шибатав юзага келиб, унн сифати – кўтаринкилик, гўзаллик, нафосат, эстетик кечинмалар билан боғлиқ бўлади.

Г) **Практие ҳислар** (юнончада praxis – иш, фаолият), фаолият натижасида юзага келиб, иш жараёнида ўзгаради, ишнн муваффақияти, қийинчилиги, тугулланганлигига боғлиқ бўлади.

А.Н. Лук 70 дан ортиқ инсон ҳисларини ажратади.

Эмоционал ҳолатларга боғлиқ бир неча назариялар мавжуд. Улардан иккитаинини келтирамиз.

Бирн Дэйвме – Ланге ва иккинчиси Кеннон – Бард назарияларидир. Г. Лангега асосан эмоция ораниқ жараёниларини субъектив аке эгинши бўлиб, у ихтиёрини характерга эгадир ва организмда юзага келади деб таъкидлайди. Аввал таниқ стимулар таъгирида организмда ўзгарини юз беради, сўнг эмоция юзага келади. «Биз йишлаганимиз учун хафа бўламинз, қалтираганимиз учун қўрқаминз, қулганимиз учун хўрсинз бўламинз» дейди ушбу назария асосчилари.

Кеннон ва Бард назариясида эмоция сигналларини қайта тиклаш ва унн организмда аке эгиншидир.

Америкалик психолог Йорке Додсоннинг қонуниятига асосан эмоционал қўзғалувчанлик билан инсонини пажобий фаолияти орасида эгричиқлиқни қўнпроқенмон боғлиқлик мавжуд. У бўйича, оитмал қўзғалувчанлик даражасидагинна инсон фаолияти маҳсулдор бўлиши мумкин экан.

Ирода

Ирода – бу қийинчиликларини егинши, қўйилган мақсадларга эринишига йўналтирилган, олдиндан ўйланган, оинди хатти ҳаракатини амалга оширирилидагини ҳаракатда намоеи бўладиган инсон фаоллигидир. Иродавий жараёнлар хатти-ҳаракат, фаолият билан боғлиқдир. Ҳаракатлар ихтиёрини ва ихтиёрсиз (инстинктив ва рефлектор) бўлиши мумкин.

Иродавий жараён ҳаракат интилинилар билан узвий боғлиқдир. Ҳаракатлар ихтиёрини ва ихтиёрсиз бўлиши мумкин.

Ихтиёрини ҳаракатлар англашилган ҳаракатлар бўлиб, у қўзғалувчанликда, мақсадда, воситаларда, продавний зўр беришида, ўзаро ҳаракатда юзага келади.

Ирода икки функцияни бажаради: қўзғалувчанлик ва тормозлаш. Инсонини психик бошқарувчанлигини бузилишини **абулия** деб аталади.

Ирода турлари.

Оддий продавий акт, мураккаб продавий жараён ва экстернал холатлар билан боғлиқ продавий жараён ажратилади.

Оддий продавий жараён — мақсадлиги аниқлаш ва дарҳол вазифани ечиш:

Мураккаб продавий жараён қуйидаги тизимга эга:

А) **интиқилни аниқлаш** — қизиқини, ва ҳоҳиниға бўлиниди.

Б) **мақсад ва воситаларни таишлаш**. Мотивлар кураши (мақсад ва вазифани таишлаш жараёни).

В) **қарор қабул қилиш**. Бундан сўнг кейинги этап бошланади.

Г) **қарорни бажарини, ижро этиш**. Баъзан қарор аниқлашпаган ҳолда бажарилмаслиги мумкин.

Ирода назариялари.

Психологияда шахсини продавий характеристикаларини ажратини ва ўрганиниға алоҳида эътибор қаратилади. Кейинги йилларда тарқалган конценцияга асосан инсон хулиқ-атвори фаолини, инсоннинг ўзи эса қобилият ва онгли таишлаш имкониятига эга эканлиги билан қўриб чиқилади. Нерв фаолиятини тадриқ қилувчи физиология (Н.А. Бернштейн, П.К. Анохин) бу нуқтаи назарияни қўллаб қувватлайди.

В.М. Селиванов продави инсон хулиқ-атворини онгли бажариллини деб тушинтиради ва уни олдиндан қўра олиш ва таиқи тўсиқларини енгинида иродалайди. Психологлар инсонларни масъулияти вақтда ўз хатти-хараатларини таиқи кучларга ёки ўзларига боғлай олишларига қараб икки турга ажратадилар. Бу жараён «назорат локализацияси» деб аталади. «Назорат локуси» америкалик психолог Ю. Роттер томонидан киритилган.

Назоратнинг таиқи локусида (экстернал) масъулият таиқи сабабларга боғланади. Масалан, вазифани бажармадим, чунки қўишлар чиқиб қолинди.

Назоратнинг ички локусида (интернал) масъулият шахсини хатти харакатларда боғланади. Масалан, унитиб қўини, диққатсизлик, қобилиятини еустлиги

Шундай инсонларнинг хусусиятларини солиштирайлик.

Назорат локусиға боғлиқлигиға қўра инсонлар хусусиятлари таблицаси

Назоратнинг таиқи локуси	Назоратнинг ички локуси
1. Шахсини имкониятларига иншонсизлик.	1. Узиға иншонч
2. Харакатларда бетартиблик	2. Тартиб

3. Ўз имкониятлари даражасидаги нини кейинга қолдириши	3. Мақсадга йиғилишида қатъийлик
4. Беқарорлик	4. Барқарорлик
5. Хавотирлангани	5. Қиринчимлик
6. Шубҳаланувчанлик	6. Ўз ўзини тақдир қилиши
7. Адрессизлик	7. Қўнгли очиқлик
8. Конформлик	8. Мустақиллик, ўз хаёти-ҳаракатларига қатъий масъулият

Ирода сифатлари.

А) Ирода кучи — кучли, кучсиз, кучли қатъийлик, мардлик, чидамлик.

Кучсиз ирода бу абулдиядир.

Б) Аҳлюлзий ирода — продавий йиғилиши сабаби, тамойили ва қабул қилинган қарори билан характерли.

В) Ироданинг мустақиллиги- ташаббускорлик, масъулиятни англади, кишилар фикрини таҳлил қила олинди. Мустақил бўлмаслик — бу негативизм, қайсарликдир.

Негативизм — инсонни бошида инсонларга нисбатан намоёнликкорона қаринчилиги, маслаҳатларини очиқ тан олмаслиги.

Қайсарлик — бу мотивланган қаринлик.

Демак, кучли ироданинг психологик хусусияти — бу принципчилик, тақдирчилик, доимийлик, қатъийлик, қарор қабул қила олинди.

Ўқувчиларда иродани ривожлантириши воситалари бу — бўйсунини, тақдир қилиши, ихтиёрли ҳаракатларини катталар назоратида бажариши, иродани тарбияландир.

Қайтариш учун саволлар

1. «Мотив», «мотивация», «мотивировка» тушунчаларини изоҳланг.
2. А.Маслоуининг инсон эҳтиёжлари иерархиясини эсланг.
3. Мотивациянинг қандай назарияларини биласиз?
4. Мотивацияни бошида билиш жараёни билан боғлиқлигини тушутириг.
5. Хис-туйғу билан шахснинг билиш жараёни ва шахс хусусиятлари орасидаги боғлиқлик нимадан иборат?
6. Хис —туйғунинг физиологик асоси нимадан иборат?
7. Хис-туйғулар қандай сифатларга кўра классификацияланади? Хис-туйғуларни асосий функцияларини ва эмоционал ҳолат турларини айтиг ва тавсифланг.

8. Шахснинг эффе́ктив ҳолатларига мисоллар келтиринг.
9. Шахснинг ахлоқий, эстетик ва интеллектуал хислари деганда нимани тунунасиз?
10. Ироданинг билиш жараёنлари билан боғлиқлиги нимада?
11. Қатъийликни қайсарликдан, мардликни кўзбўямачликдан фарқи нимада?
12. «Назорат доқуси» нима? Ички ва ташқи назорат доқусини тушунтиринг.

ХIII боб. Маъруза : «Темперамент»

Режа:

1. Темперамент ҳақида тушунича.
2. Темпераментнинг физиологик асослари.
3. Темперамент турлари ва уларнинг психологик характеристикаси.
4. Темпераментнинг ўзгарувчанлик муаммоси.

Темперамент (юнонча. Temperamentum – сифатлар муносабатига берилган, бунда tempero – исракли муносабатларни аралаштирмади) – инсон психик фаолиятининг динамик хусусиятлари, жумладан темир, тезлиги, ритми, интенсивлиги жиҳатидаги характеристикасидир.

“ Темперамент – ҳар бир инсоннинг алоҳида умумий тавсифи бўлиб, нерв тизимининг асосий тавсифидир ва у индивиднинг фаолиятига алоҳида тус беради.”⁷ Шундай психолог И.П. Павлов берган.

Артур Ребернинг катта психологик психолог дугада берилган яна бир психолог келтиради: «Темперамент – шахс тилимининг аспекти бўлиб, у маълум моделларга эмоционал муносабат билдириши, кайфият ўзгарини, кучли ҳис-туйғунинг намойи бўлини, қўзғалувчанлик билан характерланади. Темперамент тугма асосга эга эволюцион тугма чақалоқларни қўзғалувчанликда, кучли овоз, ёрқин ранг, жисмоний тазсир каби стимуларга бўлган жавоб реакциясида кўрини мумкин.»⁸

Шундай қилиб, темперамент – бу шахснинг индивидуал хусусияти бўлиб, у психик жараёнларнинг динамикасида намойи бўлади.

Темперамент сифатлари, бу шундай психиканинг индивидуал сифатини, улар психик фаолиятнинг оқимини инфодалайдилар. Психологик жиҳатдан темперамент эмоционал қўзғалувчанликдаги индивидуал хусусиятларда инфодаланиб, у инсоннинг умумий қўзғалувчанлик тезлиги, кучи ва барқарорлигида намойи бўлади. Улар турли мазмунида, вазиятта қарамай, шибатаи ўзгармас доимий бўлиб, улар темперамент турини инфодаловчи мотив ва фаолият мақсадларида мавжуд бўлади.

Юқорида айтилганлардан шу нарса аён бўладики, эмоционал қўзғалувчанлик турли одамларда қулагани кучи, тезлиги ва барқарорлигига кўра турлича бўлади. Шундай одамлар борки, уларда қўзғалиш тез юзага келади, кучли ва барқарор бўлади. Ва унга тескари қўзғалувчанликка эга бўлган кишилар ҳам бор. Бу ҳолатлар айниқса, ҳис-туйғулар юзага

⁷ И.П. Павлов. Собр. Соч. Т. книга 2 страница 103

⁸ Большой толковой психологический словарь Артура Ребера. Т. 2 Изд. Вера, Аст-м. ;2000 г страница 345

келайтган ихтиёрсиз ҳолатларда яққол намоён бўлади. Ташқи жиҳатдан қўзғалдувчанлик юз тузилишини, мимика, пантомимика, турли ҳатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Бу ҳолатлар диққат, یرода, нуғъ тезлигида ҳам ўз یرодастини топади.

Темперамент ҳақида таълимот یرк бора юнон табиби Гиппократ (эраמידан аввалги 460-356 йиллар) томонидан яратилган бўлиб, унинг таълимотига асосан “темперамент” тушунчаси пайдо бўлиди ва темперамент турларининг номлари сақланиб қолди.

Бу қадимий гуморал (суюқликка асосланган) назария бўлиб, у темперамент хусусиятларини организмдаги суюқликлар билан боғлайди. Гиппократ фикрича инсон организмда тўрт хил суюқлик мавжуд:

Сафро (юнон *chole*)

Қон (юнон *Sanguis*)

Қора ўт (юнон *melaine chole*)

Шиллимишқ (юнон *phlegma*)

Ҳар бир суюқлик ўз хусусияти ва ўрнига эга.

Сафро хусусияти – қуруқлик. Унинг ўрни организмда қуруқлиқни сақлаш.

Қоннинг хусусияти – иссиқлик. У организмни иситади.

Қора ўт хусусияти – намлик. У организмдаги намликни сақлашга хизмат қилади.

Шиллимишқнинг хусусияти – совуқлик. У организмни совуттишга хизмат қилади.

Гиппократ фикрича инсон организмда мана шу тўрттадан битта суюқлик устуворлик қилади. ушшбу суюқликлар муносабати юнон терминологиясида «красис» деб аталиб, (арлашма, қориншма) таржима қилинганда «темперамент» тушунчаси юзага келади.

Гиппократ назарияси асосида 4 та темперамент турлари ҳақидаги таълимот юзага келди ва темперамент турларига асос солинди. Унга асосан сангвиник (сангвиник логин *Sanguis* – қон), холерик (юнон *chole* – сафро, сариқ ўт), меланхолик (юнон *melaine chole* – қора ўт), флегматик (юнон *phlegma* – шиллимишқ) турлари юзага келди.

Темпераментга тааллуқли Абу Али Ибн Сино қарашлари (980-1037 й) ҳам жуда қизиқарлидир. У темпераментга табиий ва психологик тушунтириш беради. Ибн Сино таълимоти Гиппократ таълимотига асосланган бўлиб, унинг фикрича темперамент бир-бирига қарама-қарши сифатлар муносабатида юзага келадиган хусусиятдир. Улардан бирининг устуворлиги темперамент турини юзага келтириб, бунда организмдаги 4 та

суяқандан бири устувор бўлади. Абу Али Ибн Сино фикрлари темперамент ҳақидаги таълимот тарихида ўзига хос аҳамиятга эга.

Илк бора темперамент хусусиятларининг психологик тавсифи немис файласуфи И. Кант («Антропология» 1789 й) томонидан берилган бўлиб, унинг фикрлари, ғояларида темперамент ва характер сифатларининг арасининг кетиши намоён бўлади. И.Кант ҳам ўз ғояларида гуморал назария асосчиларига суянади.

Гуморал назария яқинроқ фикрларини П. Ф. Лесгафт (1837-1909) илгари сўриб, у асосан темперамент турларини намоён бўлишини қон аламининини билан боғлайди.

Бунда у темперамент турлари қон томирларининг диаметри, юрак формаси ва тузилишига боғлиқ дейди. Унинг фикрича, қалин қон томирларига эга бўлганлар холериклар, тор қон томирлилар меланхоликлар ва ҳ.к. дир.

Темпераментини тадқиқ қилишнинг иккинчи йўналишини конституционал назарияга боғлиқдир. Унинг асосчиси Э. Кречмер (1888-1964) бўлиб, у темперамент типларини морфологик конституцияга қараб аниқлашга эътиборни қаратди. Унга асосан, масалан, конституциянинг астеник типини узун ва тор кўкрак қафаси, узунчоқ юз тузилиши, суюқ мускулларга эга бўлиб, Кречмерга асосан, улар пизонд темпераментга хос бўлиб, улар ҳис-туйғуга берилувчан, совуққон, ўз ички дунёси билан банд, хатти-ҳаракатлари чегараланган кишилардир.

Бошқа конституционал турига – шикник турини киритилиб, унга асосан бу турдагилар кенг кўкрак, гавдали, думалоқ каллали, қорин чиққан бўлиб, уларда доимо кайфият кўтаришқилини очқисик, атрофдагиларга киришим, шик, табиийлик, юмшоқлик намоён бўлади.

Э.Кречмернинг хатоси шундаки, у конституционал хусусиятларини шахс психик ривожланишида муҳим аҳамиятга эга, деб ҳисоблайди.

Морфологик назарияга америкалик психолог У. Шелдоннинг (1898-1974) ҳа конституциясини киритиш мумкин бўлиб, унга асосан темперамент уч соматик конституцияга эга: эндоморф, мезоморф ва эктоморф.

Эндоморф турга – юмшоқлик, думалоқ тана тузилиши, суюқ ривожланган суяк ва мускул тизими, секин ва комфортга ишлувчанлик, ҳис-туйғуга берилувчанлик, секин харақатларини хосдир. У висцеротоник темпераментдир.

Мезоморф турга – қатъийлик, бешафқатлик, қатъий хатти-ҳаракатлар, суяк, мускул тизимининг яхши ривожланганлиги, қучлилик, атлетик тана тузилиши, секин иштёқларига қизиқини, таваккалчилик,

фаоллик, қўрқмаслик ва агрессивлик хосдир. Бу соматотоник темпераментдир.

Эктоморф турга – ношиқлик, мускулнинг намоеи бўлмаслиги, кам киришимлик, одамовилик, ёлғизликка шитилиш, юқори реактивлик хосдир. Бу церебротоник темпераментдир.

Морфологик ва гуморал назария тарафдорларнинг асосий камчилиги шундан иборатки, темперамент хусусиятларни тавсифларида ҳеч қачон организм тузилиши устувор қилиб олинган эмас. Улар ҳеч қачон бирор бир хусусиятни ифода этиб бера олмайдди.

Темперамент ҳақидаги илмий назарияга И.П. Павлов (1948-1936) таълимоти асос солинган бўлиб, у нерв тизимининг типологик хусусиятларини – олий нерв фаолиятининг таълимотида ифодалаб беради. Олий нерв фаолиятида И.П. Павлов қуйидаги нерв жараёнуларини ажратди.

- А) қўзғалиш ва тормозланиш кучи бўйича;
- Б) оғир, вазминлиги кўра;
- В) ҳағти-ҳаракатчанлигига кўра.

Нерв тизимининг кучи нерв катакларидида физиологик модданинг қўлинига қараб ангиқлиниб, унга асосан кучли нерв тизимининг турида – моддалар захирасининг қўлини ва кучсизда – камлиги кузатилади.

Нерв тизимининг кучи қўзғалиш жараёнига боғлиқ бўлиб, у тормозланишида ифодланади.

Нерв тизимининг оғир, вазминлиги қўзғалиш ва тормозланишини бир хилда ифодалаш қобилиятида намоеи бўлади. Нерв тизимида оғир, вазминлик қўзғалиш ва тормозланишини бир хилда кучли ёки кучсизлигида ва енгиллик қўзғатилишини тормозланишида оғир ёки камайиб кетишида ифодланади.

Нерв тизимининг ҳаракатчанлиги (мобилиги)

Тезлик билан қўзғалиш ҳолатидан тормозланиш ва тормозланиш ҳолатидан қўзғалиш ҳолатига ўтишида намоеи бўлади.

Юқориди айтиб ўтилган сифатларга асосланиб, И.П. Павлов олий нерв фаолиятининг асосий турини ажратади, улар Гиппократ темперамент турларига мос келади.

1. Кучли, оғир вазмин эмас. (қўзғалиш тормозланишидан устувор). Тез қўзғалувчан тур. У холерик турга хос.

2. Кучли, оғир вазмин, ҳаракатчан тур. Жонли тур. Сангвиник турига хос.

3. Кучли, оғир вазмин, босиқ, секин ҳаракатланувчан. Флегматик турига хос.

4. Кучсиз тур. Меланхолик турига хос.

Шундай қилиб И.П. Павлов таълимотида асосан темперамент олий нерв фаолиятининг ишон хатти-ҳаракатида намоён бўладиган индивидуал хусусиятдир.

Темперамент турларининг психологик характериистикаси.

Темпераментнинг асосий хусусиятлари қуйидагилар (В.С.Мерлин буйича):

А) сезишчанлик – таниқи таъсирларга маълум миқдордаги психик жавоб бериш кучи. (кучез хис туйғу)

Б) реактивлик – эмоционал реакция кучи, эмоционалик, таъсирчанлик, таассуротга берилиши.

В) фаоллик – таниқи оламга таъсир этиш фаоллиги.

Г) реактивлик ва фаоллик муносабати.

Д) таъсирга жавоб темни – психик жараёнлар ва таъсирлар кечини телиши. (ақд тезлиги, пуқд тезлиги ва ҳ. к.)

Е) пластиклик – эгилювчанлик, берилювчанлик.

Ж) ригидлик – инертлик, ҳуқд-атвор иккиланувчанлиги.

З) экстравертлик – ишон реакцияени таниқи таъсирга болиқлиги.

И) интровертлик – ишон реакцияени ички образлар, фикрлар, ўтмин ва келжакка болиқлиги.

К) эмоционал қўзғалувчанлик – эмоционал жараёнларининг кечини ва таниқи ифодаланishi.

Юқорида келтирилган сифатлардан келиб чиқиб, темперамент турларига психологик характериистика қуйидаги жадвалда берилган.

Асосий сифатлар	холерик	сангвиник	флегматик	Меланхолик
1.Сезишчанлик	Паст	Паст	Паст	Юқори
2.Реактивлик	Юқори	Юқори	Паст	Паст
3.Фаоллик	Юқори	Юқори	Юқори	Паст
4.Реактивлик ва фаоллик муносабати	$p > \phi$	Оғир вазмин	$\phi > p$	Паст фаоллик ўрта реактивлик
5.Реакция тури	Тезланган	Тезланган	Секкилашган	Секкилашган
6. Пластиклик	-	+	-	-
7.Ригидлик	+	-	+	+
8.Экстравертлик	+	+	-	-
9.Интровертлик	-	-	+	+
10.Эмоционал қўзғалувчанлик	Юқори	Юқори	Паст	Секкилашган

Г. Айзенк шахсининг иккита асосий ўлчовини белгилagan .
Экстраверсия — стабиллик, интроверсия хамда невротизим —
стабиллик. Бу назария куйидаги схемада тарзида кўриш мумкин.

Энди темперамент турларини батафсил психологик характеристикада тўхталасан:

1. Санвиник.

Юқори реактивлик, бесабаб ҳаҳолаб кулини мумкин, арзимаган нарса қаттиқ жаҳлнинг чиқарини кузатилади. Барча нарса фаоллик ва иштилик билан муносабат билдиради. Унинг юзидан кайфиятини билиш мумкин. Диққатни тез тўшлайд. Паст сезишлик. Ҳис-туйғуга берилади. Паст овоз, паст ёрушлик қўзғатувчиларни илғамайди. Юқори фаоллик жуда ҳаракатчан, фаол, узоқ вақт ишлаб чарчамаслиги мумкин, ишига иштиёқ билан киришади. Тартиб иштизомли. Тез ҳаракат қилади, тез гапирди, фикрлар тезлиги жуда юқори. Одамлар билан жуда тез киришади, янги одамлар, вазият, ҳолатга тез кўникади. Экстраверт. Тез ишга киришини ва тез совини мумкин. Бир йўналишда узоқ ишлай олмайди. Ваъда бериб, баъзан бажра олмаслиги мумкин. Йўғлаб туриб, кулиб юбориши мумкин. (Н.В. Гоголнинг «Улик жонлар»ида Чичиков, Ноздрёв образлари.)

2. Холерик.

Паст сезишлик, юқори реактивлик ва фаоллик. Реактивлик фаолликдан юқори, шунинг учун, кўтилмаганда портловчан, қизикқан, бегоҳат. Эгилувчан эмас, репид. Кучли қатъийлик мавжуд, диққатнинг

кўичида қийинчиликлар мавжуд. Юқори тезликда психик темирга эга, экстрасерг. Тез қўздаувчан, у мимика жестиларида профаланади. Қатъий, тез, инсонларга шибатан нитилувчан.

(Амир Темур, А.В Суворов, Петр I) .

3. Флегматик.

Наст сезитивлик. Кучсиз эмоционалик. Кудирини, жаҳдини чиқарини ва хафа қилини қийин. Қаншоқ мимикага эга. Ҳаракатлари профасиз. Ишчан. Фаоллик реактивликдан устувор. Сабр-бардошпан, ўз ўзини бошқара олади. Нутқи секин, ригид, диққатини секин тўналайди. Бир нидан иккинчи нига секин ўтади. Янги нин, вазиятта секин қўйилади. Иш бошласа қатъий ва бир йўналишида иш қилади.

(М.И Кутузов)

4. Меланхолик.

Юқори сезитивлик, юқори ҳис-туйғуга берилувчанлик. Уятчан, тез хафа бўлади. Мимика ва жестилари яхши намоён бўлмайди. Сует фаоллик. Ўз-ўзига ишонч йўқ, арзимаган нарсалардан тушкунликка тунади. Қатъий эмас, тез чарчайди, ишчан эмас, диққати тез бузилади. Ригид, нитроверг.

(П.И. Чайковский, Н.В. Гоголь).

Шунинг айтиши лозимки, темперамент бир гуруҳ хусусиятларини ўнда билангаиради. Хар бир инсон темпераментида ўзига хос такрорланмас хусусиятлар мавжуд. Бир инсонда бир неча темперамент хусусиятларини кўриши мумкин.

Масалан, холерикда флегматик ва меланхолик хусусиятлари, сангвиникда холерик ва флегматик хусусиятлари намоён бўлади.

Лекин бир характер хусусиятларининг устиворлиги асосида одамни у ёки бу тинига киритиши мумкин.

Шунинг айтиши мумкинки, темперамент хусусиятлари ҳам ташқи таъсир, ҳаёт жараёнида, тарбия таъсирида ўзгариши мумкин. Хар бир темпераментда ижобий ва салбий хусусиятлар мавжуд. Ижобийларини ривожлантириши, салбийларинини эса бошқарини лозим. Масалан, холерикда ўзини ушлаб тура олиши хусусияти, сангвиникда бошланган ишни охирига етказини, флегматикда фаолиятга тез кириши олиши, меланхоликда қатъийлик ва ҳ. к. каби сифатларини ривожлантириши лозим.

Ривожлантиришини биринчи йўли темперамент хусусиятига хос фаолиятни танлаш. Иккинчи йўли қўйиладиган талабларини индивидуаллаштиришидир.

Декан энг асосий ийўли бу – фаолиятнинг индивидуал услубини шакллантириш бўлиб, бунда темперамент хусусиятларини билиш жараёنлари, мулоқат ва хатти-ҳаракатда намойи бўлиши ҳисобга олинади. Бу ҳақда батафсил Е.А. Климов⁹нинг ишида танишни мумкин.

Қайтариш учун саволлар

1. Темперамент хусусиятлари нимада ва қандай намойи бўлади?
2. Перв тилми хусусиятлари ва темперамент орасидаги фарқ нимада?
3. Шарҳ мутафаккири Абу Али ибн Сино темпераментта қўнган ҳиссаи қандай?
4. Темперамент турларига мисол келтиринг (адабиёт, кинофильм, шахсий кузатув).
5. Турли темперамент хусусиятига эга бўлган кишиларга характеристика беринг.
6. Турли темперамент хусусиятига эга бўлган кишиларини иш услуби қандай бўлади?
7. «Бу киши темпераментли» деган иборани қандай тунунасиз ва уни қўллаш тўғрими?
8. «Темперамент»нинг этнопсихологик хусусиятларини кўрсатиб беринг.
9. Фаолиятнинг индивидуал услубини темпераментта боғлиқлигини очиб беринг.

⁹ Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности. Психология индивидуальных различий. Тексты. М.: 1982

XIV боб. Характер

Режа:

1. Характер хақида тушунча.
2. Характер муаммосини ўрганши тарихидан.
3. Характер тузилиши.
4. Характер турлари.
5. Характер акцентуацияси.
6. Характерни шакалланиши.

Характер – шахснинг барқарор индивидуал хусусиятлари йиғиндиси бўлиб, у фаолият ва мулоқотда юзага келади ҳамда шахсга хос ҳуқ-атвор усулларини намоён қилади.

«**Характер**» термини франга тил бора қадимий юнон олими ва файласуф Теофраст томонидан киритилган.

«**Характер**» сўзи юнонча «чизиқ», «белги», «сифат», «хусусият» маъносини билдиради. Бу сўз «харассо» феълидан келиб чиқиб, уш учламоқ, чизмоқ, қирқмоқ деб таржима қилиниши мумкин.

Ҳаётний тажриба асосида характер тушунчасини икки мазмунда тушуниши мумкин: кенг ёки умумий маъсуе, ўзига хос маънода.

Кенг ёки умумий маънода инсон характери деганда унинг хатти-харакати ва ҳуқ-атвориға таъсир этувчи индивидуал яққол намоён бўлган ва сифат жиҳатдан туринча бўлган белгилари тушунилади.

Тор ёки маъсуе маънода олинган характер деганда шахснинг ички тузилиши назарда тутилмиб, у инсоннинг продаеси ва йўналганлиғида намоён бўлади.

Йўналганлик – бу инсоннинг характерли хусусияти бўлиб, фаолиятиға таъсир этади ва борлиққа ишбатан танланган муносабатида акс этади. Ўзига хос психологик тузилишини инсон кураида таркиб топтиради ва бу эса ўз ўрнида инсондан продавий кучни талаб этади.

Ҳаётда бу кўн, «кучли характер», «характерли киши», «кучсиз характерли» деган терминларни эшигтамиз ва буида продаға урғу берилади.

Характерни ўрганши тарихи қадимларға бориб тақалади.

Теофраст (эр. ав. 372-287 йиллар) – қадимий юнон файласуфи Аристотелнинг шогирди ва дўсти бўлиб, у ёлғончи, маҳмадона, ҳасис, миждов кишиларини 31 турига тавсифнома беради. (Афина жамиятининг салбий аъзоларига).

Жан де Лабрюйер (1645-1696 й) — француз ёзувчиси, артистик публицистика устаси ўзининг «характерлар ёки бизнинг асримианинг ахлоқи» китобида юқори табақа кишиларига сатирик баҳо беради. Бунда у банкирлар, савдогарлар, амалдорлар ва аъёнларга 120 хил характеристика беради.

XVIII асрда яшаган швейцариялик ёзувчи Лафатер И.К. (1741-1801 й) физиогномикага доир ёзилган машҳур «Физиологик парчалар» трактатида ўзининг физиогномикага доир таълимотини асослаб беради.

Физиогномика — инсоннинг ўзига хос жиҳатларини юз қомат, ташқи кўриниш орқали тасвирланган ҳақидаги таълимот бўлиб, уни кенг маънода оладиган бўлсак, у кузатилаётган ҳодисаларни ташқи жиҳатдан изоҳлаш санъати, воқеаники ташқи формаларда тушунтириш ҳақидаги таълимотдир.

Физиогномистларнинг фикрича, характер бу тақдирнинг белгиси, бу тақдирни азалдир.

Француз психологи, биринчи француз лабораториясининг директори (1889 й) Рибо Т.А. (1839-1916 й) инсон характерларини икки гуруҳга бўлади: ҳиссиётли кучли, сезгирлар, (ювон, беозор, эмоционал) ва продалилар (бевоқифа фаол ва ўта фаол) характерлилар.

XX асрда немис психологи Э. Шпрингер (1882-1963 й) характернинг 6 типини ажратади: 1) амалиётлар (иқтисодиёт, хўжалик, худбинлар); 2) назарийгчилар (интеллектуаллар, яқка, амалий фаолиятда ёрдамга муҳтожлар); 3) эстетлар — ҳаётдан лаззатланадиганлар; 4) диндор кишилар; 5) ҳокимиятга интилувчилар, дохийлар; 6) ижтимоийлар — жамяят манфаатларини учун яшовчилар.

Рус психологи А.Ф. Лазурский (1874-1917 й) илмий излашларини характерология ва шахс классификациясига бағишланган бўлиб, у одамларни 3 гуруҳга (даражага) ажратади:

— паст даража — самарали, фаол, фикрловчи, ҳисоб-китобли худбинлар;

— ўрта даража — назарийгчилар, олимлар, идеалистлар, ҳукмдор, тадбиркорлар;

— юқори даража — жамоатчилар, интеллектуаллар, ҳокимиятда маълум мазмуни кўра оладиган, гўзалликка интилувчилар.

Рус психологи А.Н.Исачев (1929 й) ўзининг «Инсон характери» китобида оғир вазмин, серҳаракат, интилувчан характерга эга бўлган кишиларни аниқлашга интилан. Характернинг моҳиятига доир конституционал назарияда (Шелдон, Кречмер) инсон характери унинг тана тузилишига қараб аниқлашга интилишлар бўлган. (аглет, астеник,

иники) ammo шу вақтгача характер классификацияси аниқ тизимга эга эмас.

Характер тизими.

Инсон характерларининг тизимини ўрганишни асосий вазифаси характер хусусиятларини маълум тизимга солиш ва улар орасидаги боғлиқликни аниқлашдир.

Характер хусусиятлари бу шундай индивидуал хусусиятларки, улар инсоннинг маълум вазиятдаги ҳуқ-атворини кўра олин, аниқлашга ёрдам беради. Инсонни борлиққа бўлган ҳаётини муносабатига кўра унинг характер йўналганлигини қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

А. Жамиятга бўлган муносабат. атроф оламдаги нарса ва ҳодисаларга муносабат. (масалан, ватанпарварлик, ватанга муҳаббат, тилга, келажакка, она тунроққа муҳаббат).

Б. Меҳнатга муносабат.

В. Бошқа одамларга муносабат.

Г. Ўз-ўзига муносабат.

А. Жамият, оламдаги нарса ва ҳодисаларга бўлган муносабат: бу авваломбор ватанпарварлик, ватанга бўлган муҳаббатдир. Инсон алоҳида ватанпарварлик ҳисларини туғилган, яшаган ерларига нисбатан намоён қилади. бу муҳаббат ўз халқининг тарихий ўтмиши, унинг бой маданияти, тили, унинг порлоқ келажакига нисбатан ифода этилади. Бу муҳаббат Республикамизни мустақилликка эришини билан янада мустаҳкамроқ, ёрқинроқ бўлиши лозим.

Б. Меҳнатга бўлган муносабат: меҳнат - ҳаёт асоси, меҳнатга бўлган муносабат – меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, ишчанлик, меҳнатда исхик қондирилганлик ҳолати, меҳнатдан қувонини, меҳнат қилишга эҳтиёж сезини ва қарама-қарши сифатлар – меҳнатга юзаки муносабат, дангасалик ва ҳ. к.

В. Бошқа кишиларга муносабат: бу очиқлик ва дилканлик, қарама-қарши сифатлар – юзаклик, маъманлик.

Бу сезгирлик, тезкорлик, қарама-қаршиси – ўз қобилида ўраниб олган одамовлик. Ва ниҳоят, бу мулоҳимлик ва берилган инини вақтда бажарини тезкорликдир.

Г. Ўз-ўзига бўлган муносабат: ушбу муносабат асосида инсоннинг ўзига ва бошқаларга нисбатан қўйлаб характер асоратлари шаклланади, улар ўз ўрнида шахс учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Буларга инсонни ўз-ўзига берган баҳоси, ўз устида ишлан эҳтиёжи киреди. Бу авваломбор камтарликдир.

Қамтарлик қўйидаги қисмларни ўз ичига олади: 1) ўз ўзини намоён қилиш, ўзини кўрсатишга салбий муносабат; 2) ўз имкониятлари чегарасини билиш; 3) эҳтиёткорлик, сезирлик, бировин дилини бесабаб оғриғмаслик; 4) ўз имкониятлари, муваффақиятлари сабабини яхши шарт-шароитлар билан боғлаш.

Қамтар кини жуда оддий, табиий, баландиарвоз таъларни ёқтирмайди, ўз хусусиятини билади ва ўз кучига бўлган ишончини йўқотмайди.

Қамтарликдан ўз-ўзини баҳолаш олмастлигини, ўз-ўзига ишончини йўқлигини ажрата олиш лозим.

Батан одамларда ўз-ўзига юқори баҳо бериш, ўзини севиш, такаббурлик, манманлик каби сифатларни ҳам кузатиш мумкин.

Ишончи зарур сифатларидан бири ўз-ўзига таққидий қараш — бу доимий ўз устида ишланга ундовчи асосий омилдир.

Ишончи ўзига бўлган муносабати характеристикасида мустақиллик ва таққидчанлик маҳум ўрин эгаллайди.

Мустақиллик — ишончинг ижобий характер сифати бўлиб, у маъшуфиятлилик, ўз-ўзига ишонч билан боғлиқдир. Бу сифат ижодий иш билан манғул бўлган кишиларга хосдир.

Таққидчанлик — ўз фикри ва хатти-харакатларини бошқа кишилар хатти-харакатларидан кўчиринга мойиллик. Яхши одатларга таққидчанлик барча кишилар учун зарурдир. Кўр-кўрона таққидчанлик, айниқса ёмон одатларга таққид қилишга олиб келиши мумкин.

Мустақил одамлар ўз олдларига қўйилган мақсадларга қатъийлик билан эришадилар. Мақсадни аниқлиги ва юксаклиги характер сифатларни шаклланиши учун жуда зарурдир.

Ишончинг иродавий характер сифатлари — бу фаоллик, қатъийатлилик, жасурлик, оригиналлик, ташаббускорлик, ўз-ўзига ишонч, тартиб-нигозманлик, чидамлик, матонатлилик ва ҳ. к.

Ушбу иродавий сифатларга қайсарлик қарама-қарши бўлиши мумкин.

Қайсарлик жуда паст ва англашилмаган мотивация билан ажралиб туради.

«Мен қандай истасам, шундай қилдим», бу тафаккурнинг торлиги, бошқаларга талабчанлиги, ақли фикрларга берилишининг ўзига инсбатан пастлигидан далолат беради. Одатда характер тизмида батан сифатлар устивор бўлади.

Характер тузилишини бир бутунлиги аниқликда, мақсадга эгалликда, оригиналлик ва динамикада намоён бўлади. Характерининг асосий хусусиятларидан унинг аниқлигидир. Аниқлик бир ёки бир неча сифатларни устиворлигида намоён бўлади. Масалан Ҳамза характерининг

асоси бу ақл ва эҳтирос ихтилофлари ҳамда ҳаётдан қўрқиндир. Андиқ намоён бўлмаган сифатлар ўз ёрқинлигини йўқотлади.

Бир бутунлик — ички бутунлик. сифатларда қарама-қаршиликларнинг мавжуд эмаслиги, йўналишлик ва фаоллият ўртасида боғлиқлик, англаш ва хатти-ҳаракатлардаги узвийликдир.

Характер мураккаблиги — бу турли туман қизиқишларни оғи ва фаоллиятга фаол таянч қўратиндир. Масалан, М.В. Ломоносов характерининг мураккаблиги бунга мисол бўла олади. (Турли илмий қизиқишларга эгалик, шунда чиндамлик ва қатъиятлик, кучли эҳтирос ва эмоционаллик, руҳий юмшоқлик лирика билан алмашишини).

Оригиналик — индивидуал ўзига хослик бўлиб, у жуда кам ҳолларда учрайди.

Характерининг динамик ҳолати — характерни маълум ўзгарувчанлиги, бу таниқ ва ички сабаблар ҳамда ўз ўзига бўлган муносабатини ўзгарганлигида намоён бўлади.

Жўнқинлик — характерининг маълум ўзгарувчан сифати бўлиб, у таниқ ўзгаришлар ҳамда ўз устида ишлан натижасида юз беради. Жўнқинлик ҳақида гапирганида унинг бўйсунувчанлигига алоҳида тўхташни лозим.

Ҳаётини воқеаларга боғлиқ ҳолда характер инсонларини онгида ва фаоллигида, маълум қисмида унинг таниқ кўринишида намоён бўлади.

Характер бутун кучи билан инсон фаоллиятининг ҳуқ-атворида ифодаланади. Ҳуқ-атвор деганда ахлоқий ва юридик баҳога эга бўлган хатти-ҳаракат тушинилади. Характер инсон путида, унинг балиқлигида, темида, тезлигида, кўнсузилигида, эмоционаллигида намоён бўлади.

Маҳмадоннагарчилик, кўн сузлаш инсонини ўз-ўзига ишончида, ўзини намоён қилишида, ўзини севишида, худбинлигида ва шу билан бирга одамларга ёқинида интишини учун хизмат қилади.

Индимаслик ўзининг гапирётган танига бўлган масъулиятда, «гапирдинг тутилдинг, индамадинг қутилдинг» деган мақолдан фойдаланишига, ўз фикрларини яширишига интилишида намоён бўлади, баъзан у қўрқув, шубҳаланишида ҳам ифодаланади.

Характер мимика, пантомимика, қўл ҳаракатларида ҳам намоён бўлиб, масалан юздаги ажизлар ёш билангина эмас, балки жаҳл чиққанда, кулганда ҳам пайдо бўлади.

«Қўз — қалбининг кўзгусидир» деган халқнинг ибораси бор. Улар айёр, ёрқин, ўйноқи, совуқ, маънос ва ҳ.к. бўлади ва у бу борада А.Н. Толстой: «Шундай одамлар борки, уларнинг кўзларини кулади. Бундай одамлар айёр ва худбин бўлади. Шундай одамлар борки, уларнинг фақат оғзи

қулади — улар кучсиз, қатъиятсизлар ва бу иккала қулғу ҳам жуда ёқимсиздир» деган эди.

Характер ташқи кўринишида ҳам намоён бўлади. Масалан, манманлик, балиқдариовозлик кўкракни олдига чиқариб, бошни тик тутиб юришида кўринади.

Хатто ишонини кийими, унинг ранги, кийимларининг айрим қисмлари унинг характери ҳақида инмалардир дейиши мумкин.

Ишонини ташқи белгиларидан характеришни аниқлаш — графология, хиромантия каби йўналишларда ҳаракат қилиниди.

Графология — (يونونча grapho — ёзма, logos — таълимот) — ёзув шакли ҳақидаги таълимот, у орқали психик ҳолатини аниқлаш мумкин деб ҳисобланади.

Хиромантия — (يونونча chei — қўл, mancia — фол очмоқ) қўلнинг чизиқлари, қадоқлари орқали ишон характеришни аниқлаш, таъдир ҳақида фол очини.

Характер акцентуацияси (урғу берини) — бу характер сифатларини бирортасини кучайтирини, урғу берини бўлиб, бунинг натижасида маълум психогенлик позик таълюғаниликни намоён қилинади ва шу вақтнинг ўзида бошиқа характер сифатлари барқарор бўлиб, қолаверади. (А.Е. Личко)

А.Е.Личко қўлаган тизимда П.В. Ганнушкин, Ч.Е.Сухарова классификацияси ва К. Леонарднинг катталарда характер акцентуацияси турларига асосланади.

Аmmo А.Е.Личконинг тизими ўзининг икки хусусият билан ажралади. Биринчидан, у махсус ўсмирларга мўлжалланган. Иккинчидан, у психотипини, яъни характер ва унинг акцентуациясини патологик ўзгаришларини барча норманинг хилларини ҳисобга олади.

А.Е. Личко қўидаги акцентуация турларини (11 турлар) ифодалайди:

1. **Гипертим турлари** — ушбу турдаги ўсмирлар ҳаракатчан, кичиримли, шўх бўладилар, улар бор жойда доимо шовқин сурон бўлади. Умумий қобилиятларини асосида улар барқарорлик, тартиб-интизомсизликни намоён қиладилар, бир текис ўқинмайдилар. Қайфиятлари доимо яхши. Уларда тез-тез катталар билан келишмовчиликлар пайдо бўлиб туради. Уларнинг қизиқишлари турли-тумандир, лекин улар юзакни ва тез ўтадиандир. Ушбу турдаги болалар ўз қобилиятларига ортинча баҳо берадилар, ўзларини кўрсатишга интиладилар, мақташмоқлар, бошқаларда ўзлари ҳақида яхши фикр уйғотишини истайдилар.

2. **Циклоид тури.** Юқори даражада асабийлашувчан, апатияга мойил. Улар уйда ёнгиз бўлишга интиладилар. Ноҳушликларни бондан оғир

кечирадилар. Ўзларида мавжуд камчиликлар ҳақида гаширилганда асабийланишадилар. Уларнинг кайфиятлари тез кўтарилиб, тез пастга тушади.

3. **Лабил тури.** Ушбу тур кайфият жиҳатидан жуда ўзгарувчан ва олдиндан айтиб бўлмайдиган хусусиятларга эга. Уларни кайфиятини ўзгартиришга ҳаттоки жуда арзимас турли сабаблар таъсир кўраётгани мумкин. «Уларнинг ҳаммаси жиддий муваффақиятсизлик ва нохушликларсиз ҳам камини, хафа, маънос бўлиб қолишга мойиллар.» (А.Е. Личко). Уларнинг кайфияти ҳулиқ-атвор билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам улар кайфиятларидаг ҳелиб чиққан ҳолда келажакларини тоҳ ёрқин, тоҳ акенича тасааввур қиладилар. Бундай ўмирлар кўпинча психологик ёрдамга муҳтождилар. Улар атрофдагиларни уларга бўлган муносабатларини яхши ҳис қиладилар.

4. **Астенонервотик тури.** Ушбу тур шубҳаланувчан, таягани, қайсар, тез чарчовчи, асабийланишадигандир. Айниқса, қийин ақлий иш уларни толиқтиради.

5. **Сензитив тури.** Уларга сезирлик ҳосдир. Ушбу ўмирлар катта дивраларни, таваккалчиликни, ҳаракатчанликни ва шўх ўсиришларини ёқтирмайдилар. Уларга уятчанлик ҳос бўлиб, кўн ҳолларда улар одамови кишилар каби қабул қилинадилар. Улар фақат ўзларига яхши таниш кишилар, болалар билан очиқ муносабатда бўладилар. Улар бўйениувчан бўлиб, ўз ота-оналарига жуда боғланганлар. Ўсиришликда «қониқмаслик комплекс» юзага келиши мумкин. Улар масъулият ҳисси, ўзинга ва атрофдагиларга бўлган аҳлоқий талабларни эрта англайдилар. Ўз қобилиятидаги камчиликларини мураккаб фаолият турларини тавлаб тўладирадилар.

Ушбу ўмирлар дўстларини танишда ўта талабчан, дўстга боғланган, ўзларидан катта дўстларини ҳурмат қиладилар.

6. **Психоастеник тури** ушбу ёшларга илик интелектуал ривожланиш, ўйловчанлик, ўз-ўзини таҳлил қилиш, бошқа одамларга, уларни ҳатти-ҳаракатларига баҳо бериш ҳосдир. Улар шидан кўра сўзда ўткирлар. Улардаги ўз-ўзинга бўлган ишонч қобилиятисизлик билан, асоссиз фикрлар – тезкор ҳаракатлар билан намоён бўлади.

7. **Шизоид тури.** Уларнинг ёрқин намоён бўладиган сифати одамовилиқдир. Улар ўз тендошларидан кўра катталарга интиладилар. Улар ўз дунёси, ўз оламида яшайдилар. Уларда одамларга ишбатан ташқи бефарқлик мавжуд. Бундай ўмирлар ҳамдард бўла олмайдилар. Уларнинг ички дунёси фантазияга тўла, улар доимо ўзларини ушлаб тура оладилар, ўз тендошларига кўпинча ёқмайдилар.

8. **Эпилентоид тури.** Бу ўемирлар ёпишгида жуда йиғлоқ бўлиб, катталарни қийнайдилар. «бундай болалар ҳайволарни қийнашни, ўзларидан кичкиналар устидан кулишни ёқтиришвади, булар болалар орасида сардоргина эмас балки, ҳоким бўлишга интиладилар.» (А.Е. Личко). Уларни турига қаҳрлик, ўзини севиш ва ҳукмдор бўлишлик мансубдир. Улар бошқариётган болалар гуруҳига террористик тартиб-интизом, бўйсунувчанлик мансуб.

Ута қаттиқ тартиб интизом тизимида улар ўзларини балаид тутадилар, шу билан бирга «Раҳбарга ёқини, баъсида ўзига мос мансаб ёки ҳурмат элибборга эга бўлишга эга бўла оладилар.» (А.Е. Личко).

9. **Истероид тури.** Ушбу турнинг асосий хусусияти – худбинлик, ўзига бўлган муҳаббатдир. Уларга театраллик, таваккалчилик ҳосдир. Бундай болалар ўз олдларига ўртоғини мақтаганини кўтара олмайдилар. «диққат элибборни тортиш, мақтовлар эшитиш, улар учун аҳимиятли эҳтиёждир.» (А.Е. Личко). Диққат элибборни тортиш мақсадида улар шовқин кўтаришлари, жанжал бошланлари мумкин. Кўн ҳолларда сардорликни элиб олмаи, ноформал обрўга эга бўлмаи маълум бўладилар.

10. **Беқарор тур.** Кўпинча уларни продасиз, оқим билан юрувчи деб характерлайдилар. Бундай ўемирлар ўйин-кулуга, байрамларга интиёқмансудилар. Уларда жиддий, шу жумладан касбий қизиқинлар мансуд эмас, улар ўз келажаклари хақида ўйламайдилар.

11. **Конформлилик тури.** Ушбу гуруҳга юрувчи болалар тўғридан-тўғри бўйсинишга мойинлар. Уларни асосий ҳаётий шори «Ҳамма каби бўлиш...». Улар мосланувчан ўз манфаати йўлида дўстини ҳам соғиндан қайтмайдинган ва шу билан бирга ўз ҳатти-ҳаракатларига оқлов ҳам тонадилар.

Характерни шаклланиши маълум интимомий муҳитда юз беради. Характер жамиятдаги тарбиянинг асос этилишидир. Авваломбор бола характерни онла, ота-онага боқидир. Мақтабдаги татлим-тарбия етакчи аҳамиятга эгадир. Характерда ўз-ўзини тарбиялан ҳам муҳимдир.

Характерни тарбиялан йўллари – бу одат ва тақлидин шакллантиришидир.

Характерни шакллантиришида меҳнатни роли жуда катта. Характерни шаклланишининг асосий шарти уни чиниқтиришидир, бунда можороли вазиятларнинг роли ҳам каттадир. Ва шижоат, ҳаёт жараёнида характерни қайта тарбиялан муаммоси ҳам вужудга келади.

Ўзбек халқи ўзининг азалий миллатий гурури, ватанпарварлик, ўз тарихи, тили, айтичаларига бўлган чуқур ҳурмат, ўз тарихини ҳурматлаш каби характер хусусиятларни сақлаб қолган. Бугунги кунда ён авлодин

тарбияларида ўзбек халқига хос бўлган меҳнатсеварлик, донорлик, дилканлик, ҳушчақчақлик ва инсонийлик каби фазилатларини шакллантириш таълим-тарбиянинг асосий вазифаларидан биридир.

Қайтариш учун саволлар

1. Характерга тушунча бериш ва уш шисон ҳаётидаги ролини изоҳлаш.
2. Характер асослари нимадан иборат?
3. Шахе структураида характернинг роли нимадан иборат?
4. Ўзбек халқининг характер хусусиятларини айтинг.
5. Характерини етакчи фазилат билан боғлиқлигини ва уш турли ёш даврларида ифодаланшини тушунтириш.
6. Характер шаклланишида она, маҳалла, ўқув муассасаси, тенгдонларнинг таъсирини тушунтириш.
7. Характерини тарбиялашининг асосий усулларини ажратинг.
8. Характер акцентуацияси дегади нимани тушунасиз?

XV боб. Қобилиятлар.

Режа:

1. Қобилиятлар ҳақида тушунча.
2. Қобилиятлар тизими.
3. Қобилиятнинг сифат ва миқдор харақтаристикаси.
4. Забҳақлар, қобилиятлар ва писонларнинг индивидуал фарқлари.
5. Қобилиятларни ривожлангани.

“Қадрлар тайёрлаш Миллий дастури” (август 1997 йил) тазлимнинг уздуксиз ўзбек моделига асос солиб, унинг асосий вазифаси комил шахсни шакллантиришидир.

Дастурининг муҳим вазифаларидан бири тазлим олувчиларнинг ақлий индивидуал хусусиятлари ва қобилиятларини таркиб тоитирини бўлиб хисобланади.

Қобилиятлар муаммоси психология фанида қизиқарли ва маълум даражада талқин қилинган муаммолардан биридир. Бу муаммо юзасидан қадимдан то шу кунга қадар олимлар ишланган олиб борганлар. Иисоннинг имкониётларини ўрганишга Шарқ мутафаккирлари (Фаробий, Беруний, Абу Али ибн Сино), Россия психологлари (Б.М.Теплов, В.Г.Ананьев, Н.В.Кузмина, С.Л.Рубинштейн, А.Г.Ковалев, В.Н.Мясинев), Фарб олимлари (А.Бине, Т.Симон, Ф.Гальтон, В.Штерн, У.Олпорт, К.Роджерс) кабилар катта хиса қўнганлар. Ушбу муаммо устида Ўзбекистон психолог олимлари (Э.Фозиев, Р.Гайнугдинов, М.Г.Давлатшин, Б.Р.Қодиров, В.А.Токарева ва бошқалар) ҳам ишланган олиб борганлар.

Маълумки, турли кишиларни бир хил шароитларга ва вазиятларга қўйилганда улар турли мувафақиятларга эришадилар. Бундай пайтларда “қобилиятлар” тушунчасига суянмиш ва мувафақият асосини қобилият деб тушунтирамиз. Бу тушунчадан баъзи одамларни яшгликни бошқалардан қўра тезроқ ва яхшироқ ўқлаштирганларида ҳам фойдаланамиз.

Қобилиятлар ўзи нима? “Қобилиятлар” психологияда кенг ва анчадан бери фойдаланганишга қарамай турли адабиётларда турлича талқин этилади. Агар барча тушунчаларни бириштириб, мўъжаз классификацияни фараз қиладиган бўлсак, “Қобилият” тушунчаси узоқ муддатнинг ривожланган жараёнида юзага келганига амин бўламиз.

“Қобилиятлар - писон руҳиятининг хусусияти бўлиб, у барча психик жараёнлар ва ҳолатларнинг йиғиндиси сифатида тушунилди”.

Ушбу тушунчанинг камчиликлари нимадан иборат? Бу тушунча асосчиси Христиан Вольф (1679-1754) ҳисобланади, унинг назариясига кўра барча психик ҳодисалар қобилиятлар категориясига киритилган. Бундай ёндашувда муайян қобилиятлар тизимини аниқлаш мумкин эмас эди. Қобилиятларни инсон ҳаётидаги аҳамияти ҳам аниқланмаганди. Шунинг учун бу тушунча психологияда кенг тарқалмади.

XVIII - XIX асрларда “Қобилият бу умумий ва махсус bilim, малака ва кўникмалар йиғиндиси бўлиб, у турли фаолият муваффақиятини таъминлайди. Инги қарашлар юзага келиди.

Ушбу тушунча тўғримикин? Унинг камчилиги нимада?

Амалиётда биз маълум қобилиятга эга бўлган, лекин етарли bilimга эга бўлмаганлиги туфайли ўзини намоян қила олмаган кишиларни биламиз.

Юқорида айтилган фикрнинг далили сифатида ёш В.Суриковни (рус rassomни) Санкт Петербург rassomчилиқ Академияси ўқишга қабул қилмаганда, у бир йил икона чизни устахонасида rassomчилиқ кўникмаларини эгаллайди ва келаси йилга худди ўша имтиҳондан йиқитган довлалар уни Академияга ўқишга қабул қилдишлар.

Алиберт Энгельс ўрта мактабда ўқиб юрганида ўртача ўқувчилардан бўлиб, унинг генераллигини намоян қилувчи ҳеч нарса бўлмаган.

Қобилиятлар bilimлар, кўникмаларда эмас, балки уларни эгаллаш динамикасида яъни bilim, кўникмалар қандай шароитда тез, чуқур ва осон эгалланишида намоян бўлади. Бу тушунчадан бугунги кунда ҳам фойдаланилади.

Ва ниҳоят, яна бир тушунчани кўриб чиқамиз. “Қобилият - бу bilim кўникма ва малакаларни намоян бўлиши эмас, балки уларни тез ўзлаштирилиши ва уни амалиётда самарали қўлланилишидир”.

Ушбу тушунчанинг янгилиги ва тўқлиги нимада?

Ушбу тушунчада қобилиятлар bilim, кўникма ва малакаларга тенглантирилмади, уларга нисбатан инсоннинг муносабати, bilim, малака ва кўникмаларни ўзлаштириш енгиллиги, тезлиги ва чуқурлиги, ҳамда уларни маълум бир фаолиятни енгил ўзлаштирилишида ва шу фаолиятнинг муваффақиятли бажаришида намоян бўлади.

Шундай қилиб, қарама-қаршиликларини енгил ҳамда ҳақиқатини палати оқибатида олимлар қуйидаги хулосага келдишлар, “Қобилиятлар - шахснинг индивидуал психологик хусусияти бўлиб, унга bilimлар, кўникмалар ва малакаларни ўзлаштирилишининг тўқлиги, тезлиги, енгиллиги, чуқурлиги, ҳамда турли фаолиятни ўзлаштириши ва уни муваффақиятли

бажаринга боғлиқдир”¹⁰. Бу тушунчани психологияга йирик Россия олими Б.М.Теллов (1896-1965) киритган бўлиб у бугунги кунда кен тарқаландир.

Юқорида айтиб ўтилгандек Б.М.Теллов қобилиятларининг умумий назариясини шиллаб чиқишга ўз хиссасини қўшган Б.М.Телловнинг фикрича “Қобилиятлар” тушунчаси ўз ичига уч қояни қамраб олди: “Биринчидан, қобилиятлар деганда бир одамни бошқасидан ажратиб турадиган индивидуал психологик хусусиятлар тушунилади.....

Иккинчидан қобилият деганда ҳар қандай индивидуал психологик хусусиятнинг эмас бирор-бир фаолиятни муваффақиятли бажарилишини таъминловчи хусусият тушунилади.

Учинчидан “Қобилиятлар” одамнинг билимлари, кўникмалари ва маънакаларига тевганингиримаслиги лозим”

Б.М.Телловнинг фикрича қобилиятлар доимий ривожланишидагина мавжуд бўлиши мумкин.

Ривожланмаган, амалиётда қўлланилмайдиган қобилият вақт ўтгани билан йўқолади.

Энди замонавий психологияда қобилиятларнинг классификациясини кўриб чиқамиз. Психологияда табиий ва махсус инсоний қобилиятлар ажратилади.

Табиий қобилиятлар - бу идрок, хотира, тафаккур ва бошқа оддий психик жараёнида намоён бўлган қобилиятдир. Улар инсон ва ҳайвонларда табиийдир.Инсонда ижтимоий муҳитга мослаша олиш қобилияти мавжуддир. Бу умумий ва махсус ақлий қобилиятлар, қутқ ва машғулдан фойдаланишда, шахслараро, предметлараро муносабатларда намоён бўлади.

Умумий қобилиятлар инсонни турли фаолият йўналишларда муваффақиятнинг таъминлайди.

Махсус қобилиятлар инсонни бирор-бир махсус фаолият йўналишидаги муваффақиятнинг таъминлайди ва унинг намоён бўлиши учун махсус лаёқат бўлиши лозим.

Бундай қобилиятларга мусиқавий, математик, техник, адабий-иқтисодий, педагогик ва бошқалар кирди.

Психологик адабиётларда махсус қобилиятларни ривожлантиришга доир кўнлаб тажрибавий ишлар қилинган. Уларга ҳос бир пача ишларда тўхтаймиз.

¹⁰ Б.М.Теллов “Способность и одаренность” // хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. М.: 1981, 32-с.р.

Мушқавий қобилиятлар Б.М.Теплов томонидан ўрганилиб, “Психология музыкальных способностей” китобида кенг очиб берилган.

Унда мушқий қобилиятлар заминда индивидуал-психологик хусусиятлар комплекс ётиб, улар шахсда мушқавий шакллантиришга хизмат қилади деб кўрсатилиб ўтилади.

Б.М.Тепловнинг фикрича, мушқавийликнинг асосий намояи қилиб турадиган нарса мушқани хис қилиш, шунингдек мушқани эмоционал хис қила олишлик мушқавий қобилиятнинг асосий мазмунидир.

Б.М.Теплов мушқавийликни тизимини кўриб чиқади ва қўйидагиларин киритади: мушқани эшитиш хусусияти, мушқа ритми ва мушқий хотира.

Математик қобилиятлар устида В.А.Крутецкий ишлаган. Ўқумладан у “Математик қобилиятлар психологияси”¹¹ монографиясида математик қобилиятлар ва уларнинг тизимини кенг ёритиб берган.

У идрок, тафаккур, хотира-хаёлини индивидуал хусусиятларини аниқлаб, уларни математик фаолиятда намояи бўлишини (математик ўзлаштиришда) тадқиқ қилган.

Математик материални ўзлаштиришда идрокнинг аҳамиятини аниқлаган В.А.Крутецкий қобилиятни ўқувчиларда ўзига хос материални “ички” аналитик-синтетик таҳлил қилиш, қайта ишлаш хусусияти, “жойида” масалани тизимини идрок этиб, уни асосий муносабатларини очадилар деб ҳисоблайди. Математикага алоҳида етеъёди бўлган ўқувчилар ўзига хос “математик ақл” билан характерланадилар – улар борлиқнинг маъنيқий ва математик мазмунини тона оладилар, улардаги маъنيқий ва математик категорияни аниқлайдилар, кўннча ходисаларни математик муносабатлар нуқтаи-назарияси орқали қабул қиладилар.

Тасвирий санъатга хос қобилиятларни В.И.Кириенко ўрганган. Унинг “Тасвирий фаолият қобилиятлари психологияси”¹² китобида тасвирий қобилиятнинг психологик таҳлили берилган. Тасвирий фаолиятда идрокнинг хусусиятларини ўрганиш жараёишда В.И.Кириенко тасвирий санъатда қобилият ходисаларни яхлит ва синтетик кўринишда идрок этишда намояи бўлиб, у баддий талаитнинг асосий мазмуни эканлиги ҳақидаги хулосага келади.

Тасвирий фаолиятдаги қобилиятлардан бири пропорцияларга баҳо беришидир. Яна бир тасвирий қобилиятларнинг характерли томони раишлар муносабатини баҳолаш олиш ва перспектив қисқарттиришларга баҳо беришидир.

¹¹ Теплов Б.М. “Психология музыкальных способностей”. Изд. АПН РСФСР. М - Л., 1947 год.

¹² Кириенко В.И. Психология способностей к изобразительной деятельности. Издательство АПН РСФСР М., 1959

Перелектив қисқартиришларга баҳо бериш – тасвирий санъатнинг асосий вазифаларидан биридир ва уни тўғри ҳал қилиниши тасвирий санъатдаги қобилиятларнинг асосий кўринишидир.

Бадий ижодиёт жараёнида кўриш тасаввурлари муҳим аҳамиятга эги. Бирор бир материални олиб уни англанилган ва мақсадга йўналтирилган ижод орқали баддий образ юзага келади ва предметнинг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлади.

А.Г.Ковалев тасвирий фаолиятда асосий таянч сифатида – қўллар чақонлиги деб ҳисоблайди. Бундан ташқари ижодий қобилиятларнинг намоён бўлишида ҳам инсоннинг эмоционал кайфияти муҳим аҳамиятга эгадир.

Ташкилотчилик қобилиятларни узоқ вақт Л.И.Уманский ўрганган¹³. Муаллиф ташкилотчилик қобилиятларининг тизимини яратади. Унинг фикрича ташкилотчилик қобилиятига эга бўлган кишилар қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши керак:

а) шахснинг йўналганлиги:

б) унинг тайёргарлиги:

в) умумий хусусиятлар (киришимлилиқ, ривожланишнинг умумий даражаси, амалий ақл, кузатувчанлик, фаоллик, ташаббускорлик, қатъийлик, ташкилотчилик, ўз-ўзини бошқара олиши).

г) махсус хусусиятлар (ташкilocлик хис, психологик кашфиётчилик, психологик такт: эмоционал – иодавий таъсир этиш, талабчанлик, танқидийлик, ташкилотчилик фаолиятига моиллик):

д) шахсий индивидуал хусусиятлар.

Педагогик қобилиятларни Н.В.Кузьмина, Ф.Н.Гоноболдинлар тадқиқ этганлар¹⁴.

Улар педагогик қобилиятларнинг тизимида қуйидаги қисмларни киритганлар:

а) дидактик қобилиятлар – ўқув материални ўқувчиларга тушунарли, аниқ, ёшига мос ҳолда ўқитиш, таълимга қизиқишни уйғотиш, уларда мустақил фикрлашни шакллантириш:

б) академик қобилиятлар – турли фанлар (математика, физика, биология, тарих ва ҳ.к.)га доир билимларга эга бўлиш.

в) Перцентив қобилиятлар – ўқувчининг ичи дунёсига кира олиш қобилияти, психологик кузатувчанлик, унинг психологик ҳолатини тўғри англай олиш;

¹³ Уманский Л.И. Организаторские способности и их развитие. Курск, 1967.

¹⁴ Кузьмина Н.В. – Способность, одаренность и талант учителя. Л.: 1985.
Гоноболдин Г.Н. Книга об учителе. М.: 1965.

г) нутқ қобилияти – фикрларни тўғри, аниқ, эмоционал нутқ орқали еткази олиш :

д) ташкилотчилик қобилияти - ўқувчилар жамоасини бирлаштири олиш ва орасидан еткази олиш:

е) авторитар қобилиятлар – бевосита ўқувчиларга эмоционал – иродавий таъсир курсати олиш ва шу асосда ҳурмат, эътиборга эриши:

ж) қўмуникатив қобилиятлар – болалар билан мулоқотта кириша олиш қобилияти, педагогик тажрибага эга бўлиш:

з) педагогик ҳаёл – бу махсус қобилият тури ташхис қўя олиш қобилияти асосида ўқувчи келажакига, унинг ривожланишига олдиндан кўра олиш орқали замин яратилади.

и) диққатни тахсимлай олиш қобилияти – бир вақтнинг узида диққатни турли фаолиятлар орасида тақсимлай олишдир.

Техник қобилиятлари муаммоси билан М.Г.Давлетшин¹⁵ шугулланган.

Техник қобилиятлар тизимида муаллиф ёрдамчи, таянч ва етакчи сифатида ажратлади.

Техник қобилиятларнинг таянч сифати – техник кузатувчанлик бўлиб ҳисобланади. Етакчи сифатга техник тафаккур ва техник ҳаёлни киритиш мумкин (техникани тушуниш, техник масалаларни таҳлил қила олиш, фазовий тасаввурларни аниқлиги, форма ва масофани эсда олиб қолиш, конструктив фантазия). Ёрдамчи сифатга қўл (мануал) элчиликни киритиш мумкин.

Энди қобилиятларнинг сифат ва миқдор характеристикасини кўриб чиқайлик. Қобилиятларнинг сифат характеристикаси ҳақида таърифида кишининг қайси фаолиятда ишлаётганини (конструкторлик, педагогик, спорт, иттиҳод ва ҳ.к.) қайси фаолият турида ишлаб ўзини топиши, муваффақиятга эришини мумкинлиги назарда тутилади.

Қобилиятларнинг бу характеристикаси ҳақида турли махсус қобилиятлар ва уларнинг тизими ҳақида таърифида таҳлил қилинган. Қобилиятларда бир неча даражаларни ажратили мумкин: истеъдод, талант, даҳлик.

Истеъдод - ишонда қобилиятларни ривожланишининг табиий замини.

Талант - ишон қобилиятларни ривожланишининг юқори босқичи бўлиб, у бирор бир фаолият турида (юқори муваффақият) катта ютуқларга эришига хизмат қилади.

Даҳлик - ишонда бирор бир қобилиятнинг энг юқори босқичи бўлиб, у ишонни бирор бир фаолият турида буюк нахс қилиб ифодалайди.

¹⁵ Давлетшин М.Г. Психология технических способностей школьников. Ташкент: Фан, 1971

Инсонни етуклик даврида юқори даражадаги ривожланиши билан психологиянинг махсус фани акмеология шугулланади.

Қобилиятларнинг сифат характеристикаси унинг миқдор характеристикаси билан узвий боғлиқдир.

Қобилиятларнинг миқдорий улчами ўзига хос тарихга эга XIX асрнинг охири XX аср бошларида Д.Кеттел, А.Термен, Б.Скиннерлар инсонни ўзи шугулланаётган фаолиятга яроқлиги, унинг қобилитлари даражасини аниқлаш таклифи билан чиқадилар. Бунинг учун ақлий истеъдод тестларидан фойдаланиш тавсия этилган.

Буни қандай аниқланганлигини кўриб чиқамиз. Тадқиқ қилинувчи тестларни туғуттач, унинг натижалари стандартлашган ҳолда баллари ҳисоблаб чиқилади. Бу ақлий истеъдод коэффициентини (JQ – «ай-кью») аниқлаш имкониятини беради.

JQ ни аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$JQ = \frac{\text{ақлий ёш}}{\text{аниқ ёш}} \times 100$$

Ақлий ёш – интеллектни аниқловчи биро – бир шкала асосида белгиланади. Масалан, 11,5 ёшли боланинг ақлий ёши 120 бал шкала билан аниқланади.

Агар икки бола 120 балдан йиққан бўлса, лекин уларнинг бирини ёши 10,5 иккинчисининг ёши 14 да бўлса, у ҳолда

$$\text{Биринчи боланинг } JQ = \frac{120}{10,5} = 109,5 \text{ га}$$

$$\text{Иккинчи боланинг } JQ = \frac{120}{14} = 82,1 \text{ га тенгдир.}$$

Аmmo бу борада Л.С.Винотекскийнинг таъқидий фикрлари мавжуд, зеро агар бола берилган вазифани бажармаса, у унинг қобилият даражаси аниқланади деб ҳисоблан потўғри. Л.С.Винотекский истеъдодни аниқлайдиган таъқидотларни такроран ўтказиш лозимлигини айтади, аввал мустақил, сўнг катталар ёрдамида. Истеъдод даражаси эса аввал мустақил, сўнг катталар ёрдами билан ўтказилган тажрибадар натижаларини солиштириши асосидаги фарқ орқали аниқланади. Истеъдод даражасини аниқлашнинг ушбу усули Л.С.Винотекский томондан “бола ривожланишининг яқин зонаси” деб аталган.

Психология фани дифференциал қобилиятларнинг тўғма бўлишини инкор этмаган. Қобилиятларнинг ривожланишига табиий замин бўлувчи хатти ҳаракат, хис қилиш органлари ва мия тўқилишидаги бу морфологик ва функционал хусусиятлар лаёқат деб аталади.

Лаёқатлар турлича йўналишда бўлади. бир лаёқат замида турли қобилиятлар шаклланиши мумкин, бу фаолият «характер»га боғлиқдир. Бугунги кунда қобилиятларни ривожланишида табиий асоснинг моҳияти ҳақидаги фаразларнинг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида қўллаб-қўлланувчи мумкин. Албатта қобилиятлар тушунчаси каби лаёқат муаммоси ҳам ўз тарихига эга. Лекин, ушбу масалаларнинг тўғри ечими ҳали ҳам охирига етмаган.

Қобилиятни ирсий асослари буйича фанда турли қарашлар мавжуд. Австралия олими Ф.Галл (1758-1828) мия ва алоҳида қобилиятлар орасида боғлиқлик бор деган фаразни илгари суради. Ушбу фараз тўғрими? Қачонлардир бу фараз жуда машҳур эди, у қобилиятларни мия билан боғлаган эди. Лекин Ф.Галлнинг ақлининг, таланти ва қобилиятларнинг сифати миянинг катта ярим шарларида айрим жойларда жойлашган лекин фикри фанда инкор этилган. Лекин ҳали ҳам мия оғирлиги ва қобилиятлар орасида боғлиқлик бор деган фикрлар мавжуд. Катта перцепиал кишиларни ақли, ақл-фаросати, муаммоларни тез ҳал қилувчи бўлади деган фикрларга ҳали ҳам дуч келамиз ва аксинча перцепиал тор бўлган кишиларга нисбатан эса қарам-қарши фикрлар бадирилади. Албатта, бу фикрлар ўз тасдиғини топмаган. Инсон миясининг оғирлиги ва қобилиятлар уртасидаги боғлиқлик ҳақидаги фикрлар ҳам тасдиқланган эсам. Маълумки, катта киши мияси 1400 г оғирликка эга. Шу жумладан, И.С.Тургеневнинг мия оғирлиги 2012, Д.Байронники – 1800г., Н.Франеники 1017, машҳур химик Ю.Либихники 1362 г. бўлганлиги аниқланган.

Яна шу ҳам маълумки бир ақли заиф кишининг мия оғирлиги катта бўлган (2 кг.га яқин). Демак юқорида гапирилган фикрлар ўз исботини топмади. Фан эса изланишларни давом эттирмоқда.

Бугунги кунда лаёқатларни миянинг микролизими ва сезги органлари орасидаги боғлиқлиги ҳақидаги фараз ўзининг маҳсулдорлигини намойиш қилмоқда.

Бу борада ОНФнинг (умумий) турлари, шунингдек, ОНФнинг махсус турлари, психик фаолиятга устулик қилувчи биринчи сигналлар системаси (бадий тур) ва иккинчи сигналлар системаининг (фикрловий тур) устиворлиги ҳақидаги таълимотлари назарда тутилган.

Шуни унутмаслик керакки ҳар қандай лаёқат қобилияти даражасига етиши учун маълум ривожланиш йулини босиб ўтиши лозим.

Ҳар қандай қобилиятнинг биринчи этапи зарур органик тизимлар ва функционал органлар етишиши билан боғлиқ (тутилгандан то 6-7 ёшгача). Махсус қобилиятларнинг шаклланиши кичик ва ўрта мактаб ёшгача давом этади. Кузатувлар шуни кўрсатадики, қобилиятларни фаол шаклланиши

шахс ривожланишининг илк босқичларида намоён бўла бошлайди. Шундай вақеалар маълум жумладан, Моцарт 9 ёшида мусиқий пьессаларни чала бошлаган. Рафаэль 8 ёшида, Репкин – 4 ёшида расм чиза бошлаган, Пушкин 7 ёшида, Лермонтов эса – 8 ёшида шеър ёзган. Кибернетика отаси Винер 12 ёшида университетга ўқишга кирган. Лекин қобилиятларни кечроқ намоён бўлиши ҳам мавжуд (Акеаков, Шишков).

Инсоннинг қобилиятларини ривожлантирувчи фаолиятга қўйиладиган асосий талаблар:

- фаолиятнинг ижодий характери;
- ижрочи учун унинг юқори қийинлиги;
- зарур мотивация ва зарур эмоционал тайёргарликни таъминлашни.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, агар бажарилаётган фаолият юқори қийинчиликда булса, у боланинг қобилиятларини ривожланишига асос бўлади, буни Л.С.Виготский ривожланишнинг яқин зонаси деб атаган.

Шуни унутмаслик керак-ки бола учун, унинг қобилиятларини ривожланиши учун энг ҳал қилувчи шароит таълим ва тарбиядир.

Бугунги кунда Республикамизда қобилиятларни шакллантириш муаммоси ижтимоий ва давлат муаммосига айланган. Ушбу муаммони ҳал қилиш мақсадида Республика ТАШХИС марказлари ва барча вилоят ва туманларда шундай марказлар ташкил қилинган.

Бугунги кунда махсус қобилиятлари аниқланган ўқувчилар ўзларини иқтидорини намоён қилган ҳолда касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейларга ихтиёрий-мажбурий равишда ўқишларини давом эттириб, йулларини танламоқдалар. Бугунги кунда психология фани бу йўлда муҳим ўринларини эгалламоқда.

Зеро, Президентимиз И.А.каримов бу борада: «Биз ўз истездодли, фидоий болаларимиз, фарзандларимизга билим ва касб чўққиларини забт этиш учун қанот беришимиз керак»¹⁶, деган фикрлари юқорида баён этилган мулоҳазаларнинг ёрқин далилидир.

Қайтариш учун саволлар

1. Қобилиятни билим, кўникма ва малака билан боғлиқлиги нимадан иборат?
2. Қобилият структурасини очиб беришг.
3. Ўқувчилар қобилиятини шакллантириш усуллари ва йўллари нимадан иборат?
4. Қобилиятни сон ва сифат тавсифи нимадан иборат?

¹⁶ Каримов И.А. «Баркамол авлод орзуси». Т.: «Шарҳ» нашрият матбаа концерти. 1998 й.

5. «Қобилият», «Лаёқат», «Талант», «Иқтидор», «Даҳолик» тушунчаларнинг моҳиятини очиб беринг ва уларни бир – бири билан боғлиқлигини тушунтиринг.
6. Ахмеоология нимани ўргатади?
7. Инсонни фаолиятга тайёрлиги схемасини тушунтиринг.
8. Бир қобилиятни бошқа қобилият билан компенциялашни тушунтиринг.
9. Иқтидорли болаларни танлаш муаммоси моҳияти нимадан иборат?
10. Республикамиздаги ТАШХИС марказларининг асосий вазифаси нимадан иборат?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Анастаси А. Психологическое тестирование в 2х томах. М. 1982.
2. Атлас по психологии. Под редакцией М.В.Гомезо. М. 2000
3. Давлетшин М.Г. Замоनावий мактаб ўқитувчиси психологияси. Т. 1997
4. Каримова В.М., Акрамова Ф. Психология. Т. 2000.
5. Психология – қисқача изоҳли лугат. Т. 1998.
6. Шоумаров Ғ.Б. тақризи остида. Оила психологияси. Т. «Шарқ» 2000.
7. Шоумаров Ғ.Б. Муҳаббат ва оила. Т. «Ибн Сино» 1994.
8. Шоумаров Ғ.Б. ва бошқалар. 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби. Т. «Меҳнат». 2000.
9. Ғозиев Э. Психология. Т. 1994.
10. Қодиров Б.Р. Способности и склонности. Т. «Фан». 1990.

МУҲДАРИЖА:

Кириш:	3
I БОБ	Психология фанининг предмети ва унинг амалий вази­фалари	5
II БОБ	Психологиянинг табиий-илмий асослари	18
III БОБ	Замонавий психология фанининг методлари	28
IV БОБ	Психик тараққиёт	37
V БОБ	Фаолият	44
VI БОБ	Мулоқот	53
VII БОБ	Шахс	62
VIII БОБ	Диққат	77
IX БОБ	Сезги ва идрок	86
X БОБ	Хотира ва ҳаёл	96
XI БОБ	Тафаккур	105
XII БОБ	Мотивация, ҳис-туйғу ва ирода	114
XIII БОБ	Темиерамент	122
XVI БОБ	Характер	130
XV БОБ	Қобилиятлар	139
Адабиётлар	149

